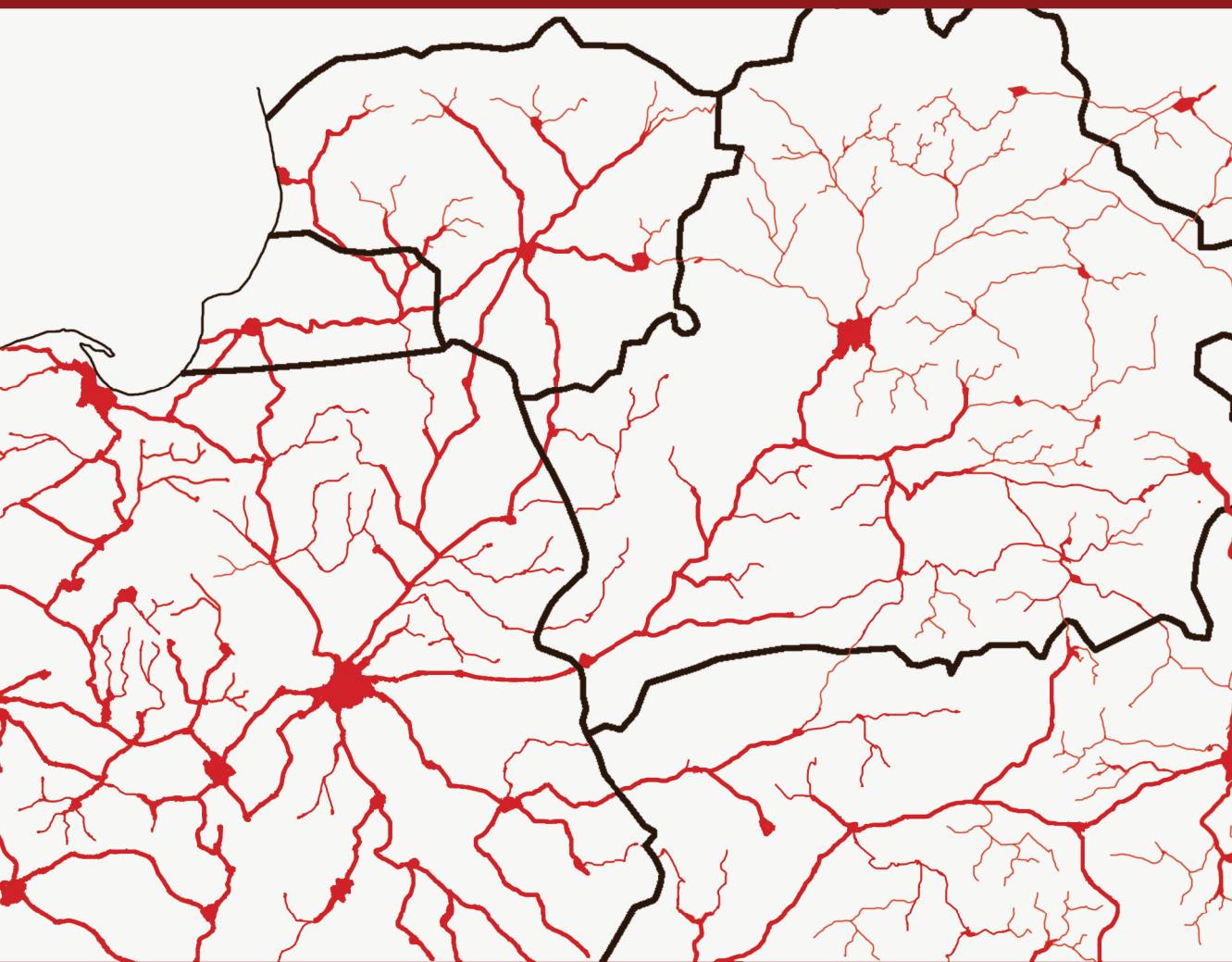

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie
Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. Pawła Tyczyny w Humaniu
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W REFLEKSJACH HUMANISTÓW

Red. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA
W REFLEKSJACH HUMANISTÓW

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie
Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu
im. Pawła Tyczyny w Humaniu
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ROZDROŻA

EUROPA ŚRODKOWA I WSCHODNIA W REFLEKSJACH HUMANISTÓW

Redakcja naukowa:
Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

Tom III
Częstochowa-Humań-Poznań 2016

Tytuł serii:

Rozdroża

Tytuł tomu:

Europa Środkowa i Wschodnia
w refleksjach humanistów

Redakcja:

Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec

Recenzenci:

prof. dr hab. Irina Krywoszeja
prof. dr hab. Tadeusz Srogosz

Korekta językowa:

Ewelina Bekus (jęz. polski)
Rafał Terszak (jęz. angielski)
Liudmyla Yakymenko (jęz. ukraiński)

Skład, korekta redaktorska i projekt okładki:

Kamil Kacperak

Wersją referencyjną publikacji jest wydanie cyfrowe.

©2018 Copyright by

Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Częstochowie
Instytut Historii Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie
Wydział Historyczny Państwowego Pedagogicznego Uniwersytetu
im. Pawła Tyczyny w Humaniu
Państwowy Rezerwat Historyczno-Architektoniczny „Stara Humań”
Pracownia Humanistycznych Studiów Interdyscyplinarnych Uniwersytetu
im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ISBN: 978-83-947379-2-4

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
HISTORIA I ...	
Katarzyna Milik KAROL BOSCOMP-LASOPOLSKI – CUDZOZIEMIEC W SŁUŻBIE STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO	13
Andrzej Tichomirow PEDAGOGIKA A POLITYKA. EDUKACJA I ZADANIA RUSYFIKACJI W „KRAJU ZACHODNIM” (NA PODSTAWIE LISTÓW KSIĘCIA WŁADIMIRA MIESZCZERSKIEGO 1869 R.)	27
Ігор Фицик ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПОВСТАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ СУЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»	41
Юрій Телячий УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ» (1918–1921 РР.)	61
MENTALNOŚĆ I ...	
Ігор Кривошея, Олександра Квасневська ВЕЛИКОРОСІЙСЬКА МЕНТАЛЬНА «ФІЗІОНОМІЯ» В «ИССЛЕДОВАНИЯХ ВНУТРЕННИХ ОТНОШЕНИЙ НАРОДНОЙ ЖИЗНИ...» АВГУСТА ФОН ГАКСТГАУЗЕНА	83
Karolina Studnicka-Mariańczyk BYĆ ZIEMIANINEM... PRZYCZYNEK DO CHARAKTERYSTYKI ZIEMIAŃSTWA POLSKIEGO XIX WIEKU	93
Norbert Morawiec HISTORIA A DZIEDZICTWO „ZACHODNIORUSÓW”. BRACHTWA CERKIEWNE W DZIAŁALNOŚCI MICHAŁA KOJAŁOWICZA WE WSPÓŁCZESNEJ HISTORIOGRAFII EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ	107
Юрій Котляр, Анна Соловйова УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1991–2014 РР.)	123
DUCHOWOŚĆ I ...	
Łukasz S. Kopera KANONICY REGULARNI LATERAŃSCY NA POGRANICZU POLSKO-RUSKIM – OD KLASZTORU DO PROWINCJI	133

Marek Melnyk IDEA PATRIARCHATU NA ZIEMIACH RUSKICH I RZECZYPOSPOLITEJ. HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ	149
Ольга Крайня ОБРАЗ ПРАВОСЛАВНОЇ ЧЕРНИЦІ В ДОКУМЕНТАХ З ТЕРЕНІВ ГЕТЬМАНЩИНИ	169
Юрій Стецик ФОРМУВАННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ В УЧНІВСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1765–1816 РР.)	185
JĘZYK I ... Наталя Безпала ЗАПОЗИЧЕННЯ З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ У СИСТЕМІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ	195
Оксана Зелінська ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ	203
Василь Денисюк ОНІМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII СТ.....	215
Ольга Морозова РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ	231
RECENZJE I ... Norbert Morawiec Recenzja: Д. КУШТАН, В. ЛАСТОВСЬКИЙ, АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ЧЕРКАС, КИЇВ–ЧЕРКАСИ, ІНТ. АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2016. SS. 290, ІЛ. ISBN 978-966-02-7869-1	255

WSTĘP

Miło nam przedstawić czytelnikom kolejny tom z serii „Rozdroża”. Tak jak w poprzednich edycjach zaprosiliśmy do współpracy przedstawicieli nauk humanistycznych Europy Środkowej i Wschodniej. Autorzy przesłanych prac reprezentują środowiska naukowe Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Pawła Tytyny w Humanii, Narodowego Pedagogicznego Uniwersytetu im. Mychajła Drahomanowa w Kijowie, Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu, Czarnomorskiego Uniwersytetu Narodowego im. Piotra Moły w Mikołajowie oraz Narodowego Kijowsko-Pieczerskiego Kulturowo-Historycznego Rezerwatu w Kijowie.

Przesłane materiały prezentują współczesną refleksję badaczy dotyczącą szeroko pojętej tematyki Europy Środkowej i Wschodniej. Podzieliliśmy je na cztery części wyodrębniające podobne zainteresowania naukowe badawczy. Tak więc oscylują one wokół dziejów Europy Środkowej i Wschodniej, zagadnień – używanego przez dawnych i współczesnych jej mieszkańców – języka, mentalnościowych, czy religijnych kodów, kształtujących poszczególne aspekty egzystencji lokalnych społeczności. Mamy nadzieję, iż prezentowane materiały przyczynią się do ukształtowania naukowego forum, na którym badacze Europy Środkowej i Wschodniej będą mogli spotkać się i wymieniać myśli, przyczyniając się do konstruowania współczesnego dyskursu humanistycznego. Jako redaktorzy, ale i badacze szanujemy wszelkie poczynione wizje. Nie ze wszystkimi się utożsamiamy, jednakowoż w każdym przypadku staramy się zrozumieć transkulturowy kontekst fundujący takie, a nie inne intelektualne namysły poszczególnych studiów. Tak więc jako redaktorzy dbamy o merytoryczną zawartość pisma, jednocześnie przypominamy, iż za treść artykułów odpowiadają sami Autorzy.

Redaktorzy

HISTORIA I ...

Katarzyna Milik

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KAROL BOSCOMP-LASOPOLSKI – CUDZOZIEMIEC W SŁUŻBIE STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO

Stanisław August Poniatowski od początku swego panowania dążył do przejęcia kierownictwa nad polityką zagraniczną. Sprawa nie była jednak prosta, nie tylko ze względu na kuratelę Rosji, ale również na zły stan polskiej służby dyplomatycznej, którą trzeba było właściwie zbudować od podstaw. Jednym z problemów, z jakimi musiał zmierzyć się nowo wybrany król, był brak wśród polskiej szlachty osób z doświadczeniem dyplomatycznym¹.

Kiedy we wrześniu 1764 r. monarcha przystąpił do formowania własnego Gabinetu – niezależnej kancelarii królewskiej – zmuszony był do zatrudnienia głównie cudzoziemców. W rekrutacji pracowników Gabinetu król kierował się najczęściej ich kompetencjami merytorycznymi, zdolnościami oraz walorami osobistymi. Niekwestionowaną zaletą cudzoziemców była znajomość języków obcych oraz dobra orientacja w stosunkach zagranicznych. Ponadto brak powiązań tych osób z polskim środowiskiem sprawiał, że stawały się zupełnie oddanymi i lojalnymi pracownikami królewskimi.

Na czele Gabinetu stanął pisarz wielki, a następnie sekretarz wielki koronny Jacek Ogrodzki, od dawna związany z rodzinami Poniatowskich i Czartoryskich. Był wówczas chyba jedynym Polakiem zaznajomionym z praktyką kancelaryjno-dyplomatyczną². Pozostali pracownicy Gabinetu, zatrudnieni w kancelariach spraw zagranicznych rekrutowali się już spośród cudzoziemców³. Konsyliarzem do spraw włoskich został ksiądz Kajetan Ghigotti; dla spraw francuskich i generalnie zachodnioeuropejskich – Szwajcar, Maurycy Glaire;

---

¹ Poniatowski był jedynym wówczas polskim magnatem, który przeszedł szkołę fachowej dyplomacji jako sekretarz posła angielskiego w Petersburgu Charles'a Williamsa, a nieco później także jako poseł saski. Jeszcze przed swoją elekcją pełnił niejako funkcję ministra spraw zagranicznych obozu Czartoryskich; *Historia dyplomacji polskiej X–XX wiek*, red. G. Labuda, W. Michowicz, Warszawa 2002, s. 268.

² *Ibid.*, s. 268.

³ W latach 1764–1772 pracowało w Gabinetcie trzech konsyliarzy i wszyscy byli cudzoziemcami: M. Rymaszyna, *Gabinet Stanisława Augusta*, Warszawa 1962, s. 71–76.

a do spraw tureckich – Karol Boscamp, cudzoziemiec niewiadomego pochodzenia, prawdopodobnie Holender⁴. Ten ostatni był jednym z pierwszych pracowników Gabinetu. Od samego początku król cenił sobie współpracę z Boscampem, co przekładało się również na jego zarobki. Jako konsyliarz królewski (1764–1786) pobierał pensję ze skarbu nadwornego, początkowo 150 czerwonych złotych, a od 1768 r. już 200 czerwonych złotych kwartalnie, podobnie zresztą jak Dyrektor Gabinetu⁵.

Karol Boscamp to niezwykle kontrowersyjna postać, przez współczesnych określana często mianem: awanturnika, kreatury, obieżyświata, pozbawionego skrupułów moralnych szpiega oraz intryganta⁶. Z drugiej strony podróżujący po Rzeczypospolitej Szwajcar Johann Bernoulli zapamiętał go jako człowieka bardzo przyjemnego w obejściu, o rozległej wiedzy, dowcipnego, mądrego i bardzo uczynnego⁷. Pomimo tak różnych opinii trzeba podkreślić, że na dworze Stanisława Augusta, Boscamp zajmował nieprzeciętną pozycję. Zdecydowały o tym jego zdolności, wpływy polityczne, urok osobisty czy może wspomniany brak skrupułów? Trudno jednoznacznie ocenić.

Niewątpliwą zaletą Boscampa była jego dobra orientacja w sprawach monarchii ottomańskiej oraz znajomość wielu języków: wołoskiego, włoskiego, francuskiego, niemieckiego, holenderskiego, tureckiego, a także łaciny i greckiego. Uczył się również angielskiego i polskiego⁸. Takie umiejętności trzeba przyznać, były w tym czasie wśród europejskich dyplomatów rzadkością.

Początkowo Karol Boscamp pracował dla króla Fryderyka Wielkiego. W czasie wojny siedmioletniej był agentem pruskim w Stambule. W 1761 r. został wysłany na Krym celem zjednania dla Prus chana krymskiego, którego próbował namówić do wyprawy na Austrię lub Rosję⁹. Wkrótce jednak poróżnił się z nim o kobietę. Według relacji niemieckiego podróżnika Kleemana, krymski władca dowiedział się o tajemniczej piękności, która przebywała w otoczeniu Boscampa i zapragnął ją pozyskać do swego haremu. Jednak Karol nie zgodził się na to. Mało tego, aby uniemożliwić chanowi realizację jego zamiarów, szybko się z tą kobietą ożenił¹⁰. Tym samym naraził się nie tylko chanowi, ale i Fryderykowi II, który skazał go na banicję. W lipcu 1764 r. przybył do Warszawy, gdzie zetknął się z przyszłym królem Stanisławem Augustem i od razu zaoferował mu swoje usługi

---

⁴ Początkowo uważany za Wołocha, potem za Francuza, w rzeczywistości pochodził z Niderlandów, był najprawdopodobniej Holendrem (francuskiego pochodzenia?); cf.: J. Reychman, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959, s. 42; W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej PSB), t. 2, Kraków 1936, s. 372.

⁵ M. Rymszyna, op. cit., s. 65, 183.

⁶ W. Konopczyński, op. cit., s. 372; J. Reychman, op. cit., s. 42.

⁷ *Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców*, oprac. W. Zawadzki, t. 1, Warszawa 1963, s. 437.

⁸ W. Konopczyński, op. cit., s. 373.

⁹ Ibid., s. 373.

¹⁰ Cf.: J. Reychman, op. cit., s. 43.

(odtąd też pisał się jako Boscamp)¹¹.

Uwagę Poniatowskiego zwróciły przede wszystkim dotychczasowe doświadczenia dyplomatyczne Boscampa. On sam promował się zresztą jako „wytrawny znawca Wschodu”¹². Imponująco – jak już wspomniano – przedstawiała się jego znajomość języków obcych, niezbędna w kontaktach międzynarodowych. Od samego więc początku Boscamp idealnie wpisywał się w królewskie plany budowy służby dyplomatycznej. Bardzo ważna była jego znajomość spraw tureckich, na których szczególnie zależało Stanisławowi Augustowi.

Jeszcze w czasie bezkrólewia szykowano poselstwo Tomasza Aleksandrowicza do Turcji¹³. Aleksandrowicz miał przede wszystkim skłonić Portę do neutralności w stosunku do Rzeczypospolitej oraz zyskać poparcie dla kandydatury Poniatowskiego. Niestety poselstwo nie uzyskało fermanu (pozwolenia) na wjazd na terytorium tureckie. Wówczas do Stambułu wysłano wyznaczonego na doradcę Aleksandrowicza – Karola Boscampa. Ten wykorzystał swoje dotychczasowe kontakty w Mołdawii oraz w samym Konstantynopolu i w ciągu kilku miesięcy (od połowy czerwca do początków listopada 1765 r.) wystarał się o ferman dla polskiego poselstwa. Przy okazji przyczynił się do odwołania nieprzychylnego Rzeczypospolitej rezydenta pruskiego w Stambule – Karla Adolfa Rexina¹⁴.

Ostatecznie w dniu 13 czerwca 1766 r. poselstwo Aleksandrowicza przybyło do Konstantynopola. Podczas kilkumiesięcznego pobytu (delegacja opuściła Turcję dopiero 16 października) udało się uzyskać oficjalną akceptację Turcji dla nowo wybranego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Niestety Porta nie zgodziła się na ustanowienie w Stambule stałej polskiej placówki dyplomatycznej, którą miał objąć właśnie Boscamp. Odmowa ta była wynikiem zasadniczej nieufności Turków do ówczesnej Rzeczypospolitej, uważanej za państwo zależne od Rosji. Do tego doszły wrogie intrygi rezydenta pruskiego i niechęć innych (szczególnie posła rosyjskiego) do zbyt pewnego siebie Boscampa. Nie udało się też załatwić paru innych drobniejszych spraw o charakterze handlowym m.in. przywrócenia Polsce wyłącznego prawa do posiadania promów na granicznym Dniestrze itd. Udało się natomiast zorganizować w Stambule Szkołę Języków Orientalnych, na której czele stanął urzędnik królewskiego Gabinetu – Zygmunt Everhardt. Pozostał on w stolicy Turcji bez charakteru dyplomatycznego, ale z obowiązkiem utrzymywania stałej korespondencji z królewskim Gabinetem¹⁵.

Inicjatywa założenia szkoły wyszła bez wątplenia od samego Stanisława Augusta, który zamierzał w tym miejscu szkolić przyszłych dyplomatów

¹¹ W. Konopczyński, op. cit., s. 373. Boscamp stanowił typ kosmopolitycznego agenta dyplomatycznego, charakterystycznego w XVIII w., kiedy to posługiwanie się cudzoziemcami i przechodzenie ze służby jednego państwa do drugiego było zjawiskiem normalnym, zarówno w dyplomacji, jak i w innych dziedzinach administracji państwowej, a także w armii; J. Michalski, *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: (1572–1795), red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 528.

¹² J. Reychman, op. cit., s. 43.

¹³ Najpierw w listopadzie 1764 r. do Konstantynopola wysłany został Karol Boscamp, aby przygotować grunt do rozmów polsko-tureckich; M. Rymszyna, op. cit., s. 82.

¹⁴ J. Michalski, op. cit., s. 542.

¹⁵ *Ibid.*, s. 542–543.

i tłumaczy. Od początku też działalność szkoły miała być ściśle związana z pracami Gabinetu¹⁶. Boscamp popierał ten królewski pomysł, osobiście zaangażował się w organizowanie placówki. Proponował nawet, aby do tego celu wykorzystać – zamieszkałych w Stambule, znających język grecki i turecki – synów kupców genueńskich¹⁷.

Kiedy z początkiem 1766 r. Boscamp ponownie jechał do Stambułu, został zaopatrzony w specjalną instrukcję, zawierającą szczegółowe zalecenia dla szkoły¹⁸. Odnosiły się one także do pierwszych czterech uczniów tego zakładu: Jana Nikorowicza, Michała Dederkały, Piotra Giulianiego oraz Stanisława Pichelsteina¹⁹. Swoich sił w szkole próbował także Jan Komarzewski. Niestety nauka języka tureckiego okazała się dla generała zbyt trudna i w lipcu 1766 r. poprosił o zwolnienie z tego obowiązku²⁰. Dla nadzoru postępów nauki uczniów Boscamp zaangażował Albańczyka Piotra Cruttę, brata Antoniego Crutty, który został zatrudniony jako tłumacz w Warszawie. Dla szkoły został spisany specjalny regulamin, porządkujący kwestie ustroju i sprawy wewnętrzne. Widnieje na nim podpis Aleksandrowicza i Boscampa²¹. W regulaminie tym określono charakter szkoły jako przede wszystkim zakładu naukowego. Wiadomo było jednak, że placówka ta pełniła nieoficjalnie także rolę polskiego przedstawicielstwa dyplomatycznego, dlatego król traktował ją wyjątkowo i osobiście nadzorował jej działalność²².

Późną jesienią 1766 r. Boscamp objął kierownictwo korespondencji króla ze Wschodem. W tym czasie osiedlił się na pograniczu polsko-tureckim, gdzie miał jakieś niejasne interesy handlowo-szpiegowskie. Zarządzał też leżącymi na samej granicy dobrami Poniatowskich – Zaleszczykami, doglądał i Filipowiec, na mołdawsko-tureckiej stronie. Opiekował się tutaj osadnikami luteranскими²³, chociaż sam przeszedł na katolicyzm w Stambule (1766 r.)²⁴.

Gdy wybuchła konfederacja barska został doradcą rosyjskiego pułkownika Otto Weissmanna. Pułkownik za namową Boscampa napisał ostry list do księcia mołdawskiego i baszy chocimskiego, oskarżając ich o popieranie konfederatów. To tylko pogorszyło i tak napięte stosunki Rosji z Turcją. Nie pomogły tłumaczenia

---

¹⁶ M. Rymszyzna, op. cit., s. 82. Po powołaniu Rady Nieustającej Szkoła Języków Orientalnych podlegała Departamentowi Interesów Cudzoziemskich; bezpośrednią nad nią pieczę miał jednak sam król; J. Reychman, *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII wieku*, Wrocław 1950, s. 74.

¹⁷ Ibid. s. 55.

¹⁸ *Instrukcja Boscampa z 28 II 1766*, Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps 625.

¹⁹ J. Reychman, *Znajomość...*, s. 56–57; W. Konopczyński, *Polska a Turcja 1683–1792*, Warszawa 1936, s. 193.

²⁰ J. Reychman, *Znajomość...*, s. 56.

²¹ Ibid., s. 57.

²² J. Reychman, *Życie...*, s. 44; M. Rymszyzna, op. cit., s. 82. Stanisław August dbał też o fundusze szkoły. Na jej utrzymanie sejm 1768 r. wyznaczył z obu skarbów Rzeczypospolitej sumę 40 000 zł (30 z Korony, a 10 z Litwy); *Volumina Legum* (dalej VL), t. 7, Petersburg 1860, s. 299 i s. 301. W okresie późniejszym przeznaczano już 30 000 (20 z Korony, 10 z Litwy). Kwota ta, przynajmniej od 1776 r. była przekazywana regularnie; cyt. za: W. Smoleński, *Pisma Historyczne*, t. 2, Kraków 1901, s. 212.

²³ J. Reychman, *Życie...*, s. 44.

²⁴ Ibid., s. 44.

Rosjan, że działali tylko; „z polecenia polskiego rządu, dla dobra Rzeczypospolitej (...)”²⁵. Ostatecznie Turcja przystąpiła do wojny z Rosją²⁶. Po tym incydencie Stanisław August pisał do Ksawerego Branickiego: „(...) musiałem nie tylko Boscampa napomnieć mocno i zakazać doradzania żadnego Moskalom, ale nawet mu przykazać, aby się tu zaraz wrócił”²⁷. Jednak Boscamp nie miał ochoty jeszcze wracać. Natomiast przeniósł się do Chocimia, gdzie przebrany po turecku, dalej knuł jakieś intrygi²⁸. Dopiero gniew Turków i konfederatów zmusił go ostatecznie do przyjazdu do Warszawy.

W 1768 r. Boscamp otrzymał indygenat, a nawet warunkową nobilitację, o ile by nie udowodnił cudzoziemskiego szlachectwa²⁹. Rok później namawiał już Stanisława Augusta do sojuszu z Rosją i zdobycia dla Polski Mołdawii. Jednocześnie współpracował z posłem rosyjskim Nikołajem Repninem, któremu radził jak odciągnąć od Porty Krym. Podobno w tym czasie ofiarowywano mu dobrą posadę w Rosji, ale jej nie przyjął. Jak pisał Władysław Konopczyński: „wolał jakąś skromniejszą służbę w Warszawie”³⁰.

Wiadomo było, że współpraca Boscampa z ambasadą rosyjską istniała. Od czasów ambasadora Otto Magnusa Stackelberga stał się zaufanym informatorem i płatnym agentem rosyjskim. Od sejmu rozbiorowego, aż do 1789 r. za udzielanie różnych informacji pobierał stałą pensję w wysokości 500 dukatów rocznie³¹. W opinii Wacława Tokarza Boscamp był zaciętym przeciwnikiem Rzeczypospolitej, zwalczał ją nie tylko czynem, ale i licznymi pismami³². Jego związki z Rosją były tak silne, że obie córki wydał za Rosjan (jedna z nich – Dorota – wyszła za majora Nikołajewa Arsenjewa), a syna umieścił w służbie rosyjskiej (Kazimierz był porucznikiem w wojsku rosyjskim)³³. Karol Boscamp stał się człowiekiem wpływowym i bardzo zamożnym. Pojawiał się wszędzie tam, gdzie mógł uzyskać jakieś współmierne korzyści.

W 1774 r. Boscamp towarzyszył Ksaweremu Branickiemu w jego podróży do Petersburga, gdzie poznał Katarzynę II. Oficjalnym celem spotkania były rozmowy z Nikitą Paninem o utrzymaniu prerogatyw królewskich, rzekomo zagrożonych projektowaniem ustanowienia Rady Nieustającej³⁴. Moment ten wykorzystał Boscamp, który starał się już wówczas o uzyskanie poparcia Rosji, a być może i Prus dla swej przyszłej misji w Turcji³⁵.

W 1775 r. sprawa Rady Nieustającej była już przesądzona, a Karol

²⁵ W. Konopczyński, *Konfederacja barska*, t. 1, Warszawa 1991, s. 122.

²⁶ W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 373.

²⁷ J. Reychman, *Życie...*, s. 44.

²⁸ *Ibid.*, s. 44.

²⁹ W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 373. W 1768 r. nobilitowany pod nazwiskiem Lasopolskiego; VL, t. 7, s. 800.

³⁰ W. Konopczyński, *Polska...*, s. 211; v.: tenże, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 373.

³¹ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. 1, Warszawa 1991, s. 252; cf.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1794*, t. 3, Kraków-Warszawa 1897, s. 24; W. Smoleński, *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897, s. 170; id., *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903, s. 57.

³² W. Tokarz, *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Kraków 1911, s. 56.

³³ *Ibid.*, s. 56; cf.: W. Smoleński, *Mieszczanstwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1917, s. 19.

³⁴ *Historia dyplomacji...*, s. 281.

³⁵ M. Rymszyńska, op. cit., s. 127–128.

Boscamp został zatrudniony w jej Departamencie Interesów Cudzoziemskich z wysoką, jak na owe czasy, pensją 5000 złotych polskich³⁶. O pracy Boscampa w tym Departamencie przesądziły jego kompetencje, przede wszystkim – jak zapisano w uchwale Rady – jego: „sposobność do sprawowania interesów zagranicznych tudzież doskonała znajomość języków sąsiedzkich”³⁷. Wkrótce Boscamp otrzymał też klucz szambelański (3 października 1776 r.) oraz przywilej szlachecki na nazwisko Lasopolskiego (2 listopada) i order św. Stanisława³⁸. Wszystkie te honory i zaszczyty otworzyły mu drogę nowych możliwości.

W listopadzie 1776 r. Boscamp-Lasopolski stanął na czele polskiego poselstwa do Turcji „jako internuncjusz króla i Rzeczypospolitej”³⁹. „Trudno było – jak pisał Konopczyński – o właściwszego człowieka na właściwe miejsce, gdyż Boscamp, wówczas stały urzędnik Departamentu Interesów Cudzoziemskich Rady Nieustającej, człowiek obrotny, we własnym mniemaniu zręczny, wytrawny naprawdę orientalista, mógł przechytryć i przegadać na stambulskim bruku wszystkich (...)”⁴⁰. Tym razem Stanisław August rozwinął wszystkie arkana dyplomacji i sięgnął po wszystkie dostępne środki, aby nawiązać normalne stosunki z Turcją. Jak wspomniano, rozmowy w tym kierunku już wcześniej były prowadzone przez Boscampa w Petersburgu. Równoległe grunto do rozmów w stolicy Turcji przygotowywał Everhard oraz poseł rosyjski Aleksy Stachiew. Do akcji zaangażowano również komendanta Kamieńca Jana de Witte⁴¹. Wysłanie Boscampa nastąpiło oczywiście w całkowitym porozumieniu z Katarzyną. Caryca oceniając jego znajomość spraw tureckich i chęć okazania się użytecznym Rosji liczyła, iż „będzie w nim miała drugiego posła”⁴². Z kolei Poniatowski mając poparcie ambasadora Stackelberga liczył po cichu na obsadzenie stałej placówki w Konstantynopolu⁴³.

Generalnie było to, pod wieloma względami, wyjątkowe poselstwo – przygotowywane skrupulatnie i z wielkim rozmachem. Z tą misją, jak wspomniano, wielkie nadzieje wiązał sam król. W tym wypadku Gabinet królewski nie szczędził też pieniędzy, a Lasopolski potrafił osobiście czerpać z tego źródła niemałe dochody⁴⁴. W 1776 r. wiozł ze sobą „prezenty” na sumę 5098 czerwonych złotych⁴⁵. Wśród tych podarków były zakupione przez niego dla urzędników tureckich zegarki, tabakiery, a także inne precjoza.

Koszty generowała dodatkowo liczna – jak na warunki polskie – delegacja (liczyła dwadzieścia kilka osób). W tym zacnym gronie znaleźli się obok Boscampa m.in.: Kajetan Chrzanowski (przewidziany na późniejszego sekretarza), związani z królem – Antoni Dzieduszycki i August Kicki, czy autor cyklu rysunków przedstawiających dzieje poselstwa – Jan Kamsetzer – malarz

³⁶ W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 373.

³⁷ J. Reychman, *Życie...*, s. 44.

³⁸ W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 373.

³⁹ J. Reychman, *Życie...*, s. 47.

⁴⁰ W. Konopczyński, *Polska...*, s. 259.

⁴¹ M. Rymszyna, op. cit., s. 128.

⁴² J. Reychman, *Życie...*, s. 47–48; W. Konopczyński, *Polska...*, s. 258.

⁴³ *Ibid.*, s. 258.

⁴⁴ Podobnie było podczas jego misji w 1766 r.; cf.: M. Rymszyna, op. cit., s. 69 (przypis 48).

⁴⁵ *Ibid.*, s. 69.

i architekt. Głównym celem poselstwa było uzyskanie potwierdzenia traktatu karłowickiego, a przy okazji rozszerzenie go o postanowienia mające ułatwić polski handel czarnomorski. Boscamp miał też czynić starania w kierunku wysłania do Warszawy tureckiego posła, co miało zmanifestować uznanie przez Turcję króla Stanisława Augusta. Wszystkie te punkty zrealizowano, chociaż Porta nie zawarła porozumienia handlowego. Ponadto odmówiła zgody na stałe poselstwo polskie, na którym tak bardzo zależało Poniatowskiemu⁴⁶. Nie pomogła pozorna neutralność Boscampa w sprawach rosyjsko-tureckich. Turcy doskonale zdawali sobie sprawę, że Lasopolski służył Stachiewowi za wywiadowcę⁴⁷. Ponadto sprawy się skomplikowały, gdy zmianie uległo przychylnie dotąd wobec polskiego poselstwa stanowisko Rosji. Przyczyniła się też do tego ożywiona na miejscu działalność Boscampa, szczególnie zaś jego poparcie dla projektu eksportu zboża polskiego do Turcji, co wyraźnie nie leżało w interesie Petersburga. Ostatecznie pod naciskiem Stackelberga, Stanisław August został zmuszony w listopadzie 1777 r. odwołać Lasopolskiego. Ten jednak przebywał w Turcji jeszcze przez kolejnych sześć miesięcy⁴⁸.

Z pomocą Karola Boscampa król próbował również poprawić egzystencję stambulskiej Szkoły Języków Orientalnych. Na ten cel z Warszawy przez cały czas przeznaczono konkretne sumy i oczekiwano większych korzyści z działalności placówki. Jednocześnie poszukiwano nowych możliwości doskonalenia przyszłych tłumaczy. Boscamp w jednym ze swych memoriałów z 4 marca 1777 r. proponował ustanowienie: „departamentu dragomanatu” przy Departamencie Interesów Cudzoziemskich, gdzie młodzi adepci tureczczyzny wprawialiby się w tłumaczeniu i przepisywaniu nadesłanych ze Stambułu rękopisów orientalnych, co byłoby korzystniejsze, niż utrzymywanie stałego dragona⁴⁹. Oczywiście kwestia dalszego bytu szkoły orientalnej nie mogła być od razu rozstrzygnięta. Niemniej król nie krył swego zatroskania, kiedy pisał 19 listopada 1777 r. do Boscampa: „nie trzeba tracić z oczu Turcji i nie trzeba dać upaść zakładowi szkoły naszych Jeunes de Langues”⁵⁰. Ostatecznie po wyjeździe Lasopolskiego z Turcji, na jego wniosek i za zgodą króla, dla czuwania nad sprawami szkoły orientalnej pozostał młody, ambitny sekretarz poselstwa – Antoni Dzieduszycki⁵¹.

Chociaż rezultaty polityczne misji z 1776 r. nie były zbyt wielkie, to pozostało po niej sporo pamiątek. Boscamp był miłośnikiem sztuk i nauk. Miał też dar „jednania sobie ludzi małymi przysługami”⁵². Dla komendanta Kamieńca Wittego przywiózł np. numizmaty i okazy gemm⁵³. Podróżnik Bernoulli wspominał też o koniach arabskich i tureckich oraz jak to określił: „różnych wschodnich osobliwościach”, które częściowo Boscamp przeznaczył na podarki⁵⁴. Do tych

⁴⁶ J. Michalski, op. cit., s. 596–597.

⁴⁷ W. Konopczyński, *Polska...*, s. 265.

⁴⁸ J. Michalski, op. cit., s. 596–597; cf.: W. Kalinka, *Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta*, cz. 1, Kraków 1891, s. 238–239.

⁴⁹ J. Reychman, *Znajomość...*, s. 68.

⁵⁰ Ibid., s. 68–69.

⁵¹ W. Konopczyński, *Polska...*, s. 269–271; J. Reychman, *Znajomość...*, s. 69–75.

⁵² J. Reychman, *Życie...*, s. 48.

⁵³ Ibid., s. 48.

⁵⁴ *Polska stanisławowska...*, s. 437.

„wschodnich osobliwości”, które pozostały jako pamiątka po misji stambulskiej, należała i słynna z urody Zofia Greczynka⁵⁵. Z tego okresu pochodzi też wiele cennych wiadomości o kulturze Orientu, które Boscamp dodawał do urzędowych raportów, przeznaczonych dla Departamentu Interesów Cudzoziemskich. Te opisy urzędów, obyczajów, poglądów, nie były pozbawione politycznego znaczenia. Z nich można było się dowiedzieć, że Turcy traktowali Polaków jak towarzyszy niedoli, wręcz jak braci, dobrych sąsiadów, starych przyjaciół⁵⁶. Ten nowy stosunek do sprawy polskiej nie był bez znaczenia, w przyszłości mógł otworzyć drogę do nowego porozumienia polsko-tureckiego.

Po powrocie do Warszawy Lasopolski z dumą przedstawił na sejmie 19 października 1778 r. swoje sprawozdanie z poselstwa do Stambułu. Wówczas podniosła się wrzawa, posłowie zarzucali królowi, że świeżym indygenom i obcym awanturnikom daje reprezentować majestat Rzeczypospolitej⁵⁷. Król próbował łagodzić sytuację, tymczasem Stackelberg wyjaśnił, że Boscamp: „bardziej jest oddany Rosji niż królowi i Rzeczypospolitej, której rzekomo służy”⁵⁸. Zaraz po tym zdarzeniu sejm uchwalił konstytucję o wyłączeniu z misji dyplomatycznych ludzi obcego pochodzenia. Postanowiono, że: „poselstwa, rezydencje i inne tym podobne w zagranicznych państwach urzędy, gdy terażniejszych JKMć odwoła, przez rodowitą tylko szlachtę polską sprawowane były”⁵⁹. Oczywiście zapis „rodowita” wymierzony był przeciw takim osobom, jak właśnie Karol Boscamp, które otrzymały indygenat polski.

Dla Boscampa-Lasopolskiego nadeszły gorsze czasy. Nie mogąc wyżyć z pensji szambelańskiej i konsyliarskiej wszedł z Żydami w spółkę dla handlu bursztynem, miał jakieś interesy ze stambulską firmą Efraimów i z faktorem Szlamą Jakubowiczem, uprawiał też lichwę. Podobno miał agencję handlową aż w Konstantynopolu⁶⁰. Ponownie próbował się wkraść w łaski króla po zjeździe kaniowskim, kiedy Stanisław August myślał o wspólnej z Rosją wojnie przeciwko Turkom. Przedstawił mu nawet swój projekt zdobycia Mołdawii, Besarabii i Multan (17 grudnia 1787 r.). Sejm Czteroletni poszedł jednak w przeciwnym kierunku⁶¹.

W odpowiedzi Boscamp wydał anonimową broszurę pod tytułem „La Turcoféderomanie”, skierowaną wyraźnie przeciw projektom przymierza Polski z Turcją (1790)⁶². Broszura ta wzburzyła oczywiście opinią publiczną, wywołała wręcz skandal, ponieważ Lasopolski ujawnił tajny projekt sojuszu. Julian Ursyn Niemcewicz, osobiście niechętny Boscampowi, którego uważał za „posła i rajfurę” króla, był nawet gotów przedstawić tą sprawę na sejmie⁶³.

⁵⁵ Najpierw zasłynęła jako majorowa Wittowa (synowa generała), potem jako Szczęsna Potocka. Więcej v.: J. Reychman, *Życie...*, s. 165–169; cf.: J. U. Niemcewicz, *Pamiętniki czasów moich*, t. 1, Warszawa 1957, s. 129–130.

⁵⁶ W. Konopczyński, *Polska...*, s. 269.

⁵⁷ W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000, s. 177–178; cf.: J. U. Niemcewicz, op. cit., s. 102.

⁵⁸ Cyt. za: J. Reychman, *Życie...*, s. 49.

⁵⁹ VL, t. 8, Petersburg 1860, s. 580; W. Filipczak, op. cit., s. 309.

⁶⁰ W. Tokarz, op. cit., s. 56 (przypis 2); cf.: W. Smoleński, *Mieszczanstwo...*, s. 19.

⁶¹ Chodziło o traktat polsko-turecki; cf.: W. Kalinka, *Sejm...*, t. 2, s. 11–16.

⁶² W. Konopczyński, *Polska...*, s. 292–293.

⁶³ J. Reychman, *Życie...*, s. 49–50.

Obrady Sejmu Wielkiego to czas coraz ściślejszej współpracy Karola Lasopolskiego z ambasadą rosyjską, która od dawna podejrzewała, że dostarcza wiadomości przede wszystkim dla własnego zysku⁶⁴. Trzeba jednak przyznać, że bardzo się przy tym starał. Gdy nie mógł oficjalnie być w poselstwie, przekradał się tam tyłami, a przynajmniej przesyłał szyfrowane doniesienia. W Warszawie wiedziano powszechnie o jego raportach składanych najpierw dla posła Jakowa Bułhakowa, a później dla Jakoba Sieversa, pisano nawet na ten temat wiersze ulotne⁶⁵. W tej sytuacji, kiedy wybuchła wojna polsko-rosyjska, a wzburzony tłum warszawski groził stronnikom rosyjskim szubienicą, Boscamp musiał wraz z rodziną uciekać ze stolicy⁶⁶. W 1792 r. okazał resztkę lojalności wobec Stanisława Augusta i przyjął w swojej posiadłości w Ostrołęce wojsko polskie. Za ten gest król podziękował mu w liście osobiście⁶⁷. Niestety, po powrocie do stolicy Lasopolski wciąż kontynuował współpracę z Rosjanami. Podobno dalej też pisał antypolskie pamflety. Wówczas Poniatowski z wyraźną już niechęcią, wręcz wstrętem odciął się od swego dawnego protegowanego, wypominał mu m.in. jego niewdzięczność za świadczone łaski, jak np. edukację synów na koszt szkatuły królewskiej. Król z satysfakcją notował też ostre słowa Sieversa, który miał oświadczyć Boscampowi: „Jest Pan imbecylem, oferumą, a Pana rady nie są nic warte”⁶⁸.

Pomimo tej krytyki powszechnie wiedziano, że Lasopolski był bliskim współpracownikiem ambasadora rosyjskiego. Kiedy 29 stycznia 1793 r. Sievers przybył do Warszawy, Boscamp od razu ofiarował mu swoje usługi. Przechwalał się, że gruntownie zna Polaków i Polskę. Szczegółowo opisał ambasadorowi ważniejsze w kraju osoby m.in.: króla Stanisława Augusta, prymasa Michała Poniatowskiego, Fryderyka Moszyńskiego, pisarza wielkiego litewskiego oraz Stanisława Małachowskiego, wielkiego kanclerza koronnego⁶⁹.

Gdy w połowie maja 1793 r. Sievers rozpoczął przygotowania do akcji przedwyborczej grodzieńskiej, powierzył ją gen. Josifowi Igelströmowi, faktycznie nadzorował ją jednak Lasopolski. Był wprost stworzony do tego zadania. Bywając na dworze i zajmując się przy tym pożyczaniem na lichwę znał wielu ludzi z otoczenia króla, których można było przekupić lub też nastraszyć. Bez niego – jak pisał Wacław Tokarz – Igelström nie dałby sobie nigdy rady z wynalezieniem i obrobieniem tych ludzi⁷⁰. Kandydatów szukano przede wszystkim wśród tych, których jeden z posłów określił jako: „chcących coś zarobić na upadku Ojczyzny”⁷¹. W grupie „dzieci Boscampa” znaleźli się m.in.: Julian Drewnowski, Stanisław Bieliński, Tadeusz Staniszewski, Jan Ostroróg,

⁶⁴ W. Tokarz, op. cit., s. 91.

⁶⁵ Id., *Rozprawy i szkice*, t. 1, Warszawa 1959, s. 117–118. Przy pomocy m.in. Boscampa, Sievers wyszukiwał w Warszawie jakobinów i kazał ich aresztować (1792 r.). W. Smoleński, *Konfederacja...*, s. 409.

⁶⁶ Ibid., s. 56–57; T. Korzon, op. cit., t. 2, s. 403.

⁶⁷ M. Rymaszyna, op. cit., s. 72.

⁶⁸ Cf.: ibid., s. 73 (przypis 56).

⁶⁹ D. Hławajski, *Sejm grodzieński roku 1793, ostatni sejm Rzeczypospolitej*, tłum. M. Iwanowski, Poznań 1872, s. 35, s. 40–45; cf.: *Pamiętniki z Osiemnastego Wieku*, t. V: *Drugi Rozbiór Polski z Pamiętników Sieversa*, Poznań 1865, s. 42–49.

⁷⁰ W. Tokarz, *Rozprawy...*, s. 113; cf.: Ł. Kądziela, *Od Konstytucji do Insurekcji. Studia nad dziejami Rzeczypospolitej w latach 1791–1794*, Warszawa 2011, s. 186.

⁷¹ W. Tokarz, *Rozprawy...*, s. 119.

Onufry Oborski, Antoni Kamocki czy Julian Wilamowski. Ten ostatni, z polecenia Lasopolskiego, szpiegował nawet swych kolegów⁷². Z późniejszych zeznań Staniszewskiego dla Deputacji Indagacyjnej wynikało, że w mieszkaniu Karola Boscampa w Grodnie bywali również Józef Rokitnicki, Fryderyk Moszyński, Kazimierz Raczyński oraz wszyscy posłowie mazowieccy⁷³. Sporo w tym czasie mówiło się o przyjaźni Lasopolskiego z marszałkiem Stanisławem Bielińskim⁷⁴. Generalnie Sievers był zadowolony z ludzi Boscampa, wspominał: „Moi posłowie zostali szczęśliwie według moich życzeń wybrani”⁷⁵.

Podopieczni Karola byli przez niego na bieżąco instruowani i finansowani z pieniędzy ambasadora rosyjskiego⁷⁶. Wilamowski, Ostroróg, Staniszewski, a nawet Oborski dostawali regularnie po 50 dukatów miesięcznie; inni brali co pewien czas ryczałt. Funduszami dysponował Lasopolski, który stał na straży dyscypliny i lojalności, miał też rozkaz przeciwdziałania ewentualnym dezercjom posłów. A niestety takie sytuacje się zdarzały. Dla przykładu Oborski najpierw uciekł z sesji na której toczyła się sprawa rozszerzenia plenipotencji deputacji wyznaczonej do traktowania z Sieversem, a potem całkowicie wyjechał z Grodna i nie pojawił się aż przed zamknięciem sejmu⁷⁷. Mimo to, ambasador rosyjski był wdzięczny Lasopolskiemu za jego zaangażowanie, zanotował nawet, że: „radca prywatny Boscamp był przez swe oddanie jednym z tych, którzy najlepiej mi służyli”⁷⁸. Jego „bystrość w wykrywaniu zabiegów i intryg” przechodziła wszelkie oczekiwania Sieversa⁷⁹. Z pewnością równie zadowoleni z Boscampa byli i inni posłowie cudzoziemscy (jak np. saski August Essen), którym także przekazywał różne wiadomości szpiegowskie⁸⁰.

Nie ulega wątpliwości, że od kapitulacji roku 1792 Lasopolski spalił za sobą wszystkie mosty w stosunku do społeczeństwa polskiego. Powszechnie postrzegano go jako zdrajcę. Tuż przed powstaniem kościuszkowskim miał jeszcze ambicję zostać drugim dyrektorem poczty, jednak Antoni Dzieduszycki (ówczesny dyrektor) i Ernest Sartorius (generalny komisarz poczty) wyraźnie zaznaczyli, że nie chcą z nim współpracować⁸¹.

Kiedy wybuchła insurekcja, Lasopolski musiał szukać schronienia w poselstwie saskim. Po paru dniach został jednak aresztowany i uwięziony z rozkazu Rady Zastępczej Tymczasowej jako podejrzany o zdradę. W dniu

⁷² Więcej v.: *ibid.*, s. 118–139.

⁷³ Ł. Kądziela, *Fryderyk Moszyński w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 2004, s. 63–64.

⁷⁴ T. Korzon, *op. cit.*, t. 3, s. 86; t. 4, s. 70. Za swe usługi w Grodnie marszałek Bieliński otrzymał po Kazimierzu Raczyńskim laskę mniejszą koronną, 100 tys. złotych polskich oraz sygnet z brylantami od Rosji; A. M., Skalkowski, *Bieliński Stanisław Kostka*, PSB, t. 2, Kraków 1936, s. 56–57; cf.: K. Koźmian, *Pamiętniki*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972, s. 258 (przypis 4).

⁷⁵ *Pamiętniki z...*, s. 246.

⁷⁶ Ł. Kądziela, *Od Konstytucji...*, s. 189; cf.: W. Tokarz, *Rozprawy...*, s. 125–126 i s. 132; Z. Mann, *Stanisław August na sejmie ostatnim*, Warszawa 1938, s. 42.

⁷⁷ W. Tokarz, *Rozprawy...*, s. 136–137.

⁷⁸ J. Reychman, *Życie...*, s. 50. W okresie sejmu grodzieńskiego Boscamp pisał antypolskie pamflety; W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 374.

⁷⁹ W. Tokarz, *Rozprawy...*, s. 131; *Pamiętniki z...*, s. 42.

⁸⁰ J. Reychman, *Życie...*, s. 50.

⁸¹ W. Tokarz, *Warszawa...*, s. 156–157.

28 czerwca 1794 r. rozszalały tłum powiesił Boscampa⁸². Jędrzej Kitowicz, podając w swych Pamiętnikach „Katalog powieszonych w Warszawie roku 1794”, tak pisze o jego egzekucji: „Na tych tedy szubienicach obwieszono Boskampiego, czyli Lasopolskiego, owego sławnego do Porty Ottomańskiej posła, do Moskwy sercem, a za to do szubienicy stryczkiem przywiązanego”⁸³. Taki był koniec tego dyplomaty i szpiega. W opinii Marii Rymaszyny była to: „najnikczemniejsza kreatura, drogo kosztująca króla i państwo”⁸⁴.

Wydawało się, że Karol Boscamp-Lasopolski miał wszelkie warunki do tego, aby zrobić w polityce – przede wszystkim zagranicznej – wielką karierę. W XVIII w. rzadko można było spotkać takiego poliglotę i jednocześnie człowieka z takim doświadczeniem dyplomatycznym. Ponadto – co trzeba przyznać – był inteligentny i miał talent. Potrafił też jednać sobie ludzi. Niestety nie był lojalny wobec swych przełożonych. Miał słabość do pieniędzy i to dla nich był w stanie zrobić wszystko. Często bywał wyrachowany i bezwzględny gdy chodziło o interesy. W związku z tym miał też wielu wrogów. Z pewnością nie był to typ patrioty, a raczej karierowicza, który dla realizacji własnych planów i ambicji był w stanie poświęcić bardzo wiele.

Bibliografia:

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, *Instrukcja Boscampa z 28 II 1766*, rkps 625.

Filipczak W., *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000.

Historia dyplomacji polskiej X-XX wiek, red. G. Labuda i W. Michowicz, Warszawa 2002.

Iłowajski D., *Sejm grodzieński roku 1793, ostatni sejm Rzeczypospolitej*, tłum. M. Iwanowski, Poznań 1872.

Kalinka W., *Ostanie lata panowania Stanisława Augusta*, cz. 1, Kraków 1891.

Kalinka W., *Sejm Czteroletni*, t. 1, Warszawa 1991.

Kądziela Ł., *Fryderyk Moszyński w insurekcji kościuszkowskiej*, Warszawa 2004.

Kądziela Ł., *Od Konstytucji do Insurekcji. Studia nad dziejami Rzeczypospolitej w latach 1791–1794*, Warszawa 2011.

Konopczyński W., *Boscamp-Lasopolski Karol*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny (dalej PSB)*, t. 2, Kraków 1936.

Konopczyński W., *Konfederacja barska*, t. 1, Warszawa 1991.

Konopczyński W., *Polska a Turcja 1683–1792*, Warszawa 1936.

⁸² Id., *Insurekcja warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 roku*, Warszawa 1950, s. 271; W. Smoleński, *Mieszczanństwo...*, s. 226, 241; T. Korzon, op. cit., t. 3, s. 24; W. Konopczyński, *Boscamp-Lasopolski...*, s. 374.

⁸³ Cyt. za: J. U. Niemcewicz, op. cit., s. 378 (przypis 27).

⁸⁴ M. Rymaszyna, op. cit., s. 73.

Katarzyna Milik

Korzon T., *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1794*, t. 3, Kraków-Warszawa 1897.

Koźmian K., *Pamiętniki*, t. 1, Wrocław-Warszawa-Kraków 1972.

Mann Z., *Stanisław August na sejmie ostatnim*, Warszawa 1938.

Michalski J., *Dyplomacja polska w latach 1764–1795*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: (1572–1795), red. Z. Wójcik, Warszawa 1982.

Niemcewicz J. U., *Pamiętniki czasów moich*, t. 1, Warszawa 1957.

Pamiętniki z Osiemnastego Wieku, t. V: *Drugi Rozbiór Polski z Pamiętników Sieversa*, Poznań 1865.

Polska stanisławowska w oczach cudzoziemców, oprac. W. Zawadzki, t. 1, Warszawa 1963.

Reychman J., *Znajomość i nauczanie języków orientalnych w Polsce XVIII wieku*, Wrocław 1950.

Reychman J., *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959.

Rymszyńska M., *Gabinet Stanisława Augusta*, Warszawa 1962.

Skałkowski A. M., *Bieliński Stanisław Kostka*, PSB, t. 2, Kraków 1936.

Smoleński W., *Konfederacja targowicka*, Kraków 1903.

Smoleński W., *Mieszczanństwo warszawskie w końcu wieku XVIII*, Warszawa 1917.

Smoleński W., *Ostatni rok Sejmu Wielkiego*, Kraków 1897.

Smoleński W., *Pisma Historyczne*, t. 2, Kraków 1901.

Tokarz W., *Insurrekcja warszawska 17 i 18 kwietnia 1794 roku*, Warszawa 1950.

Tokarz W., *Rozprawy i szkice*, t. 1, Warszawa 1959.

Tokarz W., *Warszawa przed wybuchem powstania 17 kwietnia 1794 roku*, Kraków 1911.

Volumina Legum, t. 7, Petersburg 1860.

Katarzyna Milik

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KAROL BOSCOMP-LASOPOLSKI – CUDZOZIEMIEC W SŁUŻBIE STANISŁAWA AUGUSTA PONIATOWSKIEGO.

Streszczenie: Karol Boscamp przybył do Warszawy w lipcu 1764 roku, po tym jak monarcha pruski Fryderyk II skazał go na banicję. Wtedy też poznał przyszłego króla Stanisława Augusta i od razu ofiarował mu swoją służbę. Uwagę Poniatowskiego zwróciły przede wszystkim dotychczasowe doświadczenia

dyplomatyczne Boscampa, zwłaszcza jego znajomość spraw tureckich. Cudzoziemiec ten, prawdopodobnie Holender, znał też wiele języków obcych: włoski, włoski, francuski, niemiecki, holenderski, turecki oraz łacinę i język grecki. Ponadto uczył się angielskiego i polskiego. Takie umiejętności, w tym czasie były wśród europejskich dyplomatów rzadkością. Doświadczenia i zdolności Boscampa od samego początku doskonale wpisywały się w plany Stanisława Augusta – odbudowy polskiej służby dyplomatycznej. Boscamp był jednym z pierwszych pracowników królewskiego Gabinetu, odpowiedzialnym za stosunki z Portą. Jednak jego intrygi oraz działalność szpiegowska na rzecz ambasady rosyjskiej (i nie tylko) podważały autorytet Rzeczypospolitej. Ostatecznie pomimo poprawy relacji polsko-tureckich nie doszło do ustanowienia w Stambule polskiej placówki dyplomatycznej. Sam Boscamp zyskał opinię awanturnika, kreatury oraz szpiega. Wszystkie dotychczasowe zaszczyty i tytuły jak: klucz szambelański, przywilej szlachecki na nazwisko Lasopolski czy order św. Stanisława przestały mieć znaczenie. Podczas insurekcji kościuszkowskiej Karol Boscamp-Lasopolski został oskarżony o zdradę i powieszony.

Słowa kluczowe: Karol Boscamp-Lasopolski, dyplomacja, stosunki polsko-tureckie.

Katarzyna Milik

Jan Długosz University in Częstochowa

KAROL BOSCOMP-LASOPOLSKI – A FOREIGNER IN SERVICE OF STANISŁAW AUGUST PONIATOWSKI

Summary: Karol Boscamp arrived in Warsaw in July 1764, when he was banished by the Prussian monarch, Frederick II. It was at that time that he met the future king Stanisław August Poniatowski and offered him his services straight away. Poniatowski's attention was drawn, above all, by Boscamp's former experience obtained in diplomacy, especially his knowledge concerning Turkish affairs. This foreigner, probably Dutch, also spoke many languages: Romanian (Wallachian dialect), Italian, French, German, Dutch, Turkish, Latin and Greek. Moreover, he was learning English and Polish. At that time such skills were rare among European diplomats. Thus, from the very beginning, Boscamp's experience and skills went well together with Stanisław August's plans, namely the restoration of Polish diplomatic service. Boscamp was one of the first employees of the royal Cabinet; he was responsible for relations with the Ottoman Porte. However, his intrigues and spying for the Russian Embassy (and not only this) undermined the credibility of Poland. Finally, despite the improvement in Polish-Turkish relations, a Polish diplomatic mission was not established in Istanbul. Boscamp earned the opinion of an adventurer, louse and spy. All his previous honours and titles, such as his chamberlain key, nobility title for the name of Lasopolski, or his St. Stanislaus order, lost their importance. During the Warsaw Uprising of 1794, Karol Boscamp-Lasopolski was accused of treason and hanged.

Keywords: Karol Boscamp-Lasopolski, diplomacy, relationships Polish-Turkish

Andrzej Tichomirow

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

**PEDAGOGIKA A POLITYKA. EDUKACJA I ZADANIA
RUSYFIKACJI W „KRAJU ZACHODNIM” (NA PODSTAWIE
LISTÓW KSIĘCIA WŁADIMIRA MIESZCZERSKIEGO 1869 r.).**

Kształtowanie nowoczesnego postrzegania spraw narodowościowych oraz nowoczesnych form nacjonalizmu w XIX w. niesie dla historyka nie tylko liczne pułapki semantyczne. Współczesny badacz musi nie tylko uważnie odczytywać kontekst polityczny, przyglądać się znaczeniom słów i zwracać uwagę na to, żeby nie modernizować XIX-wiecznych pojęć. Niezwykle ważnym wydaje się także zrozumienie indywidualnych postaw różnych postaci historycznych. Rewolucja przemysłowa i zmiana postrzegania przestrzeni oraz przemieszczania się w niej są czynnikami, które wpłynęły na wyobrażenia o wspólnotie narodowej. Obszar Europy Środkowo-Wschodniej może być dobrym przykładem tego, że kolej i pociąg przyczyniły się do połączenia nie tylko obszaru państwa w sensie fizycznym, ale również w sensie symbolicznym¹. W przypadku wielkich imperiów europejskich szybkość podróżowania w drugiej połowie XIX w. ukazała jedność państwa, ale również niezaprzeczalne różnice pomiędzy jego poszczególnymi częściami. W przypadku Cesarstwa Rosyjskiego odmienność różnych jego obszarów była „wpisana” w rzeczywistość. Ogrom terytorialny państwa i liczne nabytki terytorialne w XVIII–XIX w. istniały w świadomości jego elit. Cesarstwo posiadało ziemie w Europie oraz Azji i Ameryce Północnej. Wraz z modernizacją gospodarczą i techniczną, znaczącymi zmianami w strukturze społecznej, wiedza na temat poszczególnych części Imperium miała znaczenie podstawowe dla nowoczesnego sposobu zarządzania tak ogromnym obszarem. Korespondencja jako sposób przekazywania informacji była jednym z najbardziej popularnych środków. Nie zawsze osoby sprawujące władzę mogły podróżować w celu poznania państwa. Liczna korespondencja – będąca nie tylko zwykłym sposobem przekazywania treści, ale również specyficznym rodzajem literackim – jest dobrym źródłem dla badacza.

Podróż nie tylko była sposobem spędzania wolnego czasu, czy też

---

¹ Inspirującą pozycją na ten temat jest książka Kurta Schlichtinga: K. C. Schlichting, *Grand Central Terminal. Railroads, Engineering and Architecture in New York City, Baltimore & London* 2001.

„sposobem na życie”, ale także niosła w sobie ogromne możliwości poznawcze. Podróżowanie elit rosyjskich do Europy Zachodniej wiązało się zazwyczaj z podjęciem tego rodzaju wyprawy drogą morską. Dopiero rozwój kolei przyczynił się do zwrócenia uwagi na dawne ziemie Rzeczypospolitej przyłączone do Rosji pod koniec XVIII w. Postrzeganie tych ziem wśród rosyjskiej opinii publicznej po wydarzeniach powstania styczniowego radykalnie się zmieniło. Jeśli w pierwszej połowie XIX w. „ziemie zachodnie” wyobrażano jako dawne tereny polskie (również w sensie etnicznym i kulturowym), to powstanie listopadowe, a szczególnie styczniowe wymusiło na elitach rosyjskich potrzebę skonfrontowania tego poglądu z rzeczywistością oraz stworzenia nowej własnej wizji tego obszaru. „Kraj Zachodni” (gubernie białoruskie, litewskie oraz prawobrzeża Ukrainy) „rozpoznano” w charakterze „utraconej rosyjskości”, ziemi pełnej starodawnych pamiątek prawosławnych oraz ludności rosyjskiej pragnącej zbliżenia z Rosją nie tylko na poziomie państwowym. Oczywiście różnice pomiędzy „ludem” w Rosji centralnej oraz Białorusinami i Ukraińcami, podróżnicy rosyjscy oraz autorzy, wywodzący się z tych terenów tłumaczyli wpływami obcymi, wynikającymi z podporządkowania tych ziem Rzeczypospolitej.

Wśród podróżników do „Kraju Zachodniego” warto zwrócić uwagę na postać księcia Władimira Pietrowicza Mieszczerskiego (1839–1914). Książę był postacią nietuzinkową i bardzo kontrowersyjną, wnukiem znakomitego rosyjskiego historiografa Nikołaja Karamzina (1766–1826) i bliskim przyjacielem synów Aleksandra II – następców tronu Mikołaja Aleksandrowicza i Aleksandra Aleksandrowicza (późniejszego cesarza Aleksandra III). Mieszczerski od połowy lat 60. XIX w. był specjalnym urzędnikiem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (pomagał między innymi w organizowaniu podróży następców tronu, a później opisywał regiony Imperium w licznych listach do Aleksandra Aleksandrowicza). Od 1872 r. książę był wydawcą i redaktorem czasopisma „Гражданин” („Obywatel”), cieszącego się popularnością w środowiskach słowianofilskich i konserwatywnych. Przyjaźń Mieszczerskiego z Aleksandrem Aleksandrowiczem była naznaczona złożoną etykietą dworską, różnicą w hierarchii społecznej oraz charakterach. Książę przez dłuższy czas próbował pełnić rolę mentora, przewodnika w świecie polityki dla młodego następcy tronu, co było nie tylko drobiazgowo odnotowywane przez obserwatorów, ale również pełne niedomówień i pogłosek. Styl listów Mieszczerskiego zdradzał liczne emocje i różne poziomy rozpaczy autora, ale również pokazywał zaangażowanie w sprawy państwa².

Podróże Mieszczerskiego trwały niemal nieprzerwanie od 1863 r. Gubernie Kraju Północno-Zachodniego (to była nazwa urzędowa sześciu guberni białoruskich i litewskich) udało mu się poznać bliżej w 1869 r. podczas podróży do Wilna, Kowna i Mołodeczna. Trzy listy z tego okresu pozwalają poznać opinię Mieszczerskiego na temat postępów w polityce rusyfikacji i tłumienia „wpływów polskich”. Zwraca także uwagę sposób przekazywania informacji dla jednej z najważniejszych osób w państwie, jakim był ówczesny następca tronu.

W liście z 28 marca 1869 r., napisanym w Wilnie autor przyznaje się do swojej niewiedzy na temat stanu „Kraju Północno-Zachodniego”: „przyjechałem

---

² Szerzej na temat biografii, V.: Н. В. Черникова, *Князь В. П. Мещерский и его эпистолярное наследие*, [в:] В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1863–1868*, Москва 2011, с. 5–49.

tu ze świadomością całkowitej niewiedzy w kwestiach, dotyczących tego kraju, ganiąc jak wszyscy A. Potapowa, jednak nie rozumiejąc w sposób jasny i zrozumiały dlaczego go ganiłem i nie umiając rozróżnić jasne i ciemne strony tutejszego życia państwowego”³.

Niewiedza ściśle była związana z poczuciem obcości, które prześladowało nie jednego podróżującego po „zachodnich kresach” Imperium. Na przykład, Fiodor Dostojewski również nie czuł się komfortowo w Wilnie podczas odwiedzin tego miasta 15–16 kwietnia 1867 r.⁴ Obcość „Kraju Zachodniego” w oczach Mieszczerskiego wiązała się z przeszłością: czyli z przynależnością tych ziem do Rzeczypospolitej. Symbol ziemi używany przez niego wykazuje spore zaangażowanie emocjonalne oraz wykorzystanie popularnego w środowiskach nacjonalistycznych sformułowania o ziemi polanej rosyjską krwią i rosyjskim potem: „Kraj Zachodni ledwo po wkroczeniu do niego poraża swoim niepodobieństwem ze wszystkich stron, a przede wszystkim w głównych przejawach jego życia z życiem w Rosji. Wszystko w nim jest specyficzne, wszystko ma ślady innej przeszłości i są ogromne trudności w tworzeniu dla niego wspólnej przyszłości razem z inną Rosją. W ten czas, kiedy Rosja Północy, Wschodu i Południa jest zajęta rozwiązywaniem kwestii swojego rozwoju wewnętrznego i usprawniona za pomocą instytucji ziemskich, nowymi porządkami sądowniczymi oraz uświadomiona możliwością prawidłowego i pokojowego osiągnięcia wewnętrznego dobrobytu, tu jeszcze nie została rozwiązana kwestia kto będzie władcą kraju – polski Rząd czy rosyjskie Państwo, w związku z tym rosyjskie życie nie ma tu jeszcze odpowiednich mocnych podstaw! Jest to istota smutnego wrażenia, oznaki którego można spotkać na każdym kroku. Rosyjski Rząd nawet teraz jakby nie godzi się uznać Kraj Zachodni za swój, rosyjski, za część rosyjskiej ziemi. Prawie wszystko, co napisał Karamzin w swojej znanej notatce Aleksandrowi I 40 lat temu można powtórzyć rosyjskiemu rządowi jako zarzut w jego niestanowczości, jako bojaźń stania twardą stopą na ziemi, polaną tyle razy rosyjską krwią i rosyjskim pracowniczym potem”⁵.

Odwołanie się do słynnej notatki Nikołaja Karamzina⁶ w przytoczonym fragmencie jest bardzo ważne. Wnuk powołał się na tekst dziadka w charakterze swoistego napomnienia rządzących, że w „kwestii polskiej” należy postępować w sposób bardziej stanowczy.

Politykę ówczesnego generał-gubernatora wileńskiego Aleksandra Lwowicza Potapowa (1818–1886) Mieszczerski krytykował w sposób charakterystyczny dla późnych słowianofilów oraz zwolenników „zachodniorusizmu”: „najważniejszą kwestią tutaj nie jest kwestia walki rosyjskiego elementu z polskim, lecz zniszczenie ostatniego do końca. Szkoda, że kwestia ta w rękach Potapowa jest kwestią jakiejś niepotrzebnej legalności w walce z Polakami, z usunięciem

³ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878*, Москва 2014, с. 45.

⁴ T. Venclova, *Vilnius. A Guide to Its Names and People*, Vilnius 2009, p. 156–157.

⁵ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 45.

⁶ Chodzi tu o list N. Karamzina do cesarza Aleksandra I krytykujący projekt odbudowy polskiej państwowości, napisany w 1819 r.: Н. М. Карамзин, *Мнение русского гражданина* [в:] Н. М. Карамзин, *О древней и новой России. Избранная проза и публицистика*, Москва 2002, с. 436–438.

możliwości ich wyniszczenia”⁷.

Podstawowym zadaniem w tej sytuacji uznawano rusyfikację kraju: Mieszczerski używa tu pojęcia „обрусение”, które to można traktować jako całkowitą akulturację⁸. Wymienia on też pięć środków, za pomocą których można osiągnąć ten cel: rosyjską administrację, sprawę włościańską oraz pośredników pokoju⁹, duchowieństwo, oświatę ludową i „wzmocnienie rosyjskiego posiadania ziemi”¹⁰. Te sposoby nie były niczym nowym – proponowano je w różnych środowiskach rosyjskich i administracja państwowa starała się je realizować.

Mieszczerski podczas pobytu w Wilnie zdążył poznać niektórych przedstawicieli miejscowej administracji, którzy prawdopodobnie w krótkim czasie przekazali mu swoje obawy co do „rosyjskiego stanu posiadania” w mieście i w guberni. Jego zdaniem likwidacja „elementu polskiego” nawet z pogwałceniem norm prawnych jest jedyną możliwą strategią: „dla każdego elementu rosyjskiego jest tu stan obłąkania: Polacy tak i czekają na ten moment, kiedy rząd uzna kraj za spacyfikowany, zaśnie i ogłosi zasadę ogólnych norm prawnych. Żaden z Polaków nie złożył broni, żaden fanatyczny płomień nie zgasł, żadna polska siła nie osłabła: wszyscy czekają i czuwają. Stąd jest jeden wywód: rosyjska administracja w tym kraju powinna ofiarować praworządność na rzecz interesów rosyjskich, powinna srogo i stale pilnować każdy ruch Polaka i bez wyjątku dążyć do jednego celu: wytepienie tego elementu nie siłą bagnetu, ale siłą rosyjskiego rozumu, rosyjskiej woli, rosyjskiej myśli”¹¹.

Aleksander Potapow wyłania się w liście Mieszczerskiego jako osoba niezdolna do realizacji tych celów. Dodatkowo powodem druzgocącej krytyki była także żona generała Jekatierina Wasiljewna, urodzona księżna Oboleńska (1820–1871): „Potapow w swej istocie jako administrator tutejszego kraju jest ohydny, mizerny i marny, nawet jeśli go uznać za zero, to trudno znaleźć gorsze spośród zer. Jedynym pozytywnym momentem jest to, że w przypadku poszukiwania jego następcy zawsze można znaleźć lepsze rozwiązanie! Żona jego pyszna, dobra i sentymentalna kobieta, jak każda nie mająca dzieci, dąży do samorealizacji w potokach miłosierdzia i miłości. W związku z tym całkiem zrozumiała jest nienawiść do niej ze strony całego rosyjskiego ludu, szczególnie duchowieństwa oraz uwielbienie ze strony Polaków”¹². Charakterystyka Potapowa została uzupełniona również w następujący sposób: „nienawidzą go wszyscy mądrzy ludzie rosyjscy, wystarczy, żeby człowiek był zdolny i szczerze rosyjski, żeby Potapow go nienawidził, zaczynał go prześladować i próbował przegonić,

---

⁷ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 45.

⁸ Asymilacja w tym przypadku oznaczała przyswojenie języka rosyjskiego co najmniej w stopniu dostatecznym, wykluczając wchłonięcie określonej grupy etnicznej do narodu rosyjskiego, pojęcie обрусение (zruszczenie) mogło być szersze: również polegające na całkowitym przyswojeniu rosyjskiej identyfikacji etnicznej. Więcej na ten temat, v.: D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007, p. 2–3, 57–70.

⁹ Pośrednicy pokoju (lub komisarze włościańscy, *мировые посредники*) – specjaliści urzędnicy, którzy powinni byli rozwiązywać kwestie sporne pomiędzy włościanami, a ziemianami w sprawach własności oraz nadzorować wspólnoty włościańskie, powołano ich w 1859 r.

¹⁰ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 46.

¹¹ *Ibid.*, с. 46.

¹² *Ibid.*, с. 47.

on także ufa bezgranicznie Polakom i nikczemnym Rosjanom, on nie wierzy P. Bagrationowi¹³ oraz I. Szestakowowi¹⁴, żadnemu z gubernatorów, nienawidzi pośredników pokoju, oświatę ludową hamuje wszędzie tam, gdzie można to zrobić bez skandalu¹⁵.

Według Mieszczerskiego głównym zajęciem Potapowa była perlustracja korespondencji oraz zaufanie anonimowym donosom, które „Polacy fabrykowali na każdego szczerego Rosjanina”¹⁶.

Autor krytykował także system administracji w „guberniach zachodnich”: tu można zauważyć nie tylko przekonanie o sile „polskiego tajnego rządu”, ale również wążek żydowski. „Psychologia oblężonej twierdzy”, rozpowszechniona wśród miejscowych urzędników prawdopodobnie wpłynęła na Mieszczerskiego: „w kraju, gdzie Rząd Narodowy ma 1000 agentów w każdej guberni, gdzie jedna z najważniejszych potrzeb zarządzania – posiadanie sprawnej policji, tajnej oraz jawnej, gdzie Żydzi w liczbie 2 milionów ludzi komplikują codziennie bieżącą biurowość za pomocą tysięcy swoich spraw, oszustw i forteli – w tym kraju policji także brakuje, podobnie jak w innych guberniach Rosji. Ten brak wykształconej siły policyjnej jest jednym z najważniejszych niedociągnięć w zarządzaniu tutejszym krajem, minister finansów z kolei nie chce nawet słyszeć o asygnowaniu na to odpowiednich środków”¹⁷.

W liście z 28 marca Mieszczerski obszernie pisał o sprawach edukacji. Stosunki pomiędzy Potapowem a kierownictwem Wileńskiego okręgu naukowego w jego opinii wyglądały następująco: „pomiędzy nim i całym okręgiem naukowym – od P. Batuszkowa¹⁸ do nauczyciela ludowego jest rozbieżność: kiedy to Potapow nazywa ludową rosyjską oświatę rozpowszechnianiem socjalizmu, a kurator okręgu oraz wszyscy jego współpracownicy wypruwają sobie żyły, żeby z oświaty ludowej w duchu wiary i miłości do ojczyzny uczynić główną siłę do wytopienia polszczyzny i wpływów księży na lud. Jedynym pocieszeniem jest to, że istnieje jedność pomiędzy trzema siłami – duchowieństwem, ludową oświatą i pośrednikami pokoju. To mocno paraliżuje administrację potapowską... Celem Potapowa jest połączenie elementu polskiego z rosyjskim w sposób legalny. To była strategia durnia, którym był Ilja Bibikow¹⁹ i szczerego i dobrodusznego W. Nazimowa²⁰. Co z tego wyszło i co teraz z tego mamy? W rzeczywistości okazuje się, że legalnie cała siła jest po stronie Polaków, bo oni są ziemianami, mieszczanami, księżmi, znającymi kraj i zamiast połączenia jest stopniowe wzmocnienie tajnej polskiej wszechmocy i nic poza tym... W wyniku konsekwentnie swoje cele osiąga nie rosyjska administracja, a polska podziemna siła, mająca w swoim rozporządzeniu najmocniejszą broń – samego generał-gubernatora, jego otoczenie oraz jego

¹³ Książę Piotr Romanowicz Bagration (1818–1876) – w latach 1868–1870 pomocnik generał-gubernatora.

¹⁴ Iwan Aliksiejewicz Szestakow (1820–1888) – gubernator wileński w latach 1868–1869.

¹⁵ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, c. 48.

¹⁶ *Ibid.*, c. 48.

¹⁷ *Ibid.*, c. 51.

¹⁸ Pompiej Nikołajewicz Batuszkow (1811–1892) – kurator Wileńskiego okręgu naukowego w latach 1868–1869.

¹⁹ Ilja Gawriłowicz Bibikow (1794–1867) – generał-gubernator wileński w latach 1850–1855.

²⁰ Władimir Iwanowicz Nazimow (1802–1874) – generał-gubernator wileński w latach 1855–1863.

bezsensowny cel: rusyfikację w sposób legalny lub rusyfikację rękami Polaków!”²¹.

Mimo krytyki strategii A. Potapowa, autor dostrzegał też nieuwagę ze strony Petersburga w sprawach wzmocnienia edukacji w języku rosyjskim: „kto by nie prosił – generał-gubernator, gubernator, kurator okręgu naukowego o wzmocnienie policji, o zwiększenie pensji urzędnikom, o przyciągnięcie za pomocą większych pensji w porównaniu z innymi częściami Rosji dobrych i szczerych nauczycieli – wszystkim się zawsze odmawia”²².

Mieszczerski również skomentował kwestię włościańską oraz instytucji pośredników pokoju, których chwalił za bezkompromisowe stawianie po stronie chłopów w ich konfliktach z polskimi ziemianami.

Dla lepszego zrozumienia sytuacji w szkolnictwie – według autora – trzeba było przyrzeć się sytuacji duchowieństwa prawosławnego. Książę zwrócił uwagę na polonizację prawosławnych księży przed 1863 r., ale nie wspominał o pozostałościach i wpływach kulturowych kościoła unickiego, specyfice prawosławia na tych ziemiach oraz nie dostrzegał Białorusinów, nazywając ich Rosjanami: „Duchowieństwo. Ono tutaj w miejscowościach, gdzie ludność polska stanowiła siłę zdążyło przed 1863 rokiem spolonizować się do tego stopnia, że wielu rosyjskich duchownych mówiło lepiej po polsku, a nie po rosyjsku, oni żenili się w polskich rodzinach półrosyjskich i nie sprzeciwiali się propagandzie księży. Epoka murawiewska ich otrzeźwiła i wyrwała ze spolonizowanego środowiska. Duchowni wstydzą się swojej przeszłości, własnej bierności i sprawnie zabrali się za rosyjską sprawę przy poparciu pośredników pokoju i okręgu naukowego. Teraz duchowny jest pewną rosyjską siłą, ale potrzebuje polepszenia sytuacji materialnej – bo w tej sprawie nic nie zrobiono, trzeba go wesprzeć nagrodami i słowem otuchy, a szczególnie pomocą pośredników pokoju – tych rosyjskich bojowników o ludowość i wiarę”²³.

Używane w tym fragmencie obrazy „siły”, „elementów” oraz „bojowników o ludowość” są dość typowym sposobem przyciągnięcia uwagi ze strony wielkiego księcia. Dwudzielność walki pomiędzy „elementem polskim a rosyjskim” również wpisywała się w ówczesny dyskurs nacjonalistyczny.

Kwestie edukacyjne Mieszczerski opisywał w sporej części swojego listu. Związek pomiędzy sprawnym administrowaniem, a udaną polityką oświatową był dostrzegany przez wielu rosyjskich komentatorów ówczesnej sytuacji na „ziemiach zachodnich”. Stołeczny gość docenił starania administracji okręgu naukowego w szerzeniu rosyjskiej oświaty: „oświata ludowa robi ogromne postępy i stanowi najbardziej światłą stronę sprawy rosyjskiej. Cały kraj jest pokryty niczym siatką ludowymi uczelniami, w tych uczelniach Bóg pomógł księciu A. Szyrińskiemu²⁴ – obecnemu kuratorowi moskiewskiemu założyć rosyjską edukację dla chłopskich dzieci opartą na najbardziej rozumnych podstawach od 1863 roku. P. Batuszkow zrobił w ciągu jednego roku nadzwyczaj dużo uzupełniając to wielkie dzieło: on bardzo dokładnie pilnuje nauczycieli – w większości pochodzących ze stanu duchownego, najmniejsze naruszenie instrukcji lub przejaw niegodności

²¹ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 52.

²² Ibid., с. 51.

²³ Ibid., с. 56.

²⁴ Aleksander Prochorowicz Szyriński-Szychmatow (1822–1884) – kurator Wileńskiego okręgu naukowego w latach 1861–1864.

nauczyciela prowadzi go do zwolnienia. Dzieci, bez względu na to czy są prawosławne, czy katolickie uczą się religii w języku rosyjskim, w wielu miejscach nawet tylko u duchownego prawosławnego, zaś tam, gdzie jest ksiądz [katolicki], tam uczy katolików tylko i wyłącznie w obecności nauczyciela lub prawosławnego duchownego. Wszystkie dzieci śpiewają rosyjskie modlitwy, rosyjskie pieśni, śpiewają podczas nabożeństw w cerkwiach swoich parafii, włącznie z katolikami. Rodzice chłopscy w ciągu trzech lat zrozumieli w wielu miejscowościach całą korzyść edukacji i posyłają swoje dzieci do szkół z miłością i chęcią²⁵.

Idylliczny obrazek katolickich dzieci z chęcią i szczerością śpiewających podczas prawosławnych mszy w cerkwiach lub uczących się religii u prawosławnych duchownych, przedstawiony w liście Mieszczerskiego był w dużym stopniu dziełem wyobraźni lub pokazowych lekcji, odwiedzanych wraz z Batuszkowem. Poziom sprzeciwu wobec polityki edukacyjnej ze strony katolickich właścicieli był znaczny, a powszechna edukacja podstawowa była w tym okresie celem nieosiągalnym na „ziemiach zachodnich”. Jednak przedstawiony obrazek zrobił na pewno spore wrażenie na Mieszczerskim skłonny do intensywnego wyrażania emocji.

Sprawa wzmocnienia ziemiaństwa rosyjskiego i przejęcia ziemi od polskich właścicieli również znalazła się w listach: „sprawa ta, składająca się z rozdawania ziem skarbowych Rosjanom i z sprzedaży ziem skonfiskowanych i nieskonfiskowanych ziemiom wyłącznie Rosjanom posuwa się bardzo źle i posuwała się bardzo źle²⁶”.

Wizyta Mieszczerskiego w Kownie trwała kilka dni, odwiedził on miejscowe gimnazjum i złożył kurtuazyjną wizytę u biskupów katolickich – Macieja Wołonczewskiego (1801–1875) i Aleksandra Bereśniewicza (1823–1902). W liście z Kowna z 2 kwietnia 1869 r. dostojników kościelnych przedstawiono w następujący sposób: „w ciągu tych 4 dni udało mi się zobaczyć z bliska głównych przedstawicieli obydwu sił – polskiej i rosyjskiej, zaobserwować przejawy tej walki i odnieść wrażenia bardzo głębokie i chyba prawdziwe. [...] Najważniejszym motorem i działaczem nie tylko w guberni kowieńskiej, ale też w całym kraju wśród wrogów rosyjskiej sprawy jest bez wątpliwości biskup kowieński M. Wołonczewski²⁷”.

W rozmowie z Mieszczerskim Wołonczewski potwierdził swoje obawy co do intensywnej polityki edukacyjnej władz w następujący sposób: „tu jest zbyt dużo uczelni, a zbyt mało księży²⁸”.

Stan edukacji w Kownie w pewien sposób zburzył idylliczny obrazek, powstały w poprzednim liście Mieszczerskiego: nauczyciele zniechęceni niską pensją uciekali z kraju, a dzieci, objęte nauką stanowiły znikomy procent. Pisał: „200 ludowych uczelni, jest prowadzonych wzorowo, ale w nich uczy się tylko 7000 chłopców z 200 tysięcy w ciągu zimy i gdzie nierzadko rosyjscy nauczyciele ze zmartwienia, tęsknoty za ojczyzną, samotności, prześladowań ze strony policji, księży [katolickich] i tak dalej porzucają wszystko, żeby uciec do guberni

²⁵ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 56–57.

²⁶ Ibid., с. 58.

²⁷ Ibid., с. 60, 63.

²⁸ Ibid., с. 67.

wielkoruskich, lub rozpijają się, lub w związku z małą pensją – nie więcej niż 200 rubli wymieniają stanowisko nauczycieli na bardziej korzystne, aczkolwiek mniej potrzebne”²⁹.

Męskie gimnazjum w Kownie zrobiło na Mieszczerskim dobre wrażenie. Uważał, że „wymieszanie” kultur i nauka dzieci katolickich i żydowskich w języku rosyjskim przyczyni się do ukształtowania przyszłych pokoleń lojalnych monarchii i Rosji. Nikołaj Nikołajewicz Nowikow – dyrektor gimnazjum w latach 1864–1869³⁰ także zasłużył na wzmiankę w listach stołecznego gościa: „człowiek ten przybył w 1864 r. z Moskwy, z gniazda wykształconych i rosyjskich ludzi, gorąco oddanych sprawie nauki i życia, przybył z zewu serca czynić dobro i służyć sprawie rosyjskiej. Rzadko można spotkać człowieka, tyle bogatego rozumem, zdolnościami, świętym ogniem i niepokonaną wiarą w rosyjską siłę, jak Nowikow.

W gimnazjum zastałem do 90 rosyjskich chłopców, do 180 Polaków i do 70 Żydów. Nauczycieli niektórych przedmiotów dobrano bardzo dobrze. Chłopcy odpowiadają bardzo sensownie i wydają się być rozwinięci, polszczyzna znacznie osłabła w duchu tej młodzieży, a język rosyjski w stosunkach między nimi powoli staje się językiem codziennym.

W cerkwi gimnazjalnej byłem na dwóch nabożeństwach: gimnazjaliści nie tylko śpiewają, a śpiewają uroczym, wypełniają rolę służebną, roznoszą świece, pomagają duchownemu w ołtarzu itd. Jest to proste i szczerze miłe i dlatego to się nie podoba Polakom oraz rosyjskim kosmopolitom i okcydentalistom”³¹.

Wizyta Mieszczerskiego w seminarium nauczycielskim w Mołodecznie zrobiła na nim spore wrażenie. Szkoła ta, założona w 1864 r. w miejsce dawnej powiatowej szkoły szlacheckiej (istniejącej od 1811 r.) i progimnazjum (w latach 1861–1863) miała być centrum nauczania nowego pokolenia nauczycieli dla „Kraju Północno-Zachodniego”, zdolnych wychować włościan w duchu prawosławia i miłości do Rosji. Do seminarium przyjmowano wyłącznie włościan wyznania prawosławnego, a mieściło się ono w pomieszczeniach byłego klasztoru trynitarzkiego, zlikwidowanego po powstaniu listopadowym w 1831 r. (kościół, będąc przez dłuższy czas filialnym został ostatecznie zamknięty 11 listopada 1864 r. z powodu „braku wiernych” oraz wspierania powstańców ze strony księdza)³². Mieszczerski wraz z Batuszkowem przybyli tam z misją przekazania ikony i portretów pary wielkksiążęcej, które to wielki książę Aleksander Aleksandrowicz podarował tej szkole. Opis samego wydarzenia, zawarty w liście Mieszczerskiego był tak tkliwy, pełen uniesień i nawet egzaltacji, że potem wywołał spore poruszenie na petersburskich salonach i był wyśmiewany za zbędną przesadę. Jednak nie należy

---

²⁹ Ibid., c. 65.

³⁰ Więcej na temat działalności N. Nowikowa, v.: D. Staliūnas, op. cit., p. 238–239, 249–269.

³¹ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, c. 67–68.

³² „Wiestnik zapadnoj Rossii” Ksenofonta Goworskiego i Iwana Eremicza w jednym z numerów w 1865 r. przedrukował artykuł dyrektora seminarium w Mołodecznie Aleksandra Zabelina z gazety „Moskowskije Wiedomosti”, redagowanej wówczas przez Michaiła Katkova. Historia szkoły w Mołodecznie w tym artykule została przedstawiona jako niewątpliwy sukces polityki rusyfikacyjnej: А. Забелин, *Моłodечнянская учительская семинария*, „Вестник западной России” 1864/1865, т. 3, кн. 12 (июнь), отд. 4, с. 375–380. V. także: D. Staliūnas, op. cit., p. 251–252; М.Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 497–499.

zapominać, że portrety osoby panującej oraz członków jej rodziny (oczywiście wraz z następcą tronu) odgrywały ważną rolę w systemie monarchicznym. Wizerunek monarchy był nie tylko przedstawieniem osoby, ale również symbolizował istotę władzy absolutnej i był otaczany odpowiednim szacunkiem, graniczącym z kultem i był chroniony prawem³³. Seminarium w Mołodecznie „już skończyło dwa roczniki nauczycieli z włościan Kraju Zachodniego, widziałem ich na miejscu ich edukacji i byłem zaskoczony wybitnymi przymiotami tych prostych nauczycieli”³⁴. Zdaniem Mieszczerskiego portrety wywołały spore poruszenie wśród urzędników okręgu naukowego, graniczące z niemal religijnym uniesieniem: „czy wie Pan, że od ikony, podarowanej dla tego seminarium i od dwóch portretów cały okręg naukowy jest w nieudawanym zachwycie. Czy wie Pan, że Batuszkow zapłakał z wdzięczności do Pana za Pański podpis na portrecie, czy wie Pan, że on powiedział, że ten podpis doda tysiące sił wszystkim działaczom ludowej oświaty w całym kraju, czy wie Pan, że Pańskie imiona przekazuje się po całym kraju jako manifest dobrej nowiny i błogosławienia tym szczerym i bezinteresownym bojownikom za Wiarę, Cara i ludowość! Sprawa ludowej oświaty udaje się tu tylko dlatego, że kieruje nią Boża łaska, ponieważ jest ona w czystych i szczerych rękach rozumnego i cudownego człowieka – Batuszkowa, umiającego odsunąć ciosy Potapowa. Jednak on wraz ze swoimi podwładnymi musi wytrzymać wiele ciężkich minut, więc mianowicie tu, pośród tych ludzi trzeba uczyć się rozumienia rosyjskich ludzi i rosyjskiej szczerzej siły! Ewangelie z Pańskim podpisem rozdawałem po dwa egzemplarze na szkołę, w oczach chłopców palił się płomień radości, oni całowali Ewangelię i całowali podpisy! Wraz z Batuszkowem wracałem z konsekracji cerkwi w odległości 100 wiorst, w karocy rozmawialiśmy o Panu. Czy pamięta Pan dwóch uczniów z Emmaus, z którymi rozmawiał Chrystus po Zmartwychwstaniu swoim i którzy Go nie poznali? Wydawało mi się, że byliśmy w tym momencie uczniami, a pośród nas była niewidzialnie Pańska osoba, przyjazna i dobra, ale z trudną przyszłością; u nas płonęły serca, podobnie jak u uczniów w Emmaus, miłością do Ojczyzny (...) Wie Pan, że ta ośmiogodzinna rozmowa dała mojej duszy dodatkowe siły dla miłości do Pana i walki z Pańskimi świadomymi i nieświadomymi wrogami”³⁵.

Poziom uwielbienia dla osoby następcy tronu, charakterystyczny dla tego fragmentu jest dość zrozumiały dla przekonanego zwolennika monarchii absolutnej, jakim był autor, jednak należy zaznaczyć, że w Petersburgu Mieszczerski miał opinię osoby egzaltowanej i wybuchowej nie tylko z powodu swoich przekonań i profilu psychologicznego, ale także z prawdopodobnego uprawiania stosunków homoseksualnych. Natalia Czernikowa, komentując ten wątek życia księcia zaznacza, że były to tylko pogłoski³⁶, jednakże czytając listy trudno oprzeć się wrażeniu, że liczne i długie wyznania oddania i przyjacielskiej miłości ze strony Mieszczerskiego w stosunku do przyszłego cara miały nie tylko wymiar platoniczny.

W liście z Wilna z 7 kwietnia 1869 r. znajdujemy opis wizyty w Mołodecznie i symbolicznej obecności następcy tronu w tej szkole za pośrednictwem jego

³³ Więcej na ten temat, v.: J. Wołczuk, *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005, s. 19–63.

³⁴ В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878...*, с. 58.

³⁵ *Ibid.*, с. 57–58.

³⁶ *Ibid.*, с. 5–49.

portretu: „szczęście, którego oni doznali, czyli tych 60 młodych włościan, w głębi guberni wileńskiej, oddani ciężkiej pracy i zapomniani przez wszystkich, oprócz Boga i ich wybitnych dobrych nauczycieli, szczęście to może być wyrażone tylko tak, jak oni go wyrazili – zachwytem modlitewnym, okrzykami «hura», rozrywającymi powietrze tego skromnego przybytku, łzami oraz całowaniem z nieudawaną miłością Pańskich drogocennych podpisów. (...) Edukacja oświeciła i uczyniła świadomym w tych młodzieńcach każde uczucie, jednak ona nie dotknęła i nie osłabiła w nich ani o jotę tego uczucia miłości, którego lud do Pana czuje, którym jest mocny, jak mocny jest Pan! [...] dlatego Pan zrozumie, jak bezcenne i wielkie jest znaczenie Darów, przekazanych przez Pana seminarium młodoczańskiemu!”³⁷.

Na koniec listu z 7 kwietnia autor przytoczył wyrazy oddania wobec osoby wielkiego księcia, podobno wyrażone przez ogół zgromadzonych w Mołodecznie: „podpis ten, podobnie jak słowa Ewangelii będziemy zachowywać w sercu do końca naszego życia, podpis ten będzie testamentem dla każdego młodoczanina, obecnego i przyszłego, podpis ten stworzy tysiące młodoczan, tysiące uczniów w całym kraju, podpis ten przekazywany z ust do ust, z pokolenia na pokolenie będzie naszą siłą w walce z nieuctwem, będzie nam ochroną do końca życia, naszym pocieszeniem w momentach smutku i troski”³⁸.

Wizerunek szkolnictwa, zawarty w listach Mieszczerskiego można uznać za przejaw pewnego rodzaju ówczesnego stereotypu, charakterystycznego dla rosyjskich środowisk konserwatywnych. Idylliczne sceny uczęszczania dzieci różnych wyznań do jednej szkoły, uczącej wyłącznie po rosyjsku, śpiewających i posługujących w cerkwi podczas nabożeństwa, starających się między sobą mówić po rosyjsku poza zajęciami ścierały się ze stałym poczuciem zagrożenia ze strony „polskiego podziemia”, niemal paranoi na punkcie bezpieczeństwa oraz rzeczywistością, w której nauczyciele nie stronili od alkoholu i nie mogli zaadaptować się do zupełnie obcej dla nich rzeczywistości kulturowej i etnicznej. „Obcość” i „niewiedza” „Kraju Zachodniego” wyrażone w pierwszym liście po kilku dniach spędzonych w guberni wileńskiej i kowieńskiej zamieniają się w przekonanie o tym, że te ziemie stanowią istotę „rosyjskości”, miejsce, gdzie „trzeba uczyć się rozumienia rosyjskich ludzi i rosyjskiej szczerzej siły”. Słowo „siła” Mieszczerski używa dość często, prawdopodobnie wyrażając przekonanie, że stanowi ona jeden z walorów i istotę narodu. Pedagogika i wychowanie w duchu patriotycznym i religijnym ma nie tylko umocnić w tym przekonaniu ludność prawosławną, ale również przyciągnąć do tych wzorców przedstawicieli innych wyznań. Przekonanie o sile szkolnictwa i cerkwi czyni z tych instytucji narzędzie polityczne znoszące kulturowe granice i odmienności w „Kraju Zachodnim” widoczne nawet dla rosyjskich konserwatystów. Polityka rusyfikacyjna, prowadzona w ramach pewnego prawodawstwa nie znajdowała poparcia u Mieszczerskiego. Generał-gubernator Aleksander Potapow przedstawiany był jako najgorszy administrator kraju, sprzyjający Polakom. Mieszczerski uważał, że istotą polityki na tych terenach powinno być całkowite wyniszczenie „elementu polskiego” za pomocą odpowiednich działań administracyjnych, edukacyjnych

---

³⁷ Ibid., c. 70.

³⁸ Ibid., c. 71.

i wyznaniowych. Niecierpliwość, krytyka zbyt powolnych zmian oraz opieszałości władz jest charakterystyczna nie tylko dla listów Mieszczerskiego. W podobny sposób niecierpili się także miejscowi publicyści wywodzący się z kręgu „zachodnioruskiego”³⁹, uważający, że szybkie wprowadzanie zmian administracyjnych doprowadzi do spektakularnych wyników w dziele rusyfikacji. Ciekawym momentem w korespondencji Mieszczerskiego było również niezwrócenie uwagi na szkolnictwo żeńskie: można się tylko domyślić, że prawdopodobnie nie miał na to czasu, czy też nie chciał wchodzić w kompetencje innych struktur administracyjnych, będąc urzędnikiem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (szkoły żeńskie, szczególnie duchowne były podporządkowane Świątobliwemu Synodowi).

Spójrzmy na listy Władimira Mieszczerskiego w kontekście teorii transkulturowości zainspirowanej badaniami kubańskiego antropologa Fernando Ortiza i niemieckiego filozofa Wolfganga Welscha⁴⁰. Mieszczerski postulował zniszczenie różnych elementów jednej kultury (w tym przypadku chodziło mu głównie o język) i zastąpienia ich (co najmniej częściowo) elementami innej kultury. Jednakże jeśli przyjrzeć się bliżej, to książkę nie wymagał powszechnego nawrócenia katolików i Żydów na prawosławie i raczej stawiał na język rosyjski jako na narzędzie, sprzyjające jedności państwa i lojalności wobec niego. Sam Mieszczerski przy całej swojej zdecydowanej antyokcydentalizacji był osobą wtopioną w europejski dyskurs umysłowy i zależny od niego. Postrzegał inne kultury z perspektywy różnic etnicznych i religijnych i w pewnym sensie jego teksty wykazywały elementy transkulturowego dyskursu.

Transkulturowość zakłada również pewien stopień dialogu kulturowego na różnym poziomie oraz to, że żadna kultura nie jest całkowicie „czysta”, pozbawiona wpływów innych kultur. Zdając sobie sprawę z tego, że stosowanie teorii XX-wiecznych wobec warunków i idei panujących w XIX wieku jest często zbyt upraszczające, warto zwrócić uwagę, że taki zabieg może być ciekawym rozwiązaniem metodologicznym, inspirującym dalsze badania.

Rusyfikacja jako proces, teoria i praktyka jest bardzo złożonym zjawiskiem: badając go warto zwracać uwagę na poszczególne okresy historyczne oraz różne obszary geograficzne. Przykład „Kraju Zachodniego” jest jednym z najciekawszych w okresie XIX – początku XX w. Władimir Mieszczerski, żeby łatwiej zrozumieć teren na którym przybywał, próbował również prowadzić dialog ze swoimi adwersarzami – biskupami katolickimi w Kownie, choć ostatecznie dialog ten jedynie utwierdził go we własnych przekonaniach. Założenie, że w „guberniach

³⁹ Szerzej na temat idei „zachodnioruskiej” dodatkowo zob.: A. Buczyński, *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białoruś. Przeszłość i teraźniejszość. Kultura-literatura-język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010, s. 11–22; N. Morawiec, *Dialektyki ruskości*. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...” *M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiewski, W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432; A. Tichomirow, *Westrus'ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009, p. 157–168.

⁴⁰ Ciekawym rozważaniem na temat tych pojęć jest artykuł Jadwigi Romanowskiej: J. Romanowska, *Transkulturowość czy transkulturowość? O perypetiach pewnego bardzo modnego terminu*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki humanistyczne” 2013, nr 1 (6), s. 143–153.

zachodnich” mogą współistnieć różne języki na różnych płaszczyznach wydawało się Mieszczerskiemu całkowicie obce. Myśląc w kategoriach nowoczesnego nacjonalizmu postulował on poparcie wyłącznie dla języka rosyjskiego, rosyjskiej szkoły i rosyjskiej formy prawosławia.

Bibliografia

Źródła

Мещерский В. П., *Письма к великому князю Александру Александровичу 1869–1878*, Москва 2014.

Opracowania

Buczyński A., *Wybrane aspekty zapadnoruskiej tożsamości*, [w:] *Białoruś. Przeszłość i teraźniejszość. Kultura-literatura-język*, red. R. Radzik, M. Sajewicz, Lublin 2010, s. 11–22.

Morawiec N., *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...” M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiwski, W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432.

Romanowska J., *Transkulturowość czy transkulturowanie? O perypetiach pewnego bardzo modnego terminu*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki humanistyczne” 2013, nr 1 (6), s. 143–153.

Schlichting K. C., *Grand Central Terminal. Railroads, Engineering and Architecture in New York City, Baltimore & London* 2001.

Staliūnas D., *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam-New York 2007.

Tichomirow A., *Westrus ‘ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009, p. 157–168.

Venclova T., *Vilnius. A Guide to Its Names and People*, Vilnius 2009.

Wołczuk J., *Rosja i Rosjanie w szkołach Królestwa Polskiego 1833–1862. Szkice do obrazu*, Wrocław 2005.

Долбилев М.Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Забелин А., *Молодечянская учительская семинария*, „Вестник западной России” 1864/1865, т. 3, кн. 12 (июнь), отд. 4, с. 375–380.

Карамзин Н. М., *Мнение русского гражданина* [в:] Н. М. Карамзин, *О древней и новой России. Избранная проза и публицистика*, Москва 2002, с. 436–438.

Черникова Н. В., *Князь В. П. Мещерский и его эпистолярное наследие*, [в:] В. П. Мещерский, *Письма к великому князю Александру Александровичу 1863–1868*, Москва 2011, с. 5–49.

Andrzej Tichomirow

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk

**PEDAGOGIKA A POLITYKA.
EDUKACJA I ZADANIA RUSYFIKACJI W „KRAJU
ZACHODNIM” (NA PODSTAWIE LISTÓW KSIĘCIA
WŁADIMIRA MIESZCZERSKIEGO 1869 R.)**

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony analizie listów księcia Władimira Pietrowicza Mieszczerskiego do wielkiego księcia Aleksandra Aleksandrowicza (przyszłego cesarza rosyjskiego Aleksandra III), napisanych wiosną 1869 roku. Listy te powstały pod wpływem wrażeń z podróży Mieszczerskiego po guberniach litewskich i białoruskich Cesarstwa Rosyjskiego (Wilno, Kowno i Mołodeczno). Autor listów skupia uwagę na problemie rusyfikacji, proponując różne strategie w tym kierunku, szczególnie w zakresie edukacji. Listy Mieszczerskiego są interesującym źródłem, ważnym dla badaczy edukacji w XIX w.

Słowa kluczowe: Władimir Mieszczerski, edukacja, rusyfikacja, transkulturowość, Białoruś, Litwa.

Andrzej Tichomirow

Institute for the History of Science, Polish Academy of Sciences

**PEDAGOGY AND POLICY.
THE EDUCATION AND TASKS OF RUSSIFICATION OF THE
„WESTERN PROVINCE” (BASED ON THE LETTERS OF
PRINCE VLADIMIR MESHCHERSKY IN 1869)**

Summary: The article analyses the letters of Prince Vladimir Petrovich Meshchersky to Grand Duke Alexander Alexandrovich (the future Russian Emperor Alexander III) since the spring of 1869. These letters were inspired by the trip of V. Meshchersky to Lithuanian and Belarusian province of the Russian Empire (Vilna, Kovno and Molodechno). The author focuses then on the problem of Russification, offers different strategies in this direction and discusses the problems of education. The letters of V. Meshchersky are an interesting source for the history of education in the nineteenth century.

Keywords: Vladimir Meshchersky, education, Russification, Transculturality, Belarus, Lithuania.

Ігор Фицик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПОВСТАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ СУЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Польська мемуаристика в усіх своїх жанрових формах (спогадах, автобіографіях, щоденниках, листах, некрологах тощо), попри певні недоліки, притаманні будь-якій спогадовій літературі, насамперед фактологічні неточності й «надмірну емоційність, викликані...» суб'єктивним сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а подекуди й свідомим спотворенням якихось фактів та явищ, як справедливо зазначає Вікторія Колесник, є важливою складовою джерельної бази історії України. Передусім вона містить багатий матеріал до минулого польської меншини в Україні, її субкультури й ментальності, взаємозв'язків і взаємовпливів із представниками інших національностей у процесі їхнього співжиття на українських землях¹. Особливо що стосується польських повстань 1830-х і 1860-х рр. Спогади учасників і сучасників тих подій є джерелами першочергової ваги, і хоча вони дещо перенасичені експресією й переобтяжені розлогими роздумами авторів про описувані події, однак яскраво передають колорит та дух епохи, містять фактологічні дані, необхідні деталі-смальту для відтворення мозаїки всього повстання.

Значна частина спогадової літератури і її наукове опрацювання представлено в щомісячному історико-етнографічному та літературному часописі «Київська старовина» («Київська минувшина»), що виходив друком у Києві російською й українською мовами (у російській транслітерації – із 1905 р., в українській – із 1906 р.) протягом 1882–1906 років. Із 1907 року журнал змінив назву на «Україна» й видавався переважно українською мовою. Заснування та видання «Київської старовини» – одна з найяскравіших сторінок в історії української культури й науки кінця ХІХ – початку ХХ ст., адже цей часопис став важливим джерелом з історії України,

---

¹ В. Колесник, *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія*, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань 2014, с. 42.

етнографії, літературознавства. Посилання на його матеріали можна знайти в багатьох українознавчих працях – від невеликих за обсягом заміток до узагальнюючих монографій. Важливе значення «Київської старовини» в науковому та літературному процесі кінця XIX – початку XX ст. є сьогодні загально визнаним. Упродовж чверті століття журнал не тільки виконував роль наукової установи, яка значною мірою спрямовувала розвиток гуманітарних наук, але й був помітним явищем громадського життя України, осередком національно-культурного руху.

Біля витоків «Київської старовини» стояли провідні українські вчені, цвіт вітчизняної інтелігенції, відомі науковці в галузі історії й філології (понад 450 авторів та кореспондентів) – В. Антонович, О. Лазаревський, М. Петров, О. Кістяківський, О. Левицький, І. Каманін, П. Житецький, О. Лошкевич, В. Науменко, Ф. Лебединцев та Є. Кивлицький та ін., більшість із яких – випускники Київського університету св. Володимира й учасники Київської Старої громади, культурно-освітньої організації української інтелігенції, основний зміст діяльності якої полягав у поширенні знань серед народу, у розвитку української мови, літератури, вивченні історії та етнографії і був спрямований на відродження української нації².

У «Київській старовині» міститься чимало документів і мемуарів про польський повстанський антиросійський рух 30-х і 60-х рр. XIX ст. Зокрема, це спогади М. Чайковського, Б. Познанського, П. Клебановського, Р. Семенцової, про які піде мова далі, а також «Матеріали до історії польського повстання 1831 року В. Доманицького»³.

Що стосується наукової рецепції польських повстань XIX століття в сучасній історичній науці, то в 2014 році в Умані вийшла друком колективна монографія за редакцією Ігоря Кривошеї та Норберта Моравця⁴, авторський колектив якої мав на меті «відійти від міфологізованого висвітлення подій та представити причини, перебіг і наслідки Січневого повстання в усій багатогранності фактів, подій та суджень»⁵. Також у праці розкрито не лише передісторію та розгортання польського виступу 1863–1864 рр., але й простежено долю окремих його учасників. Значна увага приділена діям російської влади, спрямованим на зменшення ролі місцевої шляхти в соціально-економічному та суспільно-політичному житті регіону після придушення царатом Січневого повстання⁶. Джерелом для багатьох досліджень стали архівні матеріали, егодокументи (спогади й епістолярій) й публікації в ЗМІ⁷.

---

² «Київська старовина» – історія крізь століття, <http://www.nbuv.gov.ua/node/184>

³ *Матеріали для історії польського повстання 1831 г. В. Доманицького*, КС, 1901 (іюнь, сентябрь).

⁴ *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*: кол. монографія, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Київ 2017, 264 с.

⁵ *Ibid*, с. 5.

⁶ *Ibid*, с. 2.

⁷ В. Колесник, *op cit.*, с. 26–42; Н. Моравец, *Деконструкція бунту: Михайло Муравйов, «Вісник» і Січневе повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр...*, с. 42–55; Ю. Легун, *Висвітлення обставин перебігу повстання 1863 р. на Поділлі в документах Державного архіву Російської Федерації*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр...*, с. 55–65.

Крім праць, котрі вже виходили друком в Україні й Польщі, протягом 2016–2017 рр. українськими та польськими науковцями була підготовлена й видрукувана фундаментальна наукова праця – колективна монографія, присвячена вже подіям польського повстання 1830-х рр.⁸ У першому розділі дослідження «Ідеологія, історіографія та джерела історії Листопадового повстання на Правобережжі» низка авторів (І. Кривошея, Ю. Земський, Т. Епштейн, І. Фицик, М. Зелінський, Н. Моравец, О. Барвінок, Н. Каспарек, М. Тромбський та ін.), опираючись на спогади й щоденники учасників й сучасників повстання 30-х рр. ХІХ ст., архівні й речовинні джерела, представила широкому загалу ґрунтовні наукові розвідки з історії, перебігу й наслідків збройного виступу, а також його суб'єктивну оцінку польськими й російськими мемуаристами⁹.

Тим більше, що перші мемуарні тексти, присвячені розгортанню польського антиросійського руху в 1830–1831 роках на території України, а конкретніше – на Волині, з'явилися практично одразу після його завершення. Одним із перших у своїх мемуарах про них згадує Кароль Ружицький,¹⁰ розповідаючи як про створення свого полку, так і про перебіг бойових дій. Спогади К. Ружицького, дякуючи польській еміграції, уже в 1832 році стали доступними широкій публіці й після цього неодноразово перевидавалися. Рукопис тексту міститься у відділі рукописів ЛННБУ імені В. Стефаніка¹¹.

До речі, у ЦДІАК України також зберігається значна кількість матеріалів з історії польського визвольного руху, зокрема, Польського повстання 1863–1864 рр. Це передусім офіційні документи центральних та місцевих органів влади, а також численні мемуарні, епістолярні та художні твори. Деякі з них представлені на виставці, у тому числі в он-лайн режимі

⁸ Польське національне повстання 1830–1831 рр...

⁹ Ю. Земський, *Ідейне натхнення польського Листопадового повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр...*, с. 27–45; Т. Епштейн, *Сліди пам'яті про кн. Йозефа Понятовського в Україні в ХІХ ст.*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 45–53; І. Фицик, *Листопадове польське повстання 1830–1831 років у «Записках» Михайла Чайковського*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 53–72; Н. Моравец, *Польські національні повстання, синодальна історіографія як метафора повстання-об'єднання*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 72–88; М. Зелінський, *Польські повстання ХІХ століття в оцінці Романа Дмовського*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 88–97; І. Кривошея, *Уманська шляхта в польському повстанні 1830–1831 рр.*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 147–158; І. Кривошея, *Соціальна декласація уманської шляхти*, [в:] *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні...*, с. 232–256.

¹⁰ К. Różycki, *Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku*, Kraków 1898, 152 s.

¹¹ Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка Національної Академії України, Ф. 64. Любомирські, оп.1, спр. 93. *Pamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Różyckiego pułkownika dowódcę tegoż pułku ułożony (z własnoręcznymi jego poprawkami i dopisaniami)*, 1832 r., 23 арк. 10.

на сайті¹².

Найбільш помітною військовою акцією польських військ на Волині в 1832 р. стали бої корпусу генерала Юзефа Дверницького¹³, який також залишив мемуари про ці події¹⁴. Він командував полком кінних стрільців у війську Конгресового королівства, коли йому було доручено очільниками повстання сформувані нові кавалерійські дивізіони, на чолі яких у лютому – березні 1831 р. генерал здобув перші перемоги над російськими військами, які рухалися на Варшаву (бої під Сточком, Пулавами, Куровом). Ю. Дверницькому було присвоєно звання генерала дивізії, а згодом Національний уряд виніс йому подяку¹⁵. На початку квітня 1831 р. корпус Ю. Дверницького увійшов на територію Волині. Генерал сподівався на широку підтримку зі сторони місцевого населення, про що й згадує сторінках свого «Pamiętnika», однак ні волинські, ні подільські жителі не поповнили шеренги його нечисленного корпусу. Російські війська значно переважали польські загони, а тому Ю. Дверницький повернувся на Галичину й здався австрійській владі.

І. Ярмошик згадує про те, що у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаніка у фонді Ю. Дверницького

¹² До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskiego_povstannya_1863-1864.php.

¹³ Юзеф Дверницький (1779–1857) належав до старого шляхетського роду Дверницьких гербу Сас. У 20 років пішов добровольцем до кінної артилерії, але через рік покинув службу. У 1809 р. разом з особисто набраним кінним відділом вступив до війська Князівства Варшавського, що на той момент вело війну з Австрією. Під час війни отримав звання капітана й золотий хрест ордена *Virtuti Militari*. У 1812 р. і взяв участь у поході Наполеона на Москву, під час відступу французької армії командував полком та заслужив Срібного Хреста *Virtuti Militari* та французький Орден Почесного легіону. Він взяв участь у кампанії 1813–1814 рр., у тому числі в Лейпцизькій битві 1813 р. Після повернення до Польщі отримав командування уланським полком. Через свою репутацію доброго кавалериста великий князь Костянтин доручив йому укласти кавалерійський статут для армії Царства Польського, також він працював над перекладом уставів Російської армії. Звання бригадного генерала було йому надане в 1829 р., але через відсутність відповідної вакансії продовжував командувати полком (3-й кінно-егерський полк Царства Польського). Із початком повстання 1830–1831 рр. займався розбудовою кавалерії польської армії, до січня 1831 р. підготував 18 нових ескадронів. 14 лютого 1831 р. командував польським корпусом, що розбив під Сточком кінно-егерську російську дивізію генерала Гейзмара. У битві під Новою Вессю переміг російський корпус генерала Крейца. На початку квітня 1831 р. очолив експедицію на Волинь, де після боїв з корпусом генерала Ридигера був змушений перейти через австрійський кордон і був інтернований. У 1832 р. з Австрії Ю. Дверницький перебрався до Франції, де в 1832–1834 рр. очолював Польський національний комітет. У 1836 р. він був висланий із Франції за звинуваченням у підготовці повстання й переїхав до Англії. У 1848 р. повернувся до австрійської Галичини. В останні роки свого життя він написав мемуари, опубліковані в 1870 році. Помер 1857 року в Лопатині, де й похований.

Дверницький вважається найкращим кавалерійським генералом повстання 1831 року.

¹⁴ J. Dwernicki, *Pamiętniki jenerała Józefa Dwernickiego*, Lwów, nakład i wydanie L. Pągowskiego 1870, 156 s.

¹⁵ Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка Національної Академії України. Ф. 43. Ю. Дверницький, оп. 1, спр. 1. *Матеріали, що стосуються участі Ю. Дверницького у повстанні 1830–1831 рр., 1825, 1831 рр.*, 16 арк, арк. 10.

міститься чимало неопублікованих матеріалів, які проливають додаткове світло на події Листопадового повстання. Вони стосуються переважно участі Ю. Дверницького в антиросійському виступі: накази, послужні списки офіцерів його корпусу, відомості про видачу їм платні, звіти командирів про стан справ у їх підрозділах, списки дезертирів тощо. Представлена також і кореспонденція генерала з офіцерами, політичними діячами вже після повстання, яка потребує належного опрацювання й аналізу, що буде здійснений нами в наступних наукових розвідках¹⁶.

Про ставлення місцевого волинського й подільського українського населення до Листопадового повстання йдеться в спогадовій літературі одного з найвідоміших і найколеритніших постатей польського національно-визвольного антиросійського руху, учасника повстання М. Чайковського¹⁷. Так, його стаття «*Kilka słów o rusinach u roku 1831*» містить чимало подробиць автобіографічного характеру. Уперше вона була видрукувана на шпальтах паризького часопису «*Kraj i emigracja*», а майже через сто років – у 1930 р., – дякуючи редакції часопису «*Ruch Literacki*», її оприлюднили повторно¹⁸.

Автор переконує, що якби не козацько-селянські війни ХVІ–ХVІІ століть, Коліївщина й правління Станіслава Августа, то українці з поляками жили б у злагоді й дружбі. Як доказ: більшість його селян зголосилися йти разом із М. Чайковським боронити рештки Речі Посполитої¹⁹. Однак сучасний польський дослідник А. Вронський справедливо вважає такі свідчення М. Чайковського малоімовірними²⁰. На думку українського вченого І. Ярмошика, безпідставно заперечувати схильність українського селянства до повстанських рухів у боротьбі за свою волю, однак волинські селяни були далекі від боротьби за відродження польської державності: могло йтися тільки про їхнє визволення від кріпацтва²¹. Тим не менше,

¹⁶ І. Ярмошик. *Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії*, [в:] *Воєнна історія України. Волинь та Полісся, матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 квітня 2013 року, м. Рівне: науковий збірник*, відп. ред.: І.В. Мороз [та ін.]; під заг. ред.: В.В. Карпов; Національний військово-історичний музей України, Київ 2013, с. 183–187.

¹⁷ Міхал Чайковський (пол. *Michał Czajkowski*), також Мехмет Садик-паша (тур. *Mehmet Sadık Paşa*) та Михайло Чайковський (29 вересня 1804, Гальчин, Бердичівський повіт, Київська губернія – 4 січня 1886, Бірки, Козелецький повіт, Чернігівська губернія) – польський письменник та політичний діяч. Представник так званої «української школи» в польській літературі ХІХ століття. Брав участь у польському повстанні 1830–1831 рр., згодом перебував в еміграції (Париж і Константинополь, там 1850 р. перейшов на османську службу та прийняв іслам як Садик-паша). Нашадок гетьмана І. Брюховецького. Народився недалеко від «святої» Кодні, про що сам зазначає у своїх спогадах. Під час Кримської війни організував козацькі сотні на османському боці. 1873 р. повернувся до Російської імперії й прийняв православ'я. М. Чайковський – автор популярних повістей з історії Козаччини, перекладених різними мовами: «*Powieści Kozackie*» (1837), «*Wernyhora*» (1838), «*Kirdżali*» (1839), «*Koszowata*» (1841), «*Owruzanin*» (1841) та ін.

¹⁸ М. Czajkowski, *Kilka słów o rusinach w roku 1831*, „*Ruch Literacki*“, R. 5, 1930, nr 10, s. 314–317.

¹⁹ М. Czajkowski, *op. cit.*, s. 315.

²⁰ А. Wroński, *Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie*, „*Przegląd Historyczny*”, 1987, t. 78, z. 4, s. 629, 651–653.

²¹ І. Ярмошик, *op. cit.*

у спогадах М. Чайковський намагається переконати, що залучення місцевого населення до бойових дій було досить масштабним. Так, повстанський загін К. Ружицького він називає польсько-українським військом і наголошує, що накази в ньому віддавалися саме українською мовою й використовувався бойовий клич козацтва «Слава Богу»²².

У журналі «Київська старовина» за 1891 рік (в усіх дванадцяти номерах) були надруковані спогади М. Чайковського²³, ознайомлення з якими дозволяє простежити бойовий шлях його загону з Волині й Поділля аж до Галичини, більше дізнатися про національний склад учасників антиросійського виступу, прочитати цікаві й оригінальні зауваження й критичні оцінки на адресу військових і політичних лідерів визвольного руху, зрозуміти мотиви вчинків шляхтичів-поміщиків, котрі ризикнули життям і майном і долучилися до боротьби, виявити механізм фінансування повстанців, ставлення до них українського селянства й міщанства Волині й Поділля.

На сторінках уже згаданої «Київської старовини» в 1905 році з'явилася розлога стаття П. Клебановського²⁴, котрий коротко описав перебіг подій 1830–1831 рр., оперуючи даними з твору Пузиревського «Російсько-польська війна 1831 року»²⁵, але детально зупинився саме на битві під Дашевом (2 травня 1831 р.), скориставшись спогадами місцевих очевидців²⁶.

Автор згадує про те, що в 1890-х рр. він проживав в м. Дашев й особисто знав учасників і сучасників подій 1830–1831 рр. Він зібрав і записав від них багато розповідей. П. Клебановський розумів, що «в переказах і спогадах старих людей не все може бути визнано досить точним і достовірним», зважаючи на специфіку людської пам'яті, однак «якщо дрібні подробиці й зазнали певних змін, то загальний характер подій відобразився правдиво у їх спогадах»²⁷.

Не можна не згодитися з автором, що на той час (мова йде про кінець ХІХ століття) підготовлені ним матеріали «були єдиними спогадами місцевих жителів про польський заколот 1831 р. у Київській і Подільській губерніях»²⁸. Не менш цінне й інше його зауваження: «У польських мемуарах збереглося чимало спогадів про ті події, а російських мемуарів тієї епохи ми не маємо». Крім усних переказів, П. Клебановський уводить у текст документи, котрі ще не були оприлюднені²⁹, що надає його науковій розвідці особливої ваги й викликає непідробний інтерес дослідників.

Перебіг повстання описано в хронологічній послідовності. Починає

²² М. Чайковский, *Записки*, «Киевская старина», 1896, т. 85, № 2, с. 384–385.

²³ *Записки Михаила Чайковского (Садык-паши)*, «Киевская старина», 1891, № 1–12.

²⁴ Павло Іванович Клебановський (? – після 1905 р.) – юрист, історик, мемуарист, співробітник «Київської старовини» в 1892–1905 рр. Закінчив Богуславське духовне училище. Автор таких публікацій: «Богуславський монастир и его тяжелые дни (1808–1860)» (1892), «Маляр-стихотворец» (1902), «К истории польского восстания Юго-Западного края» (1905).

²⁵ П. Клебановский, *К истории польского восстания в Юго-Западном крае в 1831 году*, «Киевская старина», № 6, с. 424–467.

²⁶ *Ibid.*, с. 430.

²⁷ П. Клебановский, *op. cit.*, с. 431.

²⁸ *Ibid.*, с. 432.

²⁹ *Ibid.*

автор розділом під назвою «Бій росіян із поляками під м. Дашевом, 2 травня 1831 року, за розповідями старожилів», але вводить читачів у курс справи, повертаючись до ситуації в польській столиці напередодні повстання. Посилаючись на свідчення «компетентних осіб» й «поляків-очевидців», П. Клебановський висловлює обґрунтоване припущення, що «якби тільки великий князь Костянтин Павлович рішуче скористався засобами, які в нього були, то повстання можна було б придушити з самого початку». Однак замість цього 18 листопада 1830 р. князь «наказав російським і вірним польським військам, що ще залишилися, залишити Варшаву й розташуватися біля Мокотовської застави», а 2 грудня 1830 р. «відступити на руську землю». Це дало змогу полякам 22 листопада 1830 р. у Варшаві запровадити тимчасовий уряд на чолі з князем Чарторийським³⁰.

24–25 січня 1831 року російські війська розпочали контрнаступ, перейшли польський кордон і попрямували в бік столиці. Поразки росіян під Сточком, Плевніком зробили генерала Дверницького справжнім національним героєм і, як вважає П. Клебановський, «сприяли укріпленню духу й віри поляків у можливість боротьби з росіянами». Натомість військові невдачі повстанців біля Варни, Грохова (13 лютого) дещо охолодили гарячі голови, однак поляки навіть не думали «висилати депутацію з виявом покірності». Головнокомандуючим було призначено Яна Скржинецького, котрий одразу взявся за реорганізацію польського війська: у його розпорядженні було 100 тис. чоловік, 158 гармат, які повинні були затримати переправу російських військ фельдмаршала Дибича через Віслу в напрямку Варшави, що й вдалося зробити новопризначеному польському очільникові³¹.

У цей час досить ефективно, як стверджує П. Клебановський, на Волині діяв загін генерала Дверницького, котрого радо зустрічали шляхтичі-добровольці, готові поповнити шеренги повстанців (сам Дверницький у мемуарах досить стримало описує запал і бажання боротися польських патріотів). Однак поразка поляків під Боремлем змусила Дверницького відступити за кордон. Тим більше, що на той час генерал Дибич завдав поразки польській армії під Остроленком (14 травня 1830 р.). Пузиревський так оцінює наслідки бою: «Польське військо після Остроленської битви зазнало такого удару й так було деморалізоване – морально й матеріально, що йому так і не вдалося від цього відійти»³².

Варшавський сейм, незадоволений нерішучістю й низкою невдач, замінив Скржинецького на Дембінського. Проте варшавським міщанам цього видалося замало: вони звинуватили уряд «у поблажливості до зрадників», і 3–4 серпня 1831 року на площі Сигізмунда від їхніх рук «мученицьку смерть прийняли генерали Янковський Гуртих, Феншау й інші». Князь Чарторийський і члени сейму Лелевель та Немиєвський подали у відставку. Президентом було обрано Круковецького, а командування армією перейшло до рук Малаховського: «старого, високо-чесного чоловіка, але абсолютно позбавленого дару полководця»³³, – цитує Пузиревського П. Клебановський.

³⁰ Ibid., с. 424.

³¹ Ibid., с. 426.

³² Ibid., с. 428.

³³ Ibid., с. 430.

25–26 серпня 1831 року після штурму російськими військами Варшава була захоплена генералом графом Паскевичем. Уже у вересня 1831 року військові дії практично припинилися, польські фортеці Модліна й Замостя здалися, залишки повстанських загонів втекли в Австрію та Пруссію³⁴.

Особливу невідомість цікавість і навіть певний шок у співвітчизників викликали спогади Тадеуша Бобровського³⁵ (1900 р., Львів, друкарня Національного закладу ім. Оссолінських), адже в них автор досить відверто, критично й скептично оцінював і висміював тогочасні звичаї, вчинки, погляди, висловлювання поляків на прикладі конкретних людей – сусідів, родичів, відомих політичних діячів, оперуючи пікантними подробицями з їхнього особистого життя. Мемуари були видані посмертно (що й не дивно, зважаючи на їхній зміст) під назвою «Pamiętniki» («Спогади») і перевидані в 1979 році³⁶. Автор був сучасником обох польських повстань – і 1830-х рр., і 1860-х рр., а тому міг аналізувати їх причини: серед основних внутрішніх причин він визначив репресії царату проти польської спільноти після Листопадового повстання та конарщини. Натомість найважливішим зовнішнім чинником він вважав полегшення зв'язків із Європою після початку правління Олександра II, коли польська молодь масово виїздила за кордон (на навчання, у подорожі тощо), де «потрапляла в обійми крайніх польських і всесвітніх революціонерів», які під впливом успіхів П'ємонту на шляху національного об'єднання Італії (1859) почали пропагувати повстання в Росії³⁷. Відтак і старше покоління почало приєднуватися до патріотичного руху в 1861–1863 рр., утім плекаючи надію опанувати й скерувати його

³⁴ Ibid.

³⁵ *Тадеуш Бобровський* народився 19 березня 1829 року (за старим стилем) у с. Тереховому Махнівського повіту (нині Бердичівського р-ну) і був другим із восьми дітей Юзефа Бобровського й Теофілі Пільховської. Його середньозаможний шляхетський рід герба Ястжембец (Jastrzębiec) походив із с. Боброво Серпського повіту (Мазовія), звідки вони розселилися по всій Польщі, а одна гілка вкоренилася на Волині та Київщині. Тадеуш навчався в Житомирській (1839–1842), а потім у 1-й Київській гімназії. Із 1844 по 1846 рр. студіював в університеті святого Володимира, а з 1846 по 1850 рр. – у Петербурзькому (магістр міжнародного права). Через смерть батька змушений був відмовитись від кар'єри чиновника й повернутися додому. У 1857 році Тадеуш одружився з Юзефою Любовідзькою, яка принесла йому в посагу Новофастівський ключ у Сквирському повіті (тут вони замешкали), і того ж року за родинним поділом спадку отримав невеликий фільварок Казимирівка. Після передчасної смерті дружини (на другий день після пологів) він став опікуном новонародженої доньки Юзефи (26.05.1858, Новофастів – 1870) та її майбутніх маєтностей. Т. Бобровський був членом Київського губернського дворянського комітету з поліпшення побуту поміщицьких селян (24.06.1858–19.03.1859) та як делегат комітету брав участь у спільній комісії Київської, Волинської та Подільської губерній, яка розглядала те саме питання в 2-й інстанції (19.04–26.07.1859). Майже до кінця життя Т. Бобровський був мировим суддею Липовецького повіту, безкорисливим й сумлінним опікуном численних сиріт зі шляхетських родин, зокрема й свого племінника Юзефа Коженювського (відомого англійського письменника Джозефа Конрада). Помер Бобровський 29 січня 1894 року в Казимирівці, похований в Оратові на парафіяльному цвинтарі поряд із батьком.

³⁶ *Pamiętnik mojego życia, oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz*, t. 1–2, Warszawa 1979.

³⁷ T. Bobrowski, op. cit., s. 443.

в мирне русло³⁸.

На сторінках мемуарів Т. Бобровський виступає справжнім ідеалістом, пропагуючи встановлення «рівноправ'я не тільки цивільного, але й суспільного, і звичаєвого в стосунках з місцевим людом та надання йому послуг, які в правильно й розумно організованих суспільствах, свідомих завдань і цілей суспільного життя, цивілізованіші, досвідченіші та багатші верстви повинні надавати менш щасливо забезпеченим!..»³⁹.

Спогади Т. Бобровського не уникнули суб'єктивності в окремих характеристиках, помилок у датуванні певних подій. Попри все, вони захоплюють величезним фактологічним матеріалом з історії Правобережжя та дозволяють простежити суспільні процеси, роль та місце у них шляхетського стану; через наближення до «мертвої планети» – річпосполитської шляхетської культури – показати вади й неминучість її занепаду.

Значний прошарок мемуарної літератури становлять тексти, які не були надруковані в «Киевской старине», але стосуються подій польського національно-визвольного руху ХІХ ст. і дозволяють більш ґрунтовно проаналізувати змістову частину спогадів інших очевидців й учасників подій, заповнити інформаційну лакуну, оцінити об'єктивність даних.

Під час Січневого повстання він надсилав Тут потрібно згадати Євстахія Івановського, що писав під псевдонімом Хелленіус. кореспонденцію до редакції «Часу» під назвою «Про відносини та надії за кордоном». У пресі вийшло друком чимало його публікацій («Історична інформація про орден базиліанів в Умані» (1857), «Національні спогади (Париж, 1861), «Розмови про польську корону» у двох томах (Краків, 1873), «Образи Речі Посполитої» у двох томах (Краків, 1891), «Листки, вітром до Кракова з України занесені» у трьох томах (Краків, 1900–1903), «Спогади польських давніх і ще давніших часів» у двох томах (Краків, 1894)⁴⁰.

Земляк Є. Івановського Зигмунт Щенсний Фелінський, також уродженець Волині, під час Січневого повстання був пов'язаний із табором «Білих». Він залишив нащадкам «Мемуари 1822–1883 pp.» (1897) у двох томах, у яких повертається до подій Польського повстання 1863 року⁴¹.

Відомий польський поет, публіцист, дипломат Влодзімеж Чацький у художньо-публіцистичних текстах («Les catholiques et l'Église de Pologne» (1863), «Rome et la Pologne» (1864), «Церква та прогрес» (1868)) висвітлював релігійний аспект Січневого повстання, закликаючи католицькі країни до підтримки виступу свої співвітчизників⁴².

У 1885 році в журналі «Київська старовина» (№ 11 й 12) під назвою «Спогади про Польське повстання в Україні в 1863 році» («Воспоминания

³⁸ В. Колесник, *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 pp...*, с. 48.

³⁹ Т. Bobrowski, op. cit., s. 444–445.

⁴⁰ *Видатні поляки Волині*, <http://polska.org.ua/vidatni-polyaki-na-volini/>

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid.

о Польском востани в Украине в 1863 году»)⁴³ вийшли друком мемуари Бориса Познанського⁴⁴, створені у вересні того ж року. Їх написання автор мотивує тим, що науковці належним чином не приділили уваги подіям 1863 року, навіть залишається не опрацьованою джерельна база, а тому своїми спогадами, підготовленими на основі власних спостережень і розповідей очевидців, він намагався «викликати появу низки нових відомостей від людей, що краще за нього знали суть справи»⁴⁵.

Б. Познанський значну увагу приділив змалюванню виступу польського студентства Києва і його бажанню приєднатися до повстанців, а також вичерпно розповів про трагічну долю юнаків, котрих схопили й вбили селяни, бажаючи помститися за колишні кривди й збагатитися одягом і прикрасами, в основному – золотими ланцюжками з медальйонами й хрестиками. Також автор мемуарів детально переказав розповіді селян Білоцерківщини, як ті полювали й схоплювали поляків-повстанців, доставляли їх російській адміністрації.

Зі спогадів Бориса Познанського стає відомо, що невдовзі після повстання вийшли друком у Києві дві брошури «Повстання поляків Південно-Західної Росії в 1863 році» (липень 1863 року, авторський колектив – професори Київського університету) і «Записки українця з часів польського повстання 1863–1864 років» (1867 р., газета «Киянин», автор Чалий). Обидві праці не дають уявлення про причини, перебіг і наслідки повстання, зосереджуючи увагу або на окремих епізодах (наприклад, події

⁴³ Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11, с. 436–465; Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12, с. 571–611.

⁴⁴ Борис Станіславович Познанський (1841 р., м. Стародуб, Чернігівська губернія, нині Брянська область, Російська Федерація – 1906 р., Північний Кавказ) – український етнограф, історик, письменник, громадський діяч польського походження. Народився в дрібношляхетській сім'ї. 1859–1861 рр. навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету. У студентські роки належав до гуртка «хлопоманів», пізніше увійшов до складу київської Старої громади. Після закінчення університету вчителював у селах Київщини і в м. Катеринославі, де був заарештований і висланий до м. Острогоська Воронежської губернії з забороною проживати в українських губерніях. Спочатку мешкав в Острогоську, пізніше – на Північному Кавказі (до кінця життя), проводив етнографічні дослідження серед місцевого українського населення. Друкувався в журналах «Основа», «Кіевская старина», «Зоря», «Вестник Европы». Як етнограф досліджував український народний побут – «Одяг малоросів» (1905) («Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове», Т. 3, Москва, 1905), окремі твори фольклору – «Дві старі українські пісні і з приводу їх» (1885); «З приводу статті Неймана про Бондарівну» (1902); народні історичні оповідання – «Спогади про польське повстання в Україні 1863 р.» (1885); «Спогади про некрутчину за колишнього ладу» (1889). В історичних розвідках звертався переважно до історії Києва та Київщини XIX ст. («Імператор Олександр I у Білій Церкві в графині Браніцької», «Нотатки про сарану, що була в Києві 1861 р.», 1889 р.); «Дещо про козаччину на Україні в 1855 р.» («Кіевская старина», 1905, Т. 89, № 4). Виступав також із художніми творами: оповідання та повісті «Що чулося й що бачилося» (1886); «Полячка» (1890); «Попок» (1894); «Сімсот первий і сімсот вторий закон», «Картинки сучасного селянського побуту», 1900 р). Залишив мемуари: «Картини мого минулого» (1892), «Спогади» (1913).

⁴⁵ Б. Познанський, *Воспоминания о Польском востани в Украине в 1863 году*, «Кіевская старина», 1885, № 12, с. 594.

у Васильківському повіті), або на дискусії з зарубіжними журналістами. Збагатити джерельну базу наукового вивчення подій 1863–1864 рр., переконаний Б. Познанський, могли б офіційні дані, однак наприкінці ХІХ століття вони ще припадали пилюкою в теках військово-суддівських комісій, канцелярії київського генерал-губернатора й трьох інших губернаторів⁴⁶.

Спогади Р. Семенцової⁴⁷ також були надруковані в «Київській старовині». На момент повстання 1863 року мемуаристка була ще дитиною, однак добре запам'ятала й описала «криваві картини братської боротьби», «страх й огиду в дитячому серці до таких протиприродних явищ», як повстання⁴⁸. Авторка в деталях переповідає про події, що мали місце в містечку Тараща під час розгортання повстання.

Майже всі автори сходяться на тому, що Польське (Січневе) повстання 1863–1864 рр. можна вважати одним із найвизначніших національно-визвольних виступів ХІХ ст. на теренах Російської імперії, до складу котрої в результаті трьох поділів Речі Посполитої увійшла лівова частина польських територій. Ситуація, що склалася в Європі в другій половині ХІХ століття (мається на увазі насамперед об'єднання Італії), надихнула польські політичні патріотичні кола активізувати свою діяльність, спрямовану на підготовку й здійснення національно-визвольного повстання.

Б. Познанський пише, що наприкінці 1861 року вже чітко окреслилися два політичних табори: «білі» (представники шляхти, очолювані маркграфом Олександром Вельпопольським, були схильні до пасивного внутрішнього спротиву російському самодержавству й мали на меті відновлення «доподілових» кордонів Речі Посполитої) та «червоні» (шляхта, інтелігенція, міщани й селяни, що вважали єдиною можливістю здобути перемогу – це підняти повстання). Спільним для обох таборів було те, що вони практично не розглядали можливості, у разі перемоги, надати незалежність Литві та Україні. Лише радикальне крило «червоних», представлене Зигмундом Падлевським, Костянтином Калиновським, Зигмундом Сераковським та Ярославом Домбровським, оперуючи гаслом польського повстання 1830–1831 рр. «За нашу і вашу свободу!», визнавало право українського, литовського й білоруського народів на самостійність⁴⁹.

Як згадує Р. Семенцова, на балах польські паньки, що переймалися питаннями національно-визвольного руху, закликали шляхтичів записуватися в шеренги повстанців. У маєтках магнатів переховували закуплену зброю, об'їжджали коней. Під час богослужінь ксьондзи старалися підтримувати дух повстання в чоловічій частині своєї пастви, впливаючи на чоловіків через дружин, котрі «в Польщі завжди відзначалися патріотизмом і бажанням пожертвувати особистим благом і спокоєм для блага Батьківщини»⁵⁰.

⁴⁶ Ibid., с. 593.

⁴⁷ Докладних біографічних даних поки що не віднайдено Робота в цьому напрямку триває.

⁴⁸ Р. Семенцова, *Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года*, «Киевская старина», 1894, № 8, с. 267.

⁴⁹ Б. Познанский, *Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11, с. 435.

⁵⁰ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 257–258.

У лютому 1862 року у Варшаві розпочалися маніфестації студентства, яке вимагало розширення та дотримання російським урядом громадянських прав і проведення соціально-демократичних реформ. Не відставали від варшавських побратимів і київські студенти-поляки. Очевидець тих подій Б. Познанський мотивує активну участь молоді «жагою пригод, мріями про відновлення Польщі, сподіваннями на вдалу боротьбу»⁵¹, тим паче, що «третина тих, хто навчався в гімназіях й університетах були саме поляками»⁵². Як згадує Б. Познанський, польська університетська молодь, що навчалася в Києві, «майже вся потягнулася до польської справи» і «організувала три угруповання: Корона, Литва й Русь, визначивши їх політичну направленість»⁵³.

27 лютого російські війська почали силовий розгін демонстрантів, які організували релігійну процесію. Загибло п'ять жителів Варшави: Філіп Адамкевич, Міхал Арчіхевич, Кароль Брендель, Марцелій Павел Карчевський, Здіслав Рутковський. Їхній похорон 3 березня 1862 р., відправлений всенародним улюбленцем і патріотом архієпископом Антонієм Мельхіором Фіалковським, перетворився на ще одну акцію протесту і єднання всіх прошарків польського населення. Наприкінці 1862 року київське польське студентство також було «охоплене патріотичним ентузіазмом й повністю віддалося пропаганді й ажіотажу»⁵⁴. Для унеможливлення розгортання національно-патріотичного руху у Варшаву була введена армія й задіяні ресурси місцевої адміністративної влади.

Однак це лише стимулювало, зокрема, «червоних» активізувати свої дії. У червні 1862 р. вони утворили Центральний Національний Комітет (ЦНК), який очолили Ярослав Домбровський, Зигмунд Падлевський, Броніслав Шварце та Агатон Гіллер, котрий мав координувати початок (навесні 1863 р.) і перебіг антиросійського повстання, що згодом повинно було перерости в національно-визвольний рух. «Білі» також долучилися до його підготовки: так, у Київській, Подільській і Волинській губернії провідниками польського патріотичного руху стали Анджей Артур Замойський, Мар'ян Лангевич та ін. Не можна не згадати про те, що значна частина національно-свідомої молоді, у тому числі й ті молоді поляки, котрі проживали в Україні, у Києві, готові були влитися в шеренги борців, однак їхні батьки скептично ставилися до справи й відправляли синів, наприклад, із Києва до Одеси, аби тільки подалі від епіцентру подій⁵⁵.

Так як російський уряд у західних губерніях оголосили позачерговий рекрутський набір, що могло скоротити чисельність боєздатного польського й українського населення, керівники були змушені почати виступ раніше. 22 січня 1863 року був даний старт повстанню.

Також був створений Тимчасовий національний уряд, що видав Маніфест із закликом до національної консолідації. При цьому серйозну проблему створювало те, що «білі» та «червоні» так і не змогли між собою домовитися, по черзі призначали «диктаторів», що тільки ослаблювало

---

⁵¹ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 436.

⁵² Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 257.

⁵³ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 436.

⁵⁴ *Ibid.*, с. 437.

⁵⁵ *Ibid.*, с. 449.

національно-визвольний рух. Зрештою головою Національного уряду було обрано генерала Ромуальда Траугутта, однак суттєво на перебіг повстання це вже не вплинуло.

У Південно-Західному краї осередком повстанського руху, як і можна було очікувати, стала Волинська губернія. Саме тому волинський генерал-губернатор І.І. Васильчиков поспішив скасувати тут чинність дворянських виборів та запровадив військовий стан у м. Житомирі. Російський імператор Олександр II також вжив нагальних заходів, призначивши на посаду голови Північно-Західного краю М.М. Муравйова, а намісником Царства Польського – Ф.Ф. Берга, котрі жорстко придушували революційну діяльність (за що, до речі, М. Муравйов отримав прізвисько «вішатель»).

Уже навесні 1863 р. повстання, координоване Провінціальним комітетом на Русі, перекинулося на землі Правобережної України. ЦНК чудово розумів, на переконання Б. Познанського, наскільки полякам потрібна підтримка з боку місцевого українського селянства, а тому й були розтиражовані так звані «Золоті грамоти», у яких ішлося про те, що селяни, якщо долучаться до виступу, отримають землю в довічне користування з виплатою чиншу власникам. Однак селяни не поспішали підтримати ініціативу шляхти, адже після царського маніфесту 1861 року це не відповідало їхнім земельним інтересам. Більше того, селянський люд часто допомагав якраз російській владі боротися з повстанцями. Було чимало випадків, коли селяни видавали уряду учасників або прихильників виступу (наприклад, Романа Рогинського). Станові пристави наказували сотським і волосним старшинам «пильнувати панів» і про все підозріливе доносити їм, а також розповідали селянам, що пани бунтують, бо цар дав волю мужикам. Цього було достатньо, аби відвернути колишніх кріпосник від їхніх власників⁵⁶. Тим більше, що з повстання таємниці ніхто не робив, тому селяни знали про його підготовку⁵⁷. Крім того, навесні 1864 р. були оприлюднені царські укази про селянську реформу, яка у західних губерніях провадилася на більш вигідних умовах, ніж в інших регіонах імперії, що ще більше привернуло селянство на бік уряду та заспокоїло його.

Т. Бобровський, висловлюючи своє ставлення до селян (щоправда, зараховує до них тільки вихідців із Лівобережжя, котрих називає малоросами, натомість селяни з Правобережжя в нього виступають виключно як русини), закидає їм вроджену лень, брак виховання, скритність, хитрість і нещирість, однак «заради справедливості мусить визнати, що ці вади малоросійського характеру виробилися, на жаль, під впливом становища, якого зазнали спочатку під рукою Польщі, а потім Росії»⁵⁸.

Як виявилося, не вдалося також полякам досягти згоди з усіма українськими патріотичними громадами Київської, Подільської й Волинської губерній. Якщо ліве крило цих організацій, зокрема «Земля і воля», на чолі з А. Потебнею, А. Красовським, В. Синьогубом та ін., готове було до співпраці, то праве крило українського патріотичного руху, очолюване В. Антоновичем, досить вороже ставилося до польського визвольного руху.

⁵⁶ Ibid., с. 441.

⁵⁷ Ibid., с. 445.

⁵⁸ Т. Bobrowski, *Pamiętnik mojego życia*, t. 1, Warszawa 1979, s. 212.

Натомість польські студенти, що навчалися в Києві, були готові в будь-яку мить підтримати активні дії: «між палкими молодими й старими консервативними поколіннями (тобто поміщиками) досягнуто єдності»⁵⁹. Однак Б. Познанський робить цікаве зауваження щодо ситуації в місті, вказуючи, що «поліція знала всі деталі підготовки повстання, як знає зіркий гравець карти свого партнера»⁶⁰, – що аж ніяк не сприяло його результативності. Більше того: самі організатори заворушень у Києві (наприклад, В. Василевський, А. Юр'євич, Г. Пршедшелський) розуміли, що «Україна – край руський, народ не довіряє полякам, і при першій же можливості піде проти них», однак втриматися від повстання уже не можна було, залишалось лише правильно спрямувати справу (уточнимо: на жаль, усі троє молодиків постраждають від рук селян)⁶¹.

Як зазначено в мемуарах Б. Познанського, 27 квітня 1863 року Київщиною поширилися чутки, що польська молодь Києва вийшла на вулиці міста з протестами, прямуючи з Куренівки до Мостищ на з'єднання з основними частинами повстанців. Спочатку повідомлялося про те, що війська картеччю й гарматами розгнали демонстрантів-інсургентів, а тому практично всі вони загинули, але згодом цю інформацію спростували. Насправді в ніч на 27 квітня з Києва мало вийти 500 інсургентів (термін, ужитий у більшості спогадів кінця XIX ст.) на підтримку повстання. Поліція про це знала, але зіткнень у місті не хотіла, тому чекала на молодиків у Куренівці, правда, ті вийшли в Біличі, обманувши переслідувачів. Однак значна частина студентів-піхотинців ніч поблукала лісами й тихенько повернулися в місто, збивши ноги до крові⁶². Інші ж добралися до Романівки, потім до Бородянки, втікаючи від переслідування козаків і солдатів під командуванням Тізенгаузена. Почалася сутичка, у якій третина поляків (із 150–200 чоловік) потрапила в полон, а дві третини загинуло⁶³.

Також загинули чотирнадцять поляків (Олексій Василевський, Г. Пржедпельський, брати Пржездземірські, Костюшко, Ізбінський, А. Перетяткович, Стремечний, Бобовський, Весядовський, Стрельченко та ін.) і семеро (Вікентій Василевський, А. Юр'євич, Б. Петинський та ін.) було поранено з тих, хто виїхав васильківською дорогою на трьох підводах і добрався до Солов'ївки, де їх спіймали селян і з криками: «Бий смертельним боєм» накинулися на зв'язаних невільників⁶⁴. Така ж доля спіткала повсталих поблизу Мировки й Розалієвки⁶⁵.

На наступний день 28 квітня в Києві Васильківською вулицею двома шеренгами пройшли поляки зі зв'язаними руками, котрих схопили й доставили в місто селяни, вони їх й охороняли з палицями в руках. Міщани

⁵⁹ Б. Познанский, *op. cit.*, с. 438.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*, с. 439.

⁶² *Ibid.*, с. 448, 451–452.

⁶³ *Ibid.*, с. 453.

⁶⁴ *Ibid.*, с. 454.

⁶⁵ Б. Познанский, *Воспоминания о Польском восстании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12, с. 571.

кидали в заарештованих камінці⁶⁶. Крім того, аби посилити антипольські настрої, у місті влаштували велелюдні похорони вбитого під час сутички козака й посмертно підвищили його до офіцерського чину⁶⁷.

Неодноразово серед селян пускали поговор, що «ляхи палять села за Кагарликом і ріжуть народ», «Лопатинщину спалили», тому біля Вербівця місцеві жителі наказали загону поляків скласти зброю, якщо ті хочуть, щоб селяни слухали зміст «золотої грамоти». Коли ж повстанці відкинули рушниці, селяни накинулися на них: деяких зв'язали, а багатьох повбивали, мотивуючи тим, що «лях – не людина»⁶⁸. Селяни, бажаючи помститися за столітні кривди й знущання, за закатованих предків, вбивали, грабували, полонили повстанців, а коли ті пропонували гроші як викуп, або просилися, то селяни їм нагадували: «Боялися колись ми вас, а тепер і вам від нас страшно»⁶⁹. Траплялося навіть так, що селяни з сусідніх сіл мінялися ролями: нападали на панів не своїх сіл, бо інколи не зручно було заарештовувати, грабувати й вбивати поляків-односельців, із якими до цього дружили, кумувалися, родичалися⁷⁰.

Білоцерківщина, польське населення котрої знаходилося під крилом графа Браницького, також долучилася до повстання. У сутичках під Мирівкою, Солов'ївкою, Бородянкою багато хто з поляків загинув, ще більше потрапило в полон й утримувалися у в'язницях, завдяки пильності селян⁷¹. Р. Семенцова в мемуарах також згадує, що навіть коли заарештовані повстанці просили води, ніхто їм її не давав⁷². Часто траплялось, що селяни й міщани вбивали схоплених повстанців на очах у представників влади.

Не менш агресивно й озлоблено себе поводити й міщани. Наприклад, Р. Семенцова пише у спогадах про те, що жителі Таращі «озброїлися косами, сокирами, вилами, ходили по місту й погрожували вбити кожного, хто їм здається схожим на повстанця»⁷³. Тараща боялася нападу інсургентів. Коли вдарили в набат і міщани побачили куряву, то спочатку подумали, що це штурмують містечко поляки-повстанці, але насправді то вели полонених повстанців. Мемуаристка вбачає причину того, що загопи повсталіх масово здавалися російським військам або взагалі були схоплені селянами в тому, що «не було ні порядку, ні дисципліни, ні військової підготовки» в тих, хто був призначений у начальники й титулований ще до початку повстання⁷⁴.

Так, на Правобережній Україні в 1863–1864 рр. діяло кілька десятків нечисленних повстанських загонів, що склалися переважно з представників польської шляхти, євреїв, частково – міщан, селян й однодвірців. Близько двох десятків таких загонів було вщент розгромлено російськими військами, незначна їх частина, у тому числі й загопи Едмунда Ружицького, відступила

⁶⁶ Ibid., № 11, с. 450.

⁶⁷ Ibid., с. 448.

⁶⁸ Ibid., № 12, с. 576.

⁶⁹ Ibid., с. 579.

⁷⁰ Ibid., с. 584.

⁷¹ Ibid., с. 588.

⁷² Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 263.

⁷³ Ibid., с. 255–257.

⁷⁴ Ibid., с. 259.

на захід. 17 травня 1863 р. стався бій під с. Миропіль (Романівський район Житомирської області), який поляки вважають своєю перемогою (росіяни теж). Проте Едмунд Ружицький залишив у Мирополі відділ піхоти під проводом Владислава Цехоньського, а сам із кінними повстанцями пішов на Поділля. Незважаючи на це, повстання на Поділлі не спалахнуло, не в останню чергу через те, що ландшафт тут не дуже придатний до партизанських дій – на території Подільської губернії було недостатньо лісів⁷⁵.

5 травня при переправі через річку Случ Ружицький зіткнувся із царським загоном флігель-ад'ютантом Казниковим. Атаку розпочала третя рота капітана Тавастшерна. І хоч росіян з тилу атакували піхотинці Яроцького, після півторагодинної перестрілки Ружицький був змушений відступити. Тим більше, що втрати повстанців були значні: 127 убитих, 18 поранених, 66 було взято в полон. Значна кількість новобранців врятувалася втечею, поховались у прислуцьких лісах, інші, покидавши коси, піки, здалися росіянам. Частина повстанців, уцілілих у бою, відступила дорогою в Колодажне, Яроцький разом із Ружицьким повернулися в Полонне⁷⁶.

Свідком цих подій була мирополянка Марія Тимофіївна Романко, 1832 року народження, яка розказала своїм внукам про ті події: «За Високим ровом, що тягнеться від окраїни Мирополя на північ до лісу (кажуть, що цей рів ще був з часів козаччини, боротьби Богдана Хмельницького) і від Вигошу на Колишівку та до річки Случ, був бій. Дуже багато побили повстанців-поляків. Закопували в ями мертвих і зловлених живих повстанців, бачили, як вони сукали дулі з могил, поки їх закопували. Чимало повстанців переховувалось у селян. Особливо багато могил поляків було біля річки Случ. Трохи пізніше їх останки ніби перенесли на польське кладовище. На Старому Мирополі є Сакова гора. Таку назву вона одержала від діда, який жив на горі. До нього під час битви і відступу забігло до 10 польських воїнів і попросили діда, щоб він їх переховав. Дід Сак так і зробив, але коли дізнався, що за кожного поляка, який переховувався, платять гроші, дід їх всіх здав. Там їх на горі і порубали шаблями російські солдати. Дід одержав винагороду, але люди почали цуратися Сака»⁷⁷.

Улітку 1864 р. повстання зазнало поразки. Усього в результаті боїв загинуло 569 і було поранено 109 повстанців. Близько 40 тисяч було вислано в Сибір. Конфісковано 1600 маєтків у Польщі, 1800 на землях Литви й України. Число репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній сягнуло 4,5 тисяч чоловік; 38 тис. чоловік. засуджено за участь у повстанні, а на польських землевласників був накладений спеціальний податок⁷⁸.

Причину поразки Б. Познанський вбачає в тому, що «жодна зі сформованих в Україні партій не демонструвала своїх намірів, нічим не

⁷⁵ І. Мозговий, *Січневе повстання в Польщі та Україна*, "Світогляд – Філософія – Релігія, Збірник наукових праць", 2014, вип. 7, с. 115.

⁷⁶ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 259.

⁷⁷ *Польське повстання 1863 року*, <https://sites.google.com/site/miropilskijkraeznavcijmuzej/polske-povstanna-1863-roku>

⁷⁸ І. Мозговий, *op. cit.*, с. 117.

показала, до чого саме прагне повстання»⁷⁹. Старі вояки-поляки, учасники польського повстання 1831 року дорікали організаторам 1863 року, що ті «понабирали хлопчаків у військо», «братаються з мужиками», «читають їм грамоти», «плазують перед ними», замість того, щоб змусили себе поважати⁸⁰.

Р. Семенцова з ними повністю згодна. Вона згадує про події в Тараші, коли туті пригнали полонених повстанців: це були «безвусі юнаки, гімназисти й студенти, котрі проміняли свої мундири на венгерки, і не розуміли ні що таке війна, ні що таке сурове солдатське життя». Ці та інші хлопці були іграшкою, а повстання – «кривавий пуф!»⁸¹. Не без гіркої іронії Р. Семенцова пише про те, що після поразки повстання «фанатичні польки одягли глибокий траур, на грудях у них з'явилися великі чорні хрести, вони вдягли важкі чорні сукні <...>. Знайшлися наслідувальниці, котрі прийняли ефектні костюми за моду. І траплялося так, що на якомусь сільському весіллі в місцевого священика всі попівни й молоді попадійки танцювали всю ніч у довгих чорних плаття»⁸². Р. Семенцова завершує спогади про ті криваві події такими словами: «Дай Боже, аби в майбутньому подібні політичні рухи – нещасні й неефективні – були б немислимі»⁸³.

Таким чином, численні мемуари, написані й надруковані, у тому числі й у «Київській старовині» в кінці ХІХ – на початку ХХ ст., про польські повстання 1830-х і 1860-х рр. містять важливу інформацію, необхідну для реконструкції тогочасних подій. Значна частина авторів мемуарів, особливо учасники національно-визвольних збройних виступів, насамперед М. Чайковський, К. Ружицький, Ю. Дверницький, Т. Бобровський, Б. Познанський ті ін., перебільшують свою роль і значення в розгортанні повстання, детально описують час, місце й перебіг подій, котрі стосуються безпосередньо їхньої діяльності, натомість оперують переказами, плітками, розповідями очевидців стосовно розгортання повстання в інших регіонах Польщі й на українських землях.

У спогадовій літературі, суб'єктивно, навіть дещо тенденційно оцінюючи передумови, перебіг і наслідки повстання, частина мемуаристів перекладають відповідальність за невдачі на загальне керівництво визвольним рухом, закидають військово-політичній еліті брак компетентності й полководницького таланту, а польській шляхті, особливо на українських теренах, – небажання долучатися до повстань. Серед причин невдач – не завжди правомірно – названо непомірний польський поміщицький гонор, зневажливе ставлення до українського селянства, недооцінка соціально-політичної ситуації, схильність до бенкетування, пияцтва й марнотратства серед очільників, відсутність єдиного командування й чітких вказівок для розрізнених загонів, недосвідченість учасників повстання і їхній дещо романтичний погляд на участь у ньому – усе це, як вважають автори, і призвело до трагічного кінця. Однак не зважаючи на те, що обидва повстання зазнали поразки, їхній вплив на подальшу історію Європи важко переоцінити, адже

⁷⁹ Б. Познанський, *op. cit.*, с. 594.

⁸⁰ *Ibid.*

⁸¹ Р. Семенцова, *op. cit.*, с. 259, 260.

⁸² *Ibid.*, с. 266.

⁸³ *Ibid.*, с. 267.

вони сприяли піднесенню патріотичного духу й активізації національно-визвольного руху серед народів Російської імперії, серед яких зросло прагнення до чіткого визначення власної ідентичності, вивчення вітчизняної історії. У майбутньому це укріпило національні ідеї, які стали підґрунтям для створення нових самостійних європейських держав – серед них й України.

Бібліографія

Bobrowski T., *Pamiętnik mojego życia*, Oprac., wstępem i przypisami opatrzył S. Kieniewicz, t. 1–2, Warszawa 1979.

Czajkowski M., *Kilka słów o rusinach w roku 1831*, "Ruch Literacki", R. 5, 1930, nr 10, s. 314–317.

Dwernicki J., *Pamiętniki generała Józefa Dwernickiego*, Lwów 1870.

Różycki K., *Powstanie na Wołyńiu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej uformowanego w czasie wojny narodowej przeciw despotyzmowi tronu rosyjskiego 1831 roku pisany przez dowódcę tegoż pułku*, Kraków 1898.

Wroński A., *Powstanie listopadowe na Wołyńiu, Podolu i Ukrainie*, „Przegląd Historyczny”, 1987, t. 78, z. 4.

Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної Академії України, Ф. 64. Любомирські, оп.1, спр. 93. *Пamiętnik pułku jazdy Wołyńskiej przez Karola Różyckiego pułkownika dowódcę tegoż pułku ułożony (z własnoręcznymi jego poprawkami i dopisami), 1832 r.*, 23 арк. 10.

Відділ рукописів Львівської Національної Наукової бібліотеки України імені В. Стефаника Національної Академії України. Ф. 43. Дверницький Ю., оп. 1, спр. 1. *Матеріали, що стосуються участі Ю. Дверницького у повстанні 1830–1831 рр., 1825, 1831 рр.*, 16 арк. арк. 10.

До 150-річчя початку Польського повстання 1863–1864 рр., Центральний державний історичний архів України, м. Київ, http://cdiak.archives.gov.ua/v_do_150_pochatku_Polskiego_povstannya_1863-1864.php.

Записки Михаила Чайковского (Садык-паши), «Киевская старина», 1891, № 1–12.

Клебановский П., К истории польского востания в Юго-Западном крае в 1831 году, «Киевская старина», № 6, с. 424–467.

«Київська старовина» – історія криз століття, <http://www.nbu.gov.ua/node/184>

Колесник В., *Мемуари Тадеуша Бобровського як джерело з історії Січневого повстання*, [в:] *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів: кол. монографія*, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Умань 2014, с. 42.

Матеріали для історії польського востання 1831 г. В. Доманицького,

«Киевская старина», 1901 (июнь, сентябрь).

Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія, за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця, Київ 2017.

Познанский Б., *Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 12.

Познанский Б., *Воспоминания о Польском востании в Украине в 1863 году*, «Киевская старина», 1885, № 11.

Польське повстання 1863 року, <https://sites.google.com/site/miropilskijkraeznavcijmuzej/polske-povstanna-1863-roku>

Семенцова Р., *Воспоминания-картинки из времен польского востания 1863 года*, «Киевская старина», 1894, № 8.

Чайковский М., *Записки*, «Киевская старина», 1896, т. 85, № 2, с. 384–385.

Ярмошик І., *Військові події на Волині в ході польського листопадового повстання 1830–1831 рр. у світлі польської історіографії*, [в:] *Воєнна історія України. Волинь та Полісся, матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25–26 квітня 2013 року, м. Рівне: науковий збірник*, відп. ред.: І.В. Мороз [та ін.]; під заг. ред.: В.В. Карпов ; Національний військово-історичний музей України, Київ 2013, с. 183–187.

Ігор Фицик

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ПОЛЬСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ПОВСТАННЯ ХІХ СТОЛІТТЯ В ДЗЕРКАЛІ МЕМУАРІВ СУЧАСНИКІВ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

Анотація: У статті здійснено аналіз низки мемуарних текстів сучасників й учасників Польських Листопадового (1830–1831 рр.) та Січневого (1863–1864 рр.) повстань, що вийшли друком наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст., у тому числі й на сторінках журналу «Київська старовина». Опубліковані матеріали дають змогу простежити рецепцію сучасниками бойового шляху повстанських загонів на території Волині й Поділля, скласти уявлення про національний і соціальний склад війська, конфесійну приналежність, чисельність, озброєння повстанців. Крім того, бої та військові сутички з ворогом на локальному рівні представлені більшістю авторів у контексті загальнопольської антиросійської боротьби в Королівстві Польському. Чимало мемуаристів критично оцінюють події, правдиво описують своїх побратимів, визначають свою роль і місце в повстанні.

Ключові слова: Листопадове повстання 1830–1831 років, Січневе повстання 1863–1864 років, Російська імперія, Королівство Польське, «Київська старовина», мемуари.

Igor Fytsyk

Pavlo Tychna Uman State Pedagogical University

POLISH NATIONAL UPRISINGS OF THE 19TH CENTURY IN MEMOIRS OF CONTEMPORARIES ON THE “KIEVSKAYA STARINA” PAGES

Summary: A number of memoirs texts of contemporaries and participants of Polish November (1830–1831) and January (1863–1864) Uprisings, published in the late 19th and early 20th century on the pages of “Kievskaya Starovina” journal have been analysed in the article. Published materials allow us to trace the fighting path of the rebel troops in Volyn and Podillia territories, they give us an idea of national and social composition of the army, religion, size, and weapons used by the rebels. In addition, military battles with the enemy at the local level have been described by the most of the authors in the context of anti-Russian struggle in the Kingdom of Poland. Many memoirist critically evaluated the events, truthfully described their colleagues and defined their role and place in the uprising.

Keywords: November Uprising in 1830–1831, January uprising in 1863–1864, the Russian Empire, the Kingdom of Poland, “Kievskaya Starovyna”, memoirs

Юрій Телячий

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ» (1918–1921 РР.)

У сучасних умовах розбудови державотворчого процесу в Україні, складність якого посилена воєнно-політичним протистоянням із Росією, окупацією частини української території, впливом російської ідеології та пропаганди, важливим є звернення до історичних уроків минулого, чільне місце серед яких займає український національно-визвольний рух на поч. ХХ ст., що завершився форматом революційних подій.

У контексті реалізації Указу Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» актуальним і необхідним питанням гуманітарної політики загальнодержавного значення є виконання досліджень із маловивчених аспектів державотворчого процесу того часу.¹ Адже Українська революція 1917–1921 рр. продемонструвала здатність народу до державного будівництва, засвідчила не лише прагнення, а й реальні дії вітчизняної інтелігенції щодо національно-культурного відродження. Із початку революції 1917 р. в Україні на її хід і наслідки в 1921 р. мали вплив зовнішні чинники, чільним із яких стала збройна агресія більшовицької Росії проти УНР (1918–1920 рр.).

Російські та українські більшовики з метою встановлення та закріплення влади використали антидемократичний механізм масових репресій проти українського народу загалом і руйнації національно-культурних цінностей зокрема. Тому все, що суперечило ідеї світової революції, домінуванню впливу російської культури над культурою інших націй, підлягало забороні, переслідуванню. А найбільш активні противники цієї політики, до яких належали й представники творчої, зокрема, літературно-мистецької інтелігенції, мали або відмовитися від своїх поглядів, переконань, перейти на більшовицькі позиції, або ж їх очікувало переслідування та, що найбільш страшно, ув'язнення, або, як часто й бувало, – фізичне знищення, початок яким поклала репресивна політика «червоного терору» в Україні,

¹ Указ Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» (22 січня 2016 р.): // <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>. (дата звернення 14. 01. 2017 р.).

котра стала реалізовуватися з 1918 р.

Незважаючи на активний інтерес сучасних дослідників до теми української інтелігенції періоду революційних років (1917–1921), аспект політичних репресій щодо означеної категорії вітчизняного суспільства потребує більш глибокого наукового вивчення та аналізу. Загальний контекст репресій більшовицької влади проти української гуманітарної інтелігенції в 1917–1921 рр. простежується в працях С. Білоконя², О. Бойко³, К. Завальнюка та Т. Стецюк⁴, Н. Миронець⁵, Ю. Телячого⁶, окремих збірниках документів⁷ та ін. Чимало праць присвячено долі визначних діячів культури в революційний період. Однак проблема української літературно-мистецької інтелігенції в умовах «червоного терору» (1917–1920 рр.) так і не отримала дисертаційного чи монографічного формату.

Виходячи з вищезазначеного, важливим і доцільним бачиться визначення особливостей репресивної політики російської більшовицької влади проти творчої української інтелігенції, котра виступала ініціатором національно-культурного відродження в 1917–1921 рр.

Російський більшовицький «слід» означився прикметною, характерною рисою щодо перебігу революційних подій в Україні. Наслідуючи традиції імперії, Тимчасового уряду, більшовицька Росія вдавалася до заходів радикального характеру, аби не випустити Україну з орбіти загальноросійських відносин, зберігаючи імперські, антидемократичні тенденції, традиції й підходи. Так було з самого початку встановлення влади більшовиків у Росії. Так тривало з часу проголошення маріонеткового більшовицького уряду в Україні. Такі тенденції були характерними, загалом, під час встановлення влади більшовиків на українській території, військово-політичного протистояння між Україною та Росією в 1917–1920 рр.

Варто зазначити, що в 1917 р. проблемами українського національно-культурного відродження була пройнята, здебільшого, невелика група національно-свідомої інтелігенції різного рівня – від професури до сільських учителів, священників. У зв'язку з більшовицьким переворотом у Петрограді 29 жовтня 1917 р. відомий громадський діяч С. Єфремов емоційно-патріотично відгукнувся на воєнно-політичні події з жалем про те, що Україна не спромоглася на реальне відокремлення від Росії в суверенному статусі. Вбачаючи серйозну суспільну небезпеку більшовизму, того ж таки дня він написав: «Йде... бій, од якого ніхто не повинен ухилятися. А вже кожному

---

² С. Білокінь, *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина. Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського : матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.)*, Київ 2006, с. 131–175. С. Білокінь, *Федір Ерст*, «Пам'ятки України», 1985, № 2, с. 32–33.

³ О. Бойко, *Повсякденне життя Києва за радянської влади: продовольство, міське господарство, освіта, громадське життя, Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.*: 36. наук. ст., гол. ред. В. Ф. Верстюк, Київ 2014, с. 217–247.

⁴ К. В. Завальнюк, *Червоний смерч над Поділлям*, Вінниця 2008.

⁵ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008.

⁶ Ю. В. Телячий, *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*: моногр., Тернопіль 2014.

⁷ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999. *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : док. і матер.*, упоряд. В. Верстюк (керів.) та ін, Київ 2003.

совість мусить підказати, куди пристати, беручи на себе всю відповідальність за свої вчинки перед майбутніми поколіннями, перед світом, перед історією»⁸.

У зв'язку з прорахунками державної політики під проводом УЦР Україна стала об'єктом збройної інтервенції радянської Росії. Після кількадечних гарматних обстрілів 26 січня 1918 р. Київ захопили більшовицькі війська. Прикладом громадянської позиції патріота-інтелігента, представника тогочасної національної еліти є позиція Володимира Короленка, котрого вважали «знаменитим російським письменником». Він негативно зустрів прихід більшовиків у Полтаву й у листі до О. Пешехонова від 13 січня 1918 р. писав: «У нас орудує невідомий Валленштейн, називаний Муравйовим... Питання про смертну кару теж уже вирішене: ...він прямо дослівно заявив: «Нам кажуть: судіть, але не карайте. Відповідаю: буду карати, а не судити»⁹. Поведінка В. Короленка викликала особливе роздратування й гнів у Володимира Леніна, котрий у листі до російського письменника Максима Горького від 15 вересня 1919 р. написав: «Жалюгідний міщанин, полонений буржуазними пережитками... Ні, таким «талантам» не гріх посидіти декілька тижнів у тюрмі...»¹⁰.

Частина творчої інтелігенції, не витримавши суспільно-політичного, переважно репресивного тиску, уже з початку революції переходила на позиції більшовиків. Спершу це проявилось в Росії, згодом почало відбуватися й в Україні. Андрій Ніковський уже в грудні 1918 р. спробував з'ясувати, що спонукало до такого вчинку вищезгаданого Максима Горького, вказуючи на кризу російської культури й виступаючи на його захист, оскільки «<...> з “невдомих” мені й київським інтелігентам причин робить так, а не інакше». За словами А. Ніковського, «<...> ніхто, як він, ніхто стільки, скільки він, за весь час революції не твердив про культуру, про толерантність, одверто картвав большевиків, остерігав усіх од “російської глупости й некультурности”. Отже, справді нелегко буде тепер похвалитися тим, що лишилось од російської культури»¹¹.

За інформацією київського публіцистичного збірника «Малая Русь» (1918 р.), «перші дні перебування більшовиків у Києві оповиті кривавим туманом. Безкінечним ланцюгом найбільш “возмутительных, гнусных” убивств, низкою безглузвих арештів, знущань над заарештованими, усіма насиллями, на які лише здатен розлючений звір, який торжествує в своїй перемозі, – відзначені ці дні». Злочинці шукали переважно офіцерів і «щирих українців», але постраждали від їх руки й багато громадян, котрі не належали до цих категорій, бо ж переможцями, окрім їх «ідейних», хоча й низьких, негідних людини прагнень, безперечно, керували й грабіжницькі інстинкти». Масові вбивства відбувалися прямо на вулицях, у місті були створені спеціальні пункти, обрані злочинцями для розправ над мирними людьми (число 5 тис. знищених можна вважати умовним, такі дані

⁸ С. О. Єфремов, *Останній бій*, «Нова Рада» 1917, 30 жовт.

⁹ В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны (1917–1921). *Биографическая хроника, составил П. И. Негретов*, ред. А. В. Храбовицкого, Benson (Vermont) 1985, с. 86.

¹⁰ *Письмо В. И. Ленина А. М. Горькому. 15 сентября 1919 г.*, [в:] Библиотека газеты «Революция»: http://revolucia.ru/lenin51_47.html. – Дата обращения : 01.02.2014.

¹¹ А. Ніковський, *Що лишилось од культури?* «Нова Рада», 1918, № 237, 19 груд, с. 3–4.

оприлюднила спеціальна слідча комісія, організована українською владою після повернення до Києва весною 1918 р.)¹². Трупів жорстоко покалічених, убитих киян сотнями валялися в парках, на вулицях. Чимало серед жертв було й інтелігенції. Із приводу цього більшовицький нарком Г. Лапчинський згадував: «У моїй пам'яті співучасника й свідка цих подій вони завжди залишаються як цілком нормальна й доцільна форма масового революційного терору». Відтоді й запалав негасимий червоний терор в Україні.¹³ У ході наступу, під час обстрілу й пожежі в будинку Михайла Грушевського (у якому з 1910 р. проживав також і художник Василь Кричевський), загинула більшість колекцій як власника приміщення, так і В. Кричевського¹⁴.

Із 16 січня 1918 р. Київ перебував на воєнному становищі. Згідно зі спеціальним наказом за підписом М. Ковенка, у місті заборонялися будь-які публічні збори, випуски друкованої продукції – як періодичних, так і неперіодичних видань без попередньої воєнної цензури¹⁵.

Реакцією С. Єфремова на більшовицьку збройну агресію в січні 1918 р. став «Лист без конверта» від 10 лютого 1918 р. до наркома УСРР у військових справах Ю. Коцюбинського з засудженням «червоного терору» в Києві: «<...> Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський! – од яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І Ви, син великого батька, що любив – і це я знаю – наше місто – Ви його не захистили... Ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мерзенні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться – ті гори трупів, що навалено в ім'я рівності й братерства без жодного суда й слідства, ті ріки крові, що течуть Вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та Ви не тільки покриваєте злочинства – Ви робите нові. Ви по-близнірському знущаетесь над усім, що дороге українському народові й що було дороге Вашому батькові»¹⁶.

Відкритого листа до Ю. Коцюбинського під назвою «Тіні забутих предків» 15 лютого 1919 р. опублікував й український письменник Андрій Чекановський. Він вимагав у нього відповіді на запитання, чому син видатного українського письменника, маючи «там владу», так «спокійно дивиться на вбивання українців москалями»¹⁷.

Прорахунки державного будівництва, окупація українських територій більшовицькою армією, залишення Києва, внутрішня міграція урядових, державних структур УНР змусили УЦР звернутися за військовою підтримкою до Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких на початку березня 1918 р. звільнили територію УНР від більшовицької армії. Перша більшовицька агресія проти УНР мала негативні наслідки для української культури. У ході

¹² *Малая Русь. 1918 г.*, вып. 2, Київ 1918, с. 183.

¹³ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 11.

¹⁴ Ю. В. Телячий, *op. cit.*, с. 325.

¹⁵ *Малая Русь. 1918 г.*..., с. 13.

¹⁶ С. Єфремов, *Лист без конверта*, «Нова Рада», 1918, 19 лютого.

¹⁷ А. Чекановський, «Тіні забутих предків», «Вістник УНР», 1919, 15 лютого, ч. 7, с. 2.

збройного протистояння разом із воїнами, селянами, робітниками гинули й діячі культури, освіти, науки; зазнавали значних втрат пам'ятки національної культури.

Так, за свідченням санітара, який займався прибиранням і похованням жертв Київської ЧК, розстріли відбувалися по вул. Садовій, 5; Катеринівській, 16; Пушкінській, 25, а також у дворі військово-революційного трибуналу здебільшого з 24.00 до 2 год. ночі. Одним із найбільш масових розстрілів стала страта 127 осіб, серед яких були громадські діячі, представники інтелігенції¹⁸.

Більшовики розграбували надзвичайно цінну картинну галерею Терещенків (Бібіковський бульвар, 34). За наявною інформацією, «багацько картин знищено, ще більш покрадено. Пропали, між іншим, надзвичайно цінні твори Врубеля». У ще одному будинку Терещенків (Бібіковський бульвар, 12), що теж піддався грабунку, мистецьких втрат було менше у зв'язку з тим, що члени Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва «<...> вихопили й перевезли до міського музею усе, найбільш цінне з художнього боку, з обох будинків, і тепер в одній залі музею виставлене те, що вціліло від «нальоту» (здебільшого, полотна передвижників – І. Рєпіна, П. Верещагіна, І. Шишкіна та ін.). Як приклад, «зразок роботи нальотчиків у музеї демонструвався відомий образ – «Христос на березі <...> озера»¹⁹.

Більшовицька влада принесла українській інтелігенції найстрашніші випробовування не просто між вибором «творити чи не творити», а вибором між життям і смертю. «Суворий вершник голодуючої півночі, здавалося, з якимось небажанням вступав до завойованого краю... Вітрило Оки високо стояло над Україною, і напис «я страшний» з'яв на ньому... Смерть дротом обплутувала людей», – так образно й емоційно точно характеризував реальну революційну ситуацію в Харкові художник В. Хлебников²⁰.

Більшовицьку ідеологію частково сприймала літературно-мистецька інтелігенція тих регіонів, де поетапно встановлювалася радянська влада: Схід, Північ, Центр, Південь України. Збройна агресія, здійснена за рішенням Раднаркому Росії та підтримана маріонетковим більшовицьким українським урядом, носила не лише пряму загрозу державному суверенітету УНР, а й уповільнила весь хід державотворчого процесу, зокрема й культуротворчі перетворення в Україні. Загалом, визвольні збройні змагання українського народу стали рубіжними подіями, котрі одна (менша) частина української інтелігенції очікувала й готувала й у яких брала активну участь, а для другої (більшої) частини були крахом її життєвих устоїв і звичок, стереотипів та норм суспільної діяльності, поведінки²¹.

Повернення УЦР було недовготривалим. Уже 29 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Сім із половиною місяців (до 14 грудня 1918 р.), до часів Директорії, відновлення УНР, – період

¹⁸ Кошмары Киевской «чрезвычайки», «Винницкая жизнь», 1919, 27 сент., № 2, с. 1.

¹⁹ Інформація від Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, «Боротьба», 1918, 20 берез, ч. 20.

²⁰ Т. Павлова, Борис Косарев: 1920-ті роки. Від малярства до театру-кіно-фото, Київ 2009, с. 22.

²¹ Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: у 3-х кн, кн. 1, ред. Ю. О. Курносова, С. І. Білокопя та ін., Київ 1994, с. 7.

миру та відсутності бойових дій на території України. То був час реалізації багатьох проєктів у гуманітарній сфері загальнодержавного формату. Можна стверджувати, що частина представників літературно-мистецької інтелігенції не вникала в деталі політичного життя в Україні й з головою поринула в агітмасові форми творчості вируючої на вулицях і майданах примари братерства «нової раси». Однак, за висловом Максиміліана Волошина, разом із вольністю слова прийшов кінець вільної думки й посилилося відчуття «інтелігентної неправди» в самому ході революції. То ж якщо Київ за гетьмана Павла Скоропадського був жвавим культурним центром, куди з'їжджалися митці з Москви й Петербурга, то вже в 1919 р. тут почався більшовицький «терор на інтелігенцію»²².

Руйнацію засад державного та культурного будівництва спричинила чергова збройна агресія більшовицької Росії проти УНР у лютому 1919 р. Більшовики під час другої окупації України поводитися надзвичайно жорстоко. Особливістю агресії стало офіційне застосування «червоного терору» проти «контрреволюціонерів», законність використання якого проголосив 3 вересня 1918 р. нарком внутрішніх справ Росії Г. Петровський за вказівкою В. Леніна.²³ Дописувач «Канадійського українця» Крістофер Люмба (1919 р.) у матеріалі «Київ є нині містом страхіття» писав: «Я не знаю, чи є ще друге місто, у котрім би господарили большевики так по-чортівськи, як саме тут... Є поговорка між населенням, що від 30 до 40 тисяч вивішано, але «страх має великі очі» тому, числячи по трупах, впало жертвою... Доктора Фльорінського, професора славянської фільольогії на Київському університеті застрілила якась жінка, котру називали Роза Шварц, хоч чезвычайка ще не скінчила була свого засідання в сій справі, а професор виголошував якраз промову у своїй обороні». К. Люмба підсумовував: «Мабуть, ніхто на світі не може бути противний здавленню такого режиму, що дозволяє людям ставати звірями й дияволами і насичуватись видом різні і мук»²⁴.

Офіційний курс «червоному терору» задекларувало політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 22 червня 1919 р. прийняттям рішення щодо «посилення репресій проти буржуазії»²⁵. Вершиною жорстокості та свавілля характеризується стаття «Че-Ка» (газета «Красный меч», 18 серпня 1918 р.), у якій виправдовувалися будь-які, навіть найбрутальніші методи більшовизму на шляху до комуністичного «раю»: «<...> У боротьбі, що йде не на життя, а на смерть, не може бути напівмір і половинчасті. Надзвичайні заходи надзвичайного революційного часу вимагають надзвичайних заходів боротьби <...>. Для нас немає і не повинно бути старих кодексів моралі і «гуманності», придуманих буржуазією <...>. Нам все дозволено <...>. Жертви, яких ми вимагаємо, жертви рятівні, жертви, що простеляють дорогу

²² *Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.: в 2 кн.*, кн. 1, ред. кол.: В. Сидоренко (гол.) та ін. Київ 2006, с. 370.

²³ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 12.

²⁴ К. Люмба, *Київ місто страхіття*, «Канадійський українець», 1919, 15 жовт, ч. 50, с. 6.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 37.

до Світлого Царства Праці, Свободи і Правди. Кров? Нехай кров <...>»²⁶.

Російський більшовик Г. Клунний, усвідомлюючи страхіття «червоного терору» в Україні та жорстокі методи встановлення радянської влади, 16 листопада 1919 р. написав листа В. Леніну, у якому зазначалося: «<...> Радянська влада на Україні повалена <...>. Розумної <...> Радянської влади на Україні не було. Була навала диктаторів, погано знаючих Україну, а ще більше небажаючих її знати. Наслідки жахливі, як за масою непотрібних жертв, так і за результатами загального ходу розвитку соціальної революції. Навмисним злом я не можу пояснити те, що творилося, але творилося так, ніби Радянською владою керували на Україні досвідчені чорносотенці, які готували контрреволюцію. Україна бурлить <...>. Але що буде далі? <...> Я запитую Вас, як керівника революції в Росії. Запитуючи Вас, я прекрасно знаю, що моє запитання занадто ідеалістичне, але я не можу не запитати цього <...>. Знайте: бачучи беззаконня, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато були впевнені, що це – помилка, що «центр» не знає «справжнього стану» речей <...>. Відповідайте. Від Вашої відповіді залежить багато чого <...>»²⁷. На жаль, відповідь на цей лист залишилася невідомою. Усвідомлюючи стратегічне значення України для радянської Росії, восени 1919 р. Л. Троцький підготував спеціальне звернення до більшовицьких агітаторів, які направлялися в Україну, у котрому наголошував на прагненні українців до незалежності з провідною тезою про те, що «<...> Без України немає Росії»²⁸.

У газетній статті «Безнадежное дело» (1919 р.) більшовик Х. Раковський писав, що небезпека русифікації при існуванні радянської влади в Україні «являється цілковито безпідставною». Автор безапеляційно стверджував, що українська інтелігенція вбачає в державній незалежності не стільки умови для культурного розвитку українського народу, скільки умови «для свого власного бюрократичного панування»²⁹. Як показав подальший розвиток подій, усе вийшло зовсім не на користь української державності, культури, народу та, зокрема, інтелігенції. «Караючим мечем» революції більшовики назвали небачений доти апарат Надзвичайних комісій, який в Україні лютував з особливою жорстокістю. Об'єктом переслідування стали всі без винятку прибічники ідеї незалежності України, ядро яких склали представники інтелігенції. Особливої гостроти каральна політика ЧК почала набирати з 1919 р. Факти репресивних заходів ЧК проти українства весною 1919 р. у Києві підтверджувалися багатьма очевидцями тих трагічних подій. За свідченнями очевидців, «большевицька чрезвычайка (охранка) працює день і ніч»³⁰.

Сучасник революційної доби О. Семененко залишив емоційно-образну характеристику очільника Одеської ЧК у 1919 р.: «<...> Мені обережно показали на одного з них – чорнявого мужчину років під сорок,

²⁶ Че-Ка, «Красный меч» (г. Киев), 1919, 18 августа.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 46, арк. 1–4.

²⁸ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 242.

²⁹ Х. Раковский, *Безнадежное дело*, «Известия В. Ц. И. К.», 1919, 3 января, № 2.

³⁰ *Становище в Кієві*, «Вільна Україна (м. Рівне)», 1919, 9 квіт, ч. 12, с. 3.

ще стрункого, з тонкими рисами обличчя грузинського типу. Він нагадував провінційного доктора. Була осінь. Біля нього лежав м'який фетровий капелюх. Я не впізнав у ньому колишнього студента Саджая [Олексія Миколайовича (1898–1942 рр.)]. Очі в цього інтелігента були не звичайні. Не по людськи дивилися вони на світ. Не були ці очі відкриті для того, щоб бачити життя й людей. Це був тяжкий, тьмяний погляд, налитий чимось тяжким, неживим, убивствами, смертю. В них навіть не було злоби, це було щось гірше, ніж жорстокість – надлюдське похмуре, тупе презирство до людини, до її життя, до її радощів. Так дивився цинічний кат, сучасний тоталітарний кат, якому держава дала права слідчого, судді й виконавця смертного вироку. Все дала йому в одній особі. І він знає, що на нього скаржитися ніхто не може»³¹. (За інформацією О. Царинного, справжнє прізвище О. Саджая – Гімішвілі, кличка – Каменченко, національність – грузин). Упродовж літа-осені 1920 р. Одеська ЧК винищила до 10 тис. представників інтелігенції³².

Неоднозначно розуміли модель нової більшовицької культури українські діячі літератури й мистецтва, особливо представники так званого «старшого покоління». Зокрема, прикладом цього є світоглядна позиція одеського художника Є. Буковецького (1866 р.н.), котрий походив із заможної родини, до революції здобув фундаментальну освіту й практику в художніх навчальних закладах Одеси, Петербурзької Академії мистецтв (клас І. Рєпіна), Німеччини, Франції. Тому вважаємо об'єктивною (у міру ідеологічної дозволеності радянської цензури) його характеристику такого змісту: «Безглуздо й схематично було б розуміти її [перебудову світогляду] як блискавичний перелом у свідомості старого художника, хоч би як щиро він бажав поставити своє мистецтво на службу новим завданням і новому суспільству. Творчість <...> художника старшого покоління слід розглядати як складний стовп багатьох елементів, що більш або менш органічно злилися залежно від індивідуальної біографії того чи іншого художника»³³.

Звикнувши до певного життєвого стандарту, унаслідок розрухи, ревізій, репресій із боку більшовиків, представники інтелігенції часто були позбавлені будь-яких засобів для існування. Різке погіршення матеріального становища важко позначилося на морально-психологічному стані творчої інтелігенції. Підтвердженням цього є лист В. Короленка з Полтави в Москву до наркома освіти більшовицької Росії А. Луначарського від 22 вересня 1920 р., у якому разом із іншим зазначалося: «<...> Взагалі серце стискається від думки про долю того шару російського суспільства, котрий прийнято називати інтелігенцією. Прогляньте розмір ваших заробітків і порівняйте їх із цінами хоча б на хліб. Ви побачите, яка тут смішна, вірніше, трагічна невідповідність. І все ж живуть <...>. Так, живуть, але за що? – Продають залишки колишнього майна: скатерки, хустки, кофти, пальта, піджаки, брюки. Якщо перекласти це на образну мову, то з'ясується, що вони проїдають усе, що було заготовлене за попереднього буржуазного ладу, котрий підготував

³¹ С. Білокінь, *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина*, [в:] Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.). Київ 2006, с. 134.

³² А. Царинний, *Украинское движение. Краткий исторический очерк приниженности по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского*, Берлин 1925, с. 169, 182.

³³ М. Є Котляр, *Й. Буковецький, «Образотворче мистецтво»*, 1940, № 12, с. 7.

деякі надлишки. Тепер не вистачає найбільш необхідного, і це росте, як лавина. Ви вбили буржуазну промисловість, нічого не створили взамін, і ваша комуна є величезним паразитом, що підгодовується від цього трупа. Все руйнується <...>, одним словом, іде загальний розвал. Зрозуміло, що далі так бути не може, і країні сулять незвідані біди. Першою жертвою їх стане інтелігенція <...>. Уряди гинуть від брехні. Можливо, ще є час повернутися до правди, і я переконаний, що народ, який сліпо йшов за вами шляхом насилля, із радістю оновленої свідомості піде дорогою повернення до свободи. Якщо не для вас і не для вашого керівництва, то це буде благо приємне для країни <...>. Але чи це можливо для вас? Чи це не пізно, якщо би ви навіть і захотіли це зробити?»). (Це був останній із шести листів, написаних В. Короленком незадовго до смерті після його відвідин А. Луначарським, на котрі він так і не отримав відповіді)³⁴.

Реальні обставини громадянської війни ставили інтелігенцію перед необхідністю рішучого життєвого вибору. Такий шлях давався їм досить не просто. Прикладом представників цієї категорії, здебільшого, молодій генерації інтелігенції, був поет Володимир Сосюра. Відомо, що певний час у 1919 р. він перебував у складі особистої варті Симона Петлюри, навчався в Смотрицькій старшинській школі армії УНР³⁵. Восени 1919 р. В. Сосюра потрапив у полон до денікінців, котрі розстрілювали його як петлюрівця, але, на щастя, рана виявилася не смертельною. Судив його й більшовицький реввійськтрибунал – залишився живим завдяки тому, що голова трибуналу, послухавши вірші, залишив В. Сосюру в живих. У 1920 р. він опинився в м. Одесі, захворів на тиф. Тут його й прийняли до лав Червоної армії³⁶. На початку 1920 р. поета зацікавили ідеї партії боротьбистів, бо йому здавалося, що ще не все втрачено для здобуття незалежності України. «Червоний рух вставав гігантом передо мною», – скаже він згодом. Розвиток воєнно-політичної ситуації в Україні не був сприятливим для УНР, армія була майже розбита, частина війська, уряд, когорта літературно-мистецької інтелігенції перейшли до Польщі. Тому й перед В. Сосюрою постало питання про вибір життєвих орієнтирів: йти на Захід чи залишатися в Україні. Він обрав другий шлях і прагнув повірити в правильність такого вибору, проте сумніви завжди мучили його – і тоді, коли писав «Червону зиму», та й потім – упродовж усього життя³⁷.

Деякий час на території, підвладній більшовикам, проживав політик, письменник, драматург Володимир Винниченко, котрий на власні очі побачив «новий порядок». Усе гостріше перед ним також стояло питання власного вибору, про що й свідчить щоденниковий запис: «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на інтереси революції й соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй

³⁴ В.Г. Короленко, *Письма к Луначарскому. Письмо шестое от 22 сентября 1920 г.*: http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_1080-1.shtml

³⁵ *Усі українські поети*, упорядники Ю. І. Хізова, В. В. Щоголева, Харків 2008, с. 286.

³⁶ *Історія української літератури. XX століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина XX ст.: підруч., ред. В.Г. Дончика, Київ 1998, с. 134.

³⁷ В. Костюченко, *Від «Червоної зими» до серця*, «Вітчизна», 1998, № 11–12, с. 124.

робити?»). Такі настрої він переживав, коли переїхав на хутір «Княжа гора» на Канівщині, де між квітнем-червнем 1918 р. написав драму «Між двох сил»³⁸.

Українська інтелігенція розчарувалася від непослідовної політики українського радянського уряду, котрий на словах проголошував українську державність, а насправді проводив курс на централізацію, на більшовицьку Росію. У цій ситуації В. Винниченко прийшов до висновку, що йому не залишилося нічого іншого, як виїхати за кордон. Тому що залишитися, ввійти до складу керівництва УСРР – означало б проведення русифікаторської політики, взяти на себе відповідальність за цей політичний курс³⁹. Із почуттям туги 23 вересня 1920 р. у передчас поразки Української революції він назавжди емігрував з України⁴⁰.

Однак значна кількість представників української творчої інтелігенції знаходила мужність і відмовлялася від співпраці з більшовицькою владою, незважаючи на пропозицію поліпшення матеріальних благ та, навіть, відверті погрози. Скульптор А. Страхов згадував: «Не секрет, що далеко не всі художники стали на сторону революції. Декотрі видатні митці під різними приводами виїжджали за кордон. Менш відомі посунули до української «провінції» <...>. Переконавшись, що мало хто з художників, які в цей час перебували в Катеринославі, виявляв бажання працювати з радянською владою, губревком видав наказ про мобілізацію всіх майстрів пензля, що проживають у місті»⁴¹. Прикметно, що діяльність більшовиків у сфері культурного будівництва не схвалювало й чимало відомих діячів російської культури. Так, один із них, художник М. Волошин не прийняв пропозицію співпраці від А. Луначарського. У статті «Росія розіп'ята» (1920 р.) він передбачливо написав, що соціалізм у Росії проявиться «в диктатурі, а після в цезаризмі»⁴².

Громадянська позиція представників інтелігенції щодо ставлення до більшовицької влади чітко простежується в спогадах художника, поета Михайла Жука, який невдовзі по завершенню революційних подій, проживаючи в Чернігові, записав у щоденнику: «Коли питають: який уряд кращий – правий чи лівий? Це питання подібне до того – яка рука у злодія краща – права чи ліва. Про середину навіть смішно говорити». Одноманітне життя без змоги займатися улюбленою працею, жорстокі реалії більшовизму доводили М. Жука до розпачу, свідченням чого є один із чергових щоденникових записів: «Хто дав право насміхатися над людиною вам, тим, що зветься урядами всього світу. Невже вам ніколи й ніхто не каже, що ви просто шахраї, нездари, мерзотники. Кому потрібні ваші мудрі мішки канцелярії з висмоктаними подобами людини, кому потрібні ваші ножі, гармати, тюрми, маніфести, декрети, медалі, порядки, увесь той груз, яким ви обдаровуєте людськість? Ви так дорого коштуєте людині, а так сієте зло, гидоту, тупість, байдужість, зневіру. Ваші установи – доми шалених мук, яких не могла

³⁸ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008, с. 67–68.

³⁹ В. Винниченко, *Українська державність*, Відень-Київ 1920.

⁴⁰ *Історія української літератури. ХХ століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина ХХ ст.: підруч., ред. В.Г. Дончика, Київ 1998, с. 258–259.

⁴¹ *Нариси з історії образотворчого мистецтва ...*, с. 340.

⁴² Г. Г. Пилипенко, *Тут Максиміліан Волошин виховував дух і думку*, «Урядовий кур'єр», 2013, 19 черв., № 170, четвер., с. 20.

вигадати ніяка інквізиція. Бо інквізиція була жахливою хвилею, але ж настільки безглузда, що мусила впасти, а ваше – жахлива система, розрахована на віки». В умовах погіршення матеріально-побутового становища влаштувався на посаду завідуючого відділом мистецтв Чернігівської губнар освіти, намагався видавати книги, створював обкладинки. Про той час говорив так: «Я мов на кладовищу серед конторських столів»⁴³.

Ідентичними були ситуація та погляди багатьох інших культурних діячів того часу. Так, перші роки перебування художника Григорія Світлицького в Києві після повернення з Петрограда (1919 р.) були, за його спогадами, дуже важкими: голод, непорозуміння, невизнання («Мене, як художника, ігнорували, я буквально голодував, але безперервно працював, не звертаючи зі свого шляху»)⁴⁴. Культуролог, херсончанин Дмитро Чижевський, характеризуючи більшовицький режим, твердив, що останній не знає гуманності й повертає суспільство до варварства: «<...> Дивно, що знаходяться поети, які у своїх віршах прославляють цей бандитизм, мов досягнення поступу»⁴⁵. Ю. Дивнич (Ю. Лавріненко), відносячи інтелігенцію до третьої рушійної сили революції, стверджував, що більшовики використали нерішучість інтелігенції, «яка плелася в хвості <...> стихійно-антиімперських українських мас»⁴⁶. Іноземна інтервенція, агітаційна політика більшовиків певною мірою «розкололи» літературно-мистецьку інтелігенцію на прихильників і противників ідеї української державності. Визначальними для подальшої роботи стала офіційна лінія більшовицької партії, класовий підхід, який поширювався на науку, культуру, освіту.

Таким чином, жертвами «червоного терору» в 1919–1921 рр. стали чимало представників української літературно-мистецької інтелігенції. «Червоний терор» проявлявся в різних формах – від залякування, цькування, переслідування, морального та фізичного приниження, заборони творчості тощо аж до розстрілу. Свідченням цього є приклади з біографій окремих діячів літератури, образотворчого мистецтва того часу.

Зокрема, трагічні мотиви майбутнього України в міру того, як зменшувалася впевненість у перемозі Української революції, посилювалися в літературній творчості Павла Тичини. Василь Стус писав: «Мені здається, що з погляду молодого Тичини правда і кривда революції була розподілена порівну між українським Березнем і всеросійським Жовтнем». У 1920 р. після встановлення більшовицької влади в Україні перед П. Тичиною, як і перед українською інтелігенцією взагалі, постало питання життєвого вибору, який, очевидно, зробити було нелегко, що підтверджується змістом і тематикою двох поетичних збірок: «Плуг» і «Замість сонетів і октав». У першій розкривається образ революції як плуга, що зорює землю для засіву нового життя, у другій – біль від революційної дійсності, більшовицької

⁴³ М. Жук, *Мистецька сторінка*: http://storinka-m.kiev.ua/section_14.php?u_id=3336 (дата звернення: 06. 09. 2013.).

⁴⁴ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 32. од. зб. І/3. Спогади Світлицького Г. П., арк. 8.

⁴⁵ *Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності*, заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес, Київ 2007, с. 434.

⁴⁶ Ю. Дивнич [Ю. А. Лавріненко], *На існути Великої революції 1917/18*, Б. м. в. 1949, с. 35.

влади, котрі спричинили жорстокість, голод, зневіру серед народу.

Суворая дійсність усе ж змусила його зробити вибір: він залишився в Україні. У щоденнику 1 серпня 1920 р. поет занотував: «Останніми часами я все більше і більше задумуюсь над дилемою: партійний чи безпартійний? На бісового батька я видрукував «Замість сонетів»? Замість одходу од анархії вийшов одхід до заячої філософії <...>». За свідченням самого П. Тичини, починаючи з 1920 р. розпочалося його переслідування радянськими органами: «Всякий раз, як Василь [Еллан-Блакитний] приїздить до Києва, весь час мені говорить, щоб я до Харкова перебирався. Є на то великі причини. Особливо одна людина замахується на мене <...>».⁴⁷ 29 липня 1920 р. він зафіксував у щоденнику: «Закис я в Києві. Ну, та чорт його бери – і з тими несвіжими силами буду робити, поки можна. Не вірю, щоб зо мною що-небудь зробили <...>». Із 8 серпня 1920 р. П. Тичина поїхав у подорож Україною в складі творчого колективу під керівництвом Кирила Стеценка⁴⁸. Враження від поїздки він зафіксував у рукописному «Щоденнику-повіді»⁴⁹. Загалом, за словами Ю. Лавріненка, у Києві П. Тичина «<...> до дна пережив Українську Револьюцію й тринадцять кривавих змін влади, і, зокрема, спонтанний вихід із вікового підпілля української культури. Тут він став найбільш конгеніальним поетом Українського Відродження»⁵⁰.

Після встановлення більшовицької влади в Україні свідомий вибір – залишився жити на батьківщині, хоча від самого початку не мав симпатій до нової влади, не вірив у її демагогічні обіцянки – зробив авторитетний громадсько-політичний діяч, літератор Петро Стебницький. Ще 1918 р. його насторожили «очі й душі солдатів революції». Полчища «визволителів» він зустрів на шляху до Києва й був вражений поведінкою «цих диких ординців». У праці «Поміж двох сил» публіцист писав: «Ті самі гострі лихі очі, та сама сліпа неодолима сила, та сама людська стихія. Щось елементарне первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли тисячу літ тому з сходу на захід; то були більш організовані й не такі дикі маси. Ще либонь далі у віках треба шукати аналогій, коли людство було розпорошено <...> переливалось сліпою стихією з місця на місце, як овеча отара під чиясь пугою або як сарана, що суне за вітром хмарою й все по дорозі обертає в голу і дику пустиню. Так <...> це навіть не вівці. Це – сарана»⁵¹.

Євген Чикаленко не раз пропонував П. Стебницькому залишити Київ: «Виїжджаючи в січні [1919 р.] з Києва, я настирливо умовляв його їхати зо мною або виїхати куди-небудь послом, але він рішучо odmовився, а коли я лякав його, що большевики його розстріляють, то він, відповідно

---

⁴⁷ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008, с. 126–128.

⁴⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 464, оп.1, спр. 4839, арк. 14, 15, 20.

⁴⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 1541, арк. 1–248.

⁵⁰ Ю. Лавріненко, *Розстріляне відродження. Антологія – проза – драма – есей*, Київ 2007, с. 15.

⁵¹ П. Я. Стебницький (Смуток), *Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918*, Київ 1918, с. 253.

своїй спокійній вдачі, спокійно одповів: «Що ж? Україна потребує жертв!»⁵². Дійсно, більшовицька влада в 1919 р. внесла це ім'я до списку підозрюваних і неблагонадійних. Уже 7 березня 1919 р. у київському помешканні П. Стебницького по вул. Тургенівській, 65 було проведено його обшук й арешт, що спричинило масову підтримку інтелігентних сил щодо негайного звільнення Петра Януарійовича⁵³. Відійшовши в 1919 р. від політики, він цілковито віддався науці та літературній роботі, публіцистиці.

У 1920 р. після дворазового арешту спочатку румунською, згодом – польською владою на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету вступив молодий поет Валер'ян Поліщук. Тут він активно включився в громадсько-політичне життя, редагував університетський часопис «Нова думка». У місцевій періодиці як під власним прізвиськом, так і під різними псевдонімами з'явилися друком низка його віршів і теоретичних праць на теми культури, що засвідчили близькість поета до футуристичних засад творчості. Зі вступом до міста більшовиків він переїхав Києва. Причиною цього була неприязнь до радянської влади, підтвердженням чого є щоденниковий запис такого змісту: « <...> Тепер я зненавидів ту «красну гвардію», що не питає, хто ти, може, по міркуваннях большевик, а тільки український – зараз розстрілює <...>»⁵⁴.

Повернувшись навесні 1920 р. із Кам'янця-Подільського до Києва, редактором у видавництві «Книгоспілка» працював письменник Остап Вишня (Павло Губенко). Уже восени 1920 р. його заарештували й позбавили волі на 3 роки. Правда, через півроку випустили, допомогло заступництво письменника й активного діяча КП(б)У Василя Еллана-Блакитного⁵⁵.

Одним із наймолодших українських літераторів революційної доби, які володіли значним творчим потенціалом, був Василь Чумак. Один із його творів, поезія «Більше надії, брати!» (1918 р.), була покладена на музику й стала гімном українських повстанців, які згодом боролися з більшовиками. Жажіття більшовицького терору автор відобразив у вірші «Погром». Упродовж 1917–1919 рр. В. Чумак зумів стати першорядним поетом, громадським і культурним діячем. Однак у ніч із 20 на 21 листопада 1919 р. разом із К. Ковальновою й Г. Михайличенком його розстріляли денікінці в Києві⁵⁶.

Палким прихильником української державності та культури, відданим захисником рідного слова впродовж 1917–1919 рр. став юний поет Степан Грещенко – старшина Подільського полку армії УНР, поет, студент

⁵² Є. Х. Чикаленко, *Щоденник 1919–1920*, ред. В. Верстюк, М. Антонович; Укр. вільна акад. наук у США. Істор. секція, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Дослід. ін-т новітньої історії України (Філадельфія), Київ-Нью-Йорк 2005, с. 117.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53039, 14 арк.

⁵⁴ *Український письменник Валер'ян Поліщук (1897–1937): бібліогр. покажч.*, Харків 2004, с. 14–16.

⁵⁵ *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник*, авт.-упорядники М. Крячок, С. Куш, З. Сендик, Київ 2003, вип. 1, с. 42, 109.

⁵⁶ Ю. В. Телячий, *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*. Моногр., Тернопіль 2014, с. 287.

Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁷. Він – один із тисяч українських патріотів, які відгукнулися на заклик Директорії, уряду УНР, головного отамана С. Петлюри й зі зброєю в руках став на захист рідного краю від більшовицької агресії та загинув у 1919 р. у нерівному бою в с. Жердя Кам'янецького повіту⁵⁸.

Тричі більшовики заарештовували відомого діяча української культури, художника Василя Кричевського. А взимку 1919 р. він навіть зазнав тюремного ув'язнення⁵⁹. Починаючи з 1920 р., В. Кричевський виконував обов'язки ректора Української Академії мистецтв (до 1922 р., часу її закриття та реорганізації більшовицькою владою)⁶⁰. Як і його колеги-художники, В. Кричевський жив із випадкових заробітків, виконував здебільшого графічні роботи. У статусі викладача та керівника реорганізованого художньо-керамічного інституту в Миргороді він був звинувачений більшовиками в «контрреволюції»⁶¹. Украй мало відомо про життя революційного періоду художника Сергія Світославського. Із приходом до Києва більшовиків його художні вподобання не цікавили нову владу, про сліпого митця забули, позбавивши будь-якої допомоги⁶².

Коротке життя судилося прожити скульптору Михайлу Гаврилку. На його переконання, українська культура була однією з найбагатших у Європі, але майже не репрезентована належним інформаційним чином у світовому культурному просторі. Нескрystalізованість національної культури митець пов'язував з іноземними впливами, «які викривили й покалічили українську душу». Як керівник антибільшовицького руху на Диканьщині, він був живцем спалений більшовиками в топці паровоза на залізничній станції Полтава в жовтні 1920 р.⁶³

Репресивні заходи з боку більшовицької влади щодо відомих представників мистецтвознавства звели нанівець столітній безперервний розвиток цієї науки в Харкові. Кількаразова зміна влади, нестабільність й анархія часів громадянської війни – усе спричинилося до тихого припинення в 1919 р. багатолітньої культуротворчої діяльності Харківського історико-філологічного товариства, розграбування університетського музею, на художніх збірках якого виховувалися мистецтвознавчі кадри регіону, України. В 1920 р. унаслідок більшовицької реорганізації системи освіти (ліквідації університетів. – Ю. Т.) Харківський університет припинив своє 115-літнє існування, а разом із ним зазнала розгрому й сформована університетська школа мистецтвознавства. Разом з іншими більшовики заарештували

⁵⁷ М.А. Мачківський, *Віднайдений слід Степана Грищенка*, [в:] *Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 9–11 верес. 1994 р.)*, ч. 1, Хмельницький 1994, с. 122–124.

⁵⁸ *Світлій пам'яті незабутнього співробітника журналу «Село» поета Степана Греценка [некролог]*, «Село», 20 черв, № 13, с. 2.

⁵⁹ Д. Горняткевич, *Українські мистці в автобіографіях*, Лондон 1958, с. 48.

⁶⁰ Р. Шмагало, *Словник митців-педагогів України та з України у світі (1850–1950 рр.)*, Львів 2002, с. 54.

⁶¹ Ю.В. Телячий, *op. cit.*, с. 152.

⁶² І.Ф. Шаров, *Художники України: 100 видатних імен*, Київ 2007, с. 357.

⁶³ Д.П. Кривач, *Українське мистецтво: навч. посіб. у 3 ч.*, ч. 3, Львів 2005, с. 188; М.О. Гаврилко: http://histori.pl.ua/Гаврилко_Михайло_Омелянович (дата звернення : 06.11.2011).

мистецтвознавця-харків'янина Ф. Шміта по обвинуваченню про підписання влітку 1919 р. у часи денікінської окупації Харкова викривального антибільшовицького «Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи». У результаті (за рішенням трибуналу) вчений одержав умовний термін покарання⁶⁴.

Павло Тичина в 1919 р. занотував у щоденнику пророчий запис такого змісту: «Дніпро – бандит». У цьому – усе. Ігніт чужинців, і ненависть, і власна кволість, і одчай. Май, як май. Не виспалось літо, а тут уже й осінь. І як се так: народові, що поржавілі пута зняв, прикинулась іржа, немов болячка? І як се так: великий дух – на людях розмінявся і здрібнів? Чи не Сибіру дух над нами? Чи не царські гробниці накинули оком? А! З Біломор'я чую Соловецький ладан? В ньому змішались дзвони й матюки, і розбишацтво, і свобода. А Іван Четвертий Грізний, проткнувши псу смердючому жезлом залізним ногу, – стоїть, – і слухає, – Перебирає чотки <...>»⁶⁵. Також проявом високого патріотизму, провидінням майбутнього трагізму більшовизму є вірш Кліма Поліщука «Київ», написаний у травні 1920 р.⁶⁶

Творча інтелігенція інтуїтивно відчувала майбутню ситуацію в Україні. У 1920 р. Максим Рильський із гіркотою в душі написав пророчі слова:

«Огонь пройшов і залишився дим,
Про бурю спогад – жовті складки піни,
Туман їдкий, де був потоп і грім,
Де грала повинь – крумкання жабине»⁶⁷.

Отже, особливістю літературно-мистецького життя 1917–1921 рр. (щодо діяльності інтелігенції в умовах «червоного терору») стало те, що через відповідні ідеологічні умови на розвиток культури неминуче накладався ідеологічний штамп, що позначалося не лише на змісті творів літератури й образотворчого мистецтва, а й означало перегляд, переосмислення їх суті, змісту, структури, функцій, суспільної ролі тощо. Саму дилему культури як суспільного, національного явища ідеологічна доба робила вибухово-конфліктною, що провокувало непередбачуваність наслідків, а отже, уможливило й справжні творчі відкриття, а не лише їх імітацію, до яких прагнув і на які потенційно був здатний кожний талановитий митець. Адже багато чого залежало й від його внутрішнього вибору, від рівня естетичної свідомості. У таку досить життєво непросту ситуацію більшою чи меншою мірою неминуче потрапили всі без винятку українські митці. Але з таким об'єктивним фактором тогочасних культурологічних реалій мирилися не всі, однак вибір був для кожного індивідуальним (тоді він ще був можливим). Досить швидко зі встановленням радянської влади ситуація набула масової зміни від внутрішньо вільного творця до покірнього ремісника, що

⁶⁴ С. І. Побожій, *З історії українського мистецтвознавства: зб. статей*, Суми 2005, с. 127–128.

⁶⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 4839, арк. 2.

⁶⁶ *Київ. Антологія: статті і поезії про українську столицю*, упоряд. і автор анотац. Л. Полтава, Нью-Йорк 1984, с. 56.

⁶⁷ «Як на вільне, на радісне свято...», авт.-упорядн. К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк: ч. 1: *Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)*, Вінниця 2007, с. 5–7.

демонструвало не лише рівень майстерності та свідомості, а й було також і своєрідним показником громадсько-політичної позиції митця. У середовищі творчої інтелігенції, як і в усьому суспільстві, утверджується атмосфера наростання загального холуйства, рабського служіння культурі правлячій більшовицькій партії, її комуністичній ідеології.

Таким чином, Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала новий демократичний етап розвитку вітчизняної культури. Але драматичні події життя, його бурхлива динаміка, політичні збурення руйнували психологічні умови й не давали часу для обсервації та виношування масштабних задумів. У роки революції література й образотворче мистецтво зазнали вагомих втрат. Від різних ворожих Україні сил загинули літератори: С. Грещенко, А. Заливчий, Г. Михайличенко, В. Науменко, І. Стешенко, В. Чумак, В. Шахрай; художники: М. Гаврилко, Г. Дядченко, О. Мурашко. Багато хто з представників мистецької інтелігенції, які в силу ідеологічних та особистих причин не пішли на співробітництво з більшовицькою владою, вдалися до еміграції, а саме: літератори: П. Богацький, П. Зайцев, В. Королів-Старий, Г. Мазуренко, Л. Мосендз, І. Огієнко, О. Олесь, В. Островський, А. Постоловський; художники: Д. Бурлюк, В. Городецький, Ю. Вовк, М. Кац, П. Ковжун, М. Кузнецов, Ю. Магалецький, А. Маневич, П. Нілус, І.-Б. Рибак, П. Холодний; мистецтвознавці: Д. Антонович, В. Січинський та ін. Письменники, поети, драматурги, представники старшого покоління, непросто адаптувалися до роботи в умовах більшовизму (С. Васильченко, Дніпрова Чайка, А. Кримський, М. Чернявський, Л. Яновська та ін.). Швидше процес адаптації відбувався в молодшій генерації літераторів, представників демократичної інтелігенції (К. Анищенко, А. Заливчий, М. Івченко, П. Капельгородський, Г. Косинка, Г. Михайличенко, В. Підмогильний, Н. Романович-Ткаченко та ін.). У наступному по-різному склалися життєві долі представників української літературно-мистецької інтелігенції. Дехто помер, загинув у боях із загарбниками, інші відчували гіркоту принижень і поневірянь у чужих країнах, багато хто з тих, хто залишився в Україні, були фізично знищені в часи сталінського терору; а над тими, що залишилися живими, висіла постійна загроза арешту. У переважній більшості їх змусили піти на співпрацю з більшовиками. Тема національно-культурного відродження на довгі десятиліття в радянській Україні опинилася під офіційною забороною.

Бібліографія

Білокінь С., *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина*, [в:] *Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.)*, Київ 2006, с. 131–175.

Білокінь С., *Федір Ернст*, «Пам'ятки України», 1985, № 2, с. 32–33.

Бойко О., *Повсякденне життя Києва за радянської влади: продовольство, міське господарство, освіта, громадське життя*, [в:] *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст., гол. ред. В. Ф. Верстюк*, Київ 2014, с. 217–247.

В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны (1917–1921). *Биографическая хроника*, составил П. И. Негретов; под ред. А. В. Храбовицкого, Benson (Vermont) 1985.

- Винниченко В., *Українська державність*, Відень-Київ 1920.
- Гаврилко Михайло Омелянович: http://histori.pl.ua/Гаврилко_Михайло_Омелянович. – (дата звернення: 06.11.2011).
- Горняткевич Д., *Українські мистці в автобіографіях*, Лондон 1958. 8. Дивнич Ю. [Лавріненко Ю. А.], *На іспиті Великої революції 1917/18*, Б. м. в. 1949.
- Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності*, за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес, Київ 2007.
- Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999.
- Єфремов С. *Лист без конверта*, «Нова Рада», 1918, 19 лютого.
- Єфремов С. О., *«Останній бій»*, «Нова Рада», 1917, 30 жовт.
- Жук Михайло. *Мистецька сторінка*: http://storinka-m.kiev.ua/section_14.php?u_id=3336. (дата звернення : 06. 09. 2013).
- Завальнюк К. В., *Червоний смерч над Поділлям*, Вінниця 2008.
- Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 32, од. зб. І/3. Спогади Г. П. Світлицького, 18 арк.
- Інформація від Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва*, «Боротьба», 1918, 20 берез, ч. 20.
- Історія української літератури. ХХ століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина ХХ ст.: підруч., ред. В. Г. Дончика, Київ 1998.
- Київ. Антологія: статті і поезії про українську столицю*, упоряд. і автор анотац. Леонід Полтава, Нью-Йорк 1984.
- Короленко Владимир Галактионович. *Письма к Луначарскому. Письмо шестое от 22 сентября 1920 г.*: http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_1080-1.shtml, (дата обращения : 01. 02. 2014).
- Костюченко В., *Від «Червоної зими» до серця*, «Вітчизна», 1998, № 11–12, с. 122–130.
- Котляр М. Є., *Й. Буковецький*, «Образотворче мистецтво», 1940, № 12, с. 7–12.
- Кошмары Киевской «чрезвычайки»*, «Винницкая жизнь», 1919, 27 сент., № 2, с. 1.
- Крвавич Д. П., *Українське мистецтво: навч. посіб у 3 ч.*, ч. 3., Львів 2005.
- Лавріненко Ю., *Розстріляне відродження. Антологія – проза – драма – есей*, Київ 2007.
- Люмба К., *Київ місто страхіття*, «Канадійський українець», 1919, 15 жовт. ч. 50, с. 6.
- Малая Русь. 1918 г.* вып. 2, Київ 1918.
- Мачківський М. А., *Віднайдений слід Степана Грищенка, Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 9–11 верес. 1994 р.)*, ч. 1, Хмельницький 1994, с. 122–124.
- Миронець Н., *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008.

Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.: в 2 кн., ред. кол.: В. Сидоренко (гол.) та ін., кн. 1, Київ 2006.

Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: у 3-х кн., ред. Ю. О. Курносова, С. І. Білоконя та ін., кн. 1, Київ 1994.

Ніковський А. *Що лишилось од культури?* «Нова Рада», 1918, № 237, 19 груд, с. 3–4.

Павлова Т., *Борис Косарев: 1920-ті роки. Від малярства до театру-кіно-фото*, Київ 2009. 33. Г. Г. Пилипенко, *Тут Максиміліан Волошин виховував дух і думку*, «Урядовий кур'єр», 2013, 19 черв, № 170, четвер.

Письмо В. И. Ленина А. М. Горькому. 15 сентября 1919 г., [в:] Библиотека газеты «Революция»: http://revolucia.ru/lenin51_47.html, (дата обращения: 01.02.2014).

Побожій С. І., *З історії українського мистецтвознавства: зб. статей*, Суми 2005.

Раковский Х., *Безнадежное дело*, «Известия В. Ц. И. К.», 1919, 3 января, № 2.

Світлій пам'яті незабутнього співробітника журналу «Село» поета Степана Грещенка (некролог), «Село», 20 черв, № 13, с. 2.

Становище в Києві, «Вільна Україна», (м. Рівне), 1919, 9 квіт., ч. 12. с 3.

Стебницький П. Я. (Смуток). *Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918*, Київ 1918.

Телячий Ю. В. *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*, Тернопіль 2014.

Указ Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» (22 січня 2016 р.): // <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> (дата звернення: 14. 01. 2017).

Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матер., упоряд.: В. Верстюк (керів.) та ін., Київ 2003.

Український письменник Валер'ян Поліщук (1897–1937: бібліогр. покажч, уклад. Н.Л. Манова, Харків 2004.

Усі українські поети, упорядники Ю. І. Хізова, В. В. Щоголева, Харків 2008.

Царинный А., *Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского*, Берлин 1925.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 1, 99 арк.

ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 46, 13 арк.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53039, 14 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник, авт.-упорядники М. Крячок, С. Куш, З. Сендик, вип. 1, Київ 2003.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 464, оп.1, спр. 1541.

ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 4839, 27 арк.

Че-Ка, «Красный меч» (г. Київ), 1919, 18 августа.

Чекановський А., «Тині забутих предків», «Вістник УНР», 1919, 15 лютого, ч. 7. с. 2.

Чикаленко Є. Х., *Щоденник 1919–1920*; ред. В. Верстюк, М. Антонович, Київ–Нью-Йорк 2005.

Шаров І. Ф., *Художники України: 100 видатних імен*, Київ 2007.

Шмагало Р., *Словник митців-педагогів України та з України у світі (1850–1950 рр.)*, Львів 2002.

«Як на вільне, на радісне свято <...>», авт.-упорядн. К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк., ч. 1: Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), Вінниця 2007.

Юрій Телячий

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ)

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ» (1918–1921 РР.)

Анотація: У статті характеризується становище української літературно-мистецької інтелігенції періоду Української революції 1917–1921 рр. Визначено актуальність і стан наукової розробки теми, завдання дослідження. З'ясовано особливості репресій більшовицької влади проти творчої української інтелігенції, котра виступала ініціатором національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. Простежено зміст політики «червоного терору» проти української літературно-мистецької інтелігенції впродовж 1918–1921 рр. На підставі широкого кола історіографічно-джерельної бази реконструйовано загальну панораму літературно-мистецького процесу як складового чинника національно-культурного відродження. Наведено характеристику більшовицького режиму, політики радянської влади у сфері культури, зроблену відомими українськими діячами: політиками, письменниками, публіцистами, художниками. Виявлено позицію керівництва російської більшовицької партії щодо української державності загалом і національної культури – зокрема. Розкрито механізми й наслідки діяльності Надзвичайних комісій («ЧеКа») в Україні щодо репресій проти представників творчої інтелігенції. Встановлено громадянську позицію відомих діячів української творчої інтелігенції в умовах «червоного терору». Узагальнено наслідки репресивної політики більшовиків у сфері національно-культурного відродження в роки Української революції (1917–1921). Зроблено загальний висновок про те, що Українська революція започаткувала новий демократичний етап розвитку вітчизняної культури. Але успішності процесу розбудови української державності перешкодили як зовнішні, так і внутрішні суспільно-політичні, воєнні, соціально-економічні чинники. Ключовим із них був російський більшовизм. Особливістю літературно-мистецького життя 1917–1921 рр. (щодо діяльності інтелігенції в умовах «червоного терору») стало те, що через відповідні ідеологічні умови на розвиток культури

неминуче накладався ідейний штамп. У переважній більшості українську творчу інтелігенцію влада змусила піти на співпрацю з більшовиками. Тема національно-культурного відродження на довгі десятиліття в радянській Україні опинилася під офіційною забороною.

Ключові слова: Українська революція, 1918–1921 рр., літературно-мистецька інтелігенція, національно-культурне відродження, «червоний терор», більшовизм.

Yurii Teliachyi

National Pedagogical Dragomanov University (Kiev)

UKRAINIAN LITERARY-ARTISTIC INTELLIGENTSIA UNDER THE CONDITIONS OF “RED TERROR” (1918–1921)

Summary: The article characterizes the situation of the Ukrainian literary-artistic intelligentsia in the period of Ukrainian revolution (1917–1921). The actuality and the state of scientific development of the topic, as well as the objectives of the research, have been evaluated. The peculiarities of repressions of the Bolshevik government against the Ukrainian creative intelligentsia, who initiated the national-cultural revival in 1917–1921, have been cleared out. The content of the policy of Red Terror against the Ukrainian literary-artistic intelligentsia in the period of 1918–1921 have been traced. On the grounds of the wide range of historiographic source base the general panorama of the literary-artistic process as a component factor of the national-cultural revival has been reconstructed. The article offers the characteristic of the Bolshevik regime, policy of the Soviet government in the sphere of culture, made by famous Ukrainian figures, such as politicians, writers, publicists and artists. The position of the leaders of the Russian Bolshevik party in respect of Ukrainian statehood in general and national culture in particular has been determined. The mechanisms and consequences of the activity of the Extraordinary commissions (“CheKa”) in Ukraine regarding the repressions against the representatives of creative intelligentsia have been revealed. The civil position of the famous figures of Ukrainian intelligentsia under the conditions of “Red Terror” has been found out. The consequences of the repressive policy of the Bolsheviks in the field of national-cultural revival in the years of the Ukrainian revolution (1917–1921) have been generalized. Overall conclusion about the fact that Ukrainian revolution was the beginning of the new democratic stage in the development of national culture has been made. But both external and internal social-political, military and socio-economic factors prevented the process of building the Ukrainian state. The key among them was Russian Bolshevism. The peculiarity of the literary-artistic life of 1918–1921 (as for the activity of intelligentsia under the conditions of Red Terror) was, through the proper ideological conditions and the ideological stamp, imposed onto the development of culture. The vast majority of the Ukrainian creative intelligentsia was forced to cooperate with the Bolsheviks. The theme of national-cultural revival was under official ban for many decades in Soviet Ukraine.

Keywords: Ukrainian revolution, 1918–1921, literary-artistic intelligentsia, national-cultural revival, «red terror», Bolshevism.

MENTALNOŚĆ I ...

Ігор Кривошея

Олександра Квасневська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**ВЕЛИКОРОСІЙСЬКА МЕНТАЛЬНА «ФІЗІОНОМІЯ»
В «ИССЛЕДОВАНИЯХ ВНУТРЕННИХ ОТНОШЕНИЙ
ЖИЗНИ...» АВГУСТА ФОН ГАКСТГАУЗЕНА**

«Русские идут совсѣмь инымъ путемъ цивилизації,
нежели другіе европейскіе народы...»
А. фон Гакстгаузен¹

Звичною фігурою миколаївської Росії першої пол. XIX ст. був європейський мандрівник. Країну відвідував такий «надмір» іноземців, що в 1841 р. начальник Третього відділення Канцелярії Його Імператорської Величності граф Александр Христофорович Бенкендорф звернувся до імператора зі «всеподданнейшими докладами», у яких пропонував способи «для отвращения многочисленного приезда в Россию бесполезных и вредных иностранцев», до числа яких, серед інших, він відніс і багатих мандрівників, які приїжджають «из любопытства». Однак конкретних лімітаційних рішень із цього приводу прийнято не було².

Як результат, XIX століття стало періодом «нового відкриття Московії». «Новизна» скоригувала суб'єктний ряд, мотиви та семантичне навантаження мандрівок. Відтепер це були не лише європейські дипломатичні корпуси чи посольства, а й звичайні публічні особи, котрі мали бажання пізнати загадкову «північну імперію».

Значний внесок у створення більш розгорнутої, вичерпної та конкретизованої картини російського життя на хвилі галоманії внесли мемуарні записки XIX століття, найперше французів, найвідомішими авторами яких були Ж. де Сталь, О. де Бальзак, Т. Готьє, О. Дюма, А. де Кюстін,

---

¹ А. фон Гакстгаузен, *Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России*, Москва 1869, с.18.

² А. Большакова, *Феномен русского менталитета в британской историографии*, [в:] *Россия и Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур*, Москва 1996, с. 210.

Ф. Ансело, Л. д'Абрантес та низка інших «обходисвітів»³.

Подорожній, чий мандрівні записи були використані в нашому дослідженні, вирізняється від згадуваних вище «колег» не лише національністю (німець), статусом (спадковий барон та заслужений парламентар) чи особистим знайомством із казкарями братами Грімм, але й жвавою допитливістю, котра в поєднанні з його фаховими навичками (спеціаліст з аграрних питань) стала путівкою Августу фон Гакстгаузену (1792–1866 рр.) до найбільшої слов'янської імперії світу.

Із небувало теплою характеристикою-похвалою, порівняно з французькими мандрівниками-попередниками, зустріла російська критика його працю «Исследования внутренних отношений народной жизни...», резюмувавши: «Въ политикѣ онъ крайній монархистъ, а въ религіи ультракатоликъ – но нельзя не относиться съ глубокимъ уваженіемъ къ его серьезному, добросовѣстному и честному труду»⁴.

Однак ставка на консерватизм світогляду фон Гакстгаузена та тенденційну романтичну ідеалізацію ним Росії зіграла половинчасто: книга не стала рожевим піаром (попри виправдання автором російської політики на Кавказі та підтримки ідеї «цивілізаційної місії» Росії), послідовно, хоч і софтово, критикуючи кріпосне право як камінь спотикання для прогресивного поступу країни⁵.

Гакстгаузен не турист, що рушає за кордон від нудьги, аби згаяти час: він поставив собі мету, склав програму дій, що зумовило й жанр його книги: це «не мандрівні записки», які є вмістилищем усього, що впадає в око, а своєрідна соціологічна розвідка. Для нашого дослідження ці записки мають інтерес тому, що автор презентував у них життя більшої частини європейської Росії, у той час, як його іноземні попередники традиційно відвідували лише столиці – Петербург і Москву, складаючи, часом, поспішні судження про далеку таємничу північну імперію.

Розвінчуючи столичні гетеростереотипи, «шукаючи пупа російського ментального простору» й витоки «таинственной русской души», німецький оглядач послуговується принципом *ab ovo* й рухається шляхом ретроспективного огляду: «Уже давно замѣчено, что по Петербургу нельзя составить себѣ вѣрнаго понятія о Россіи. Петербургъ называютъ окномъ в Европу, прорубленнымъ Петромъ I, чтобы открыть доступъ въ Россію западно-европейскому свѣту. Петербургъ по преимуществу европейскій городъ, съ меньшимъ даже національнымъ характерамъ, чѣмъ напр. Лондонъ или Парижъ, съ немного большимъ числомъ русскихъ церквей противъ церквей прочихъ вѣроисповѣданій, городъ, населенный русскими солдатами и чиновниками, нѣсколькими русскими купцами, небольшимъ числомъ русскихъ крестьянъ и затѣмъ нѣмцами, финнами, французами, англичанами и т.д. Даже почва, на которой онъ выстроенъ, не русская, а финская. Русскіе тутъ только колонисты, и то какихъ нибудь 140 лѣтъ... Путь, какимъ русскіе

---

³ Е. Кулакова, *Сочинения британцев о путешествиях в Россию второй четверти XIX века*, «Диалог со временем», 2012, Вып. 39, с. 79–93.

⁴ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 9.

⁵ С. Томпсон, *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*, пер. з англ. М. Корчинської, Київ 2006, с. 59.

образовали изъ себя народъ, а Россія сложилась въ государство, покрытъ еще мракомъ, который трудно вполнѣ разсѣять. Главнѣйшую, часть народа составляютъ славяне. Малороссы болѣе другихъ сохранили типъ славянской расы, они менѣе смѣшались съ другими народностями»⁶.

На дражливе: «Откуда пошла Русская земля?», – подорожній дає, на диво, «адекватну» місцю й часу відповідь, яка є висхідною в розумінні азів світорозоміння росіян: «Какъ древніе Франки, пришеды въ Галлію, смѣшались съ Галлами и Римлянами, и образовали новыи, рѣзко выразившійся, французскій народъ, такъ точно славянское племя, засѣля нынѣшнюю Россію, смѣшивалось съ первобытными обитателями этой земли – чудскимъ племенемъ (финнами), затѣмъ позднѣе съ германскимъ (варягами), татарскимъ, монгольскимъ и другими»⁷.

Апелюючи до питомості суспільного устрою для відповідних етнічних спільнот, Гакстгаузен стверджує, що Росія є традиційною державою патріархального типу, уособленням однієї великої родини, що виправдовує тотальність державної опіки, адже «<...> чѣмъ можетъ быть ограниченъ отецъ, кромѣ божескихъ законовъ? <...> еще до сихъ поръ простой народъ, также, какъ говорилъ при избрании Романовыхъ, 230 лѣтъ тому назадъ. Всѣ тогдашнія и позднѣйшія попытки ограничить царскую власть были безуспѣшны, потому что не согласовались съ политической вѣрой народа»⁸.

Показово, що Гакстгаузен як яскравий представник станово-феодальної ідеології виказав захоплення патріархальним принципом, наскрізним у російському суспільстві. Більше того, він виступав за збереження всіх духовних підвалин російського суспільства, адже дійсне державне облаштування Росії, збереження традицій і народної культури є тим унікальним рецептом, на відміну від «ушедшей от своих истоков Западной Европы», що захищає країну від революцій, а народ – від пролетаризації та розорення⁹.

Лева частка авторських зауважень в «Исследованиях...» присвячена сільській общині як базовій структурі російського суспільства. Слушно, зважаючи на те, що колективізм є бекграундовим архетипом росіянина, бо саме в общині закладалися його ментальні підвалини. Витяги з авторських антропографій у фарватері цієї ознаки є такими: «Тамъ и сямъ уже и прежде нѣсколько деревень образовывали сельскія общества, которыя теперь сдѣланы повсемѣстно обязательными ... Сельское общество составляетъ изъ такого числа деревень, чтобы въ нихъ было примѣрно отъ 500 – 600 дворовъ. <...> Каждое общество имѣетъ свой сельскій судъ. <...> Онъ вѣдаетъ полицейскіе проступки, надлежащіе взысканію до 23 ударовъ розгой»¹⁰.

У теоретичній площині феномен візантизму в російському колективному несвідомому визначається переконанням: «А що я могу,

⁶ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 17.

⁷ *Ibid.*, с.19.

⁸ *Ibid.*

⁹ І. Панчук, *Історія України очима іноземців: довідник-хрестоматія*, Тернопіль 2009, с. 48.

¹⁰ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 12–13.

я – людина маленька»¹¹. Із цього «універсуму» дисперсійовується цілий спектр пастелів національного духу: уникання відповідальності, перекидання її на інших, несамодостатність, кволла здатність до самоорганізації, а відтак – пасивність і терплячість.

У «комунальній цивілізації» особа не може протиставляти свої права колективу. Насамперед це стосується права власності на землю. Найкращим аргументом цього можемо вважати таку ремарку німецького оглядача відносно «добровільності» в приналежності до лона общини: «Между полевыми рабочими царствует почти военный порядокъ. Въ одинъ и тотъ же день, въ одинъ часъ, все вместе выходятъ пахать, боронить и т.д., въ одинъ и тотъ же часъ возвращаются все домой»¹².

Колективна форма господарювання стала висхідною для утвердження таких ментальних патернів росіян, як недбалість, халатність та схильність до байдикування, про що йдеться у фрагментах: «Крестьянскій рабочій скоте слабъ, а русскій рабочій не на столько любитъ, земледѣліе, чтобы употреблять на него продолжительный и тяжелыя усилія <...>. Въ интересахъ крестьянина лежитъ не наибольшее, а наименьшее приложение челоуѣческаго и животная труда къ земледѣлію <...>. Поселянин, обрабатываетъ возможно большую площадь самыми первобытными, но по возможности легкими пріемами и поэтому собираетъ ничтожное количество зеренъ. Если бы онъ улучшилъ меньшую площадь земли, привелъ ее въ настоящій порядокъ и заботливо обработалъ бы, то онъ собралъ бы лучшую жатву»¹³.

Серед характерних рис росіян фон Гакстгаузен підкреслює обдарованість живим і веселим темпераментом з апіорними мінливістю та легковажністю. Мандрівник відзначав суперечливість російської натури: «Чтобы понять легкость больших сборов денег на построение неизвестной деревенской церкви, да еще среди мужиков, не нужно забывать, что русский человек легко дает, легко берет. Тут богатеют и разоряются одновременно, воруют одной рукой и дарят другой»¹⁴.

Розплутуючи гудзелистий клубок російської вдачі, зокрема ментальний «вузлик» у ставленні його до праці та до матеріальних цінностей, європейський подорожанин не гребує компаративним підходом: «Русский человек имеет ко всему способности и талант. Быть может, из всех народов он одарен наибольшим практическим смыслом. Но русский совершенно лишен привязанности и любви к своему званию, к своему занятию, к своему труду, что составляет типичную характеристику немца. Коренной немец любит свое звание. Он остается верен своему ремеслу, которое выбрал, занимается им с терпением, любовью и даже гордостью. Даже ставши богатым купцом и фабрикантом, русский все-таки не приобретает любви и привязанности к своему званию и занятию. Он смотрит на последнее, как на

---

¹¹ Т. Орлова, *Руїна починається в головах: ментальні причини російської бідності*, «Дзеркало тижня», 2016, № 18, с. 13.

¹² А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 58.

¹³ *Ibid.*, с. 105.

¹⁴ О. Потапенко, *Николаевская Россия глазами немецкого путешественника А. фон Гакстгаузена*, [в:] *Россия и Европа в XIX–XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур: сб. науч. ст.*, отв. ред. А.В. Голубев, Москва 1996, с. 47.

средство к богатству. Страсть к деньгам и честолюбие – вот скалы, о которые разбивается русский характер. Простой русский мужик добросердечен и симпатичен. Но как скоро он богатеет, становится торговцем, купцом, он портится и делается мошенником»¹⁵.

Неменш цінними є авторські компаративні студії в східнослов'янському ключі. Німецький оглядач зауважує негомогенність його ціннісного виміру, зокрема в освітньо-культурному аспекті. Зіставляючи вдачу «великороса» й «малороса», Гакстгаузен зауважує, що попри вроджену «смекалистость» росіянина, українець має природний розум (ознака-вислід народної традиції дати дітям добру освіту, на відміну від обскурантизму росіян, чії духівники століттями вважали освіту за мракобісся, безбожне діло (згадати хоч би долю книгодрукаря Івана Федорова), і які самі не менш «нуждаются предварительно въ болѣе практическомъ образованіи»): «Русские раздѣляются на два племени – на Великороссовъ и Малороссовъ, но языки ихъ болѣе отличаются другъ отъ друга, чѣмъ ниже-германскій отъ верхне-германскаго языка. Тридцать четыре миллиона Великороссовъ образуютъ самую многочисленную и самую однородную народную массу въ Европѣ <...>. Только въ Малороссахъ, богаче одаренныхъ умственными силами, заметно легкое стремленіе къ отдѣленію и нѣкоторое нерасположеніе къ Великороссамъ <...>. Верхніе слои этого народа, въ теченіи столѣтій, получили европейское образование, но не національное, не вытекающее изъ развитія своего народа. По отношенію къ образованію въ Россіи находятся какъ бы два различныхъ народа»¹⁶.

Побіжно іманентному освітянському дайджесту, автор «Записок» торкається зовнішнього боку едукативної монети, зокрема впливів вестернізації на вищу освіту, і зауважує схильність росіян до нарочитості, «гри на публіку», афективності, квазіспрямування на здобуток реальної просвіти, часто межованої з кар'єризмом: «Дѣло въ томъ, что въ Петербургѣ, на глазахъ у Европы (на что въ Россіи обращаютъ слишкомъ много вниманія) и, еще болѣе, на глазахъ у царя, нельзя открытъ заведенія, носящаго характеръ бѣдности и лишеній, и уже окончательно невозможно удержать въ немъ воспитанниковъ <...>. Въ Россіи и въ этихъ заведеніяхъ не удержать бы изнѣженныхъ дѣтей современной цивилизації, если бы съ образованіемъ въ нихъ не связывались надежды на карьеру»¹⁷.

У консеквентному стосунку до вищеописаної дескрипції німецький мандрівник проглядає питома російське ледарство (освячене в перлах народної мудрості «Работа не волк – в лес не убежит» чи «Двое пашут, а семеро руками машут»): «Въ Россіи нѣтъ до сихъ поръ такого средняго сословія съ европейскимъ образованіемъ и развитіемъ, или по крайней мѣрѣ съ образованностью <...> съ привычкою къ труду и лишеніямъ»¹⁸.

Не оминає пильне німецьке око барона й момент відбиття «русского духа» в народному гуморі, зокрема такі його риси, як наївність та схильність до вживання вогненної *aqua vitae*: «Одна русская шутка рассказывает, что Бог,

¹⁵ А. Рашковский, *Россия глазами барона Гакстгаузена*, <http://xn----7sbbrqqceadr9dfp.xn--p1ai/articles/164746-rossiya-glazami-barona-gakstgauzena>.

¹⁶ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с.21.

¹⁷ *Ibid.*, с. 7.

¹⁸ *Ibid.*, с. 7.

сотворивши землю, заселил ее разными народами и щедро снабдил их всем, точно также и русских, давши им много земли и всего в изобилии. Только он стал спрашивать каждый народ порознь, доволен ли он. Все отвечали, что довольны. Когда Бог спросил русского, то он снял шапку и с улыбкой попросил на водку»¹⁹.

Оригінальною, але з «подвійним дном» є й авторська заувага до російської національної ментальної персоніфікації «Івана Івановича»: «Имя Иванъ у русскихъ, какъ и у большинства народовъ, есть имя нарицательное; оно обозначаетъ національность, характеръ, главные свойства и склонности народа; главнымъ образомъ обозначаетъ національнаго плута. Какъ у нѣмцовъ (Das Hanschen, der Hanswurst (шуть), у Французовъ Jean Potage, у Англичанъ Gohn Bull, такъ у Русскихъ Иванъ Ивановичъ означаетъ національнаго, добродушнаго, плутоватаго дурака <...>. Совершенно по-русски растянулся на печкѣ: «Иванъ Ивановичъ, подиними съ меня сапоги». Ивану Ивановичу не хочется, онъ лежитъ на животѣ, задралъ лѣвую ногу кверху <...>. Русскій называетъ Ивановъ Ивановичемъ всякаго, имени котораго онъ не знаетъ и надъ кѣмъ желаетъ подтрунить; вотъ почему и Царь Иванъ Грозный въ народныхъ сказаніяхъ непремѣнно добро душень <...>. Да, это былъ человекъ нѣсколько странная и непрятнаго права. Но удивительно, что въ воспоминаніе русскаго народа, по сохранившимся легендамъ, Грозный былъ человекъ набожный, добродушный, легко дающійся въ обманъ и вовсе не стойкій»²⁰.

Ментальний дискурс попередньо наведених фрагментів не зайве розглянути у двох площинах. У першій, тобто власне збірному образі Івана Івановича, можемо зауважити такі хрестоматійні національні риси росіян, як лайдакуватість («Я еще в пеленках, а лень моя уже с теленка»), млявість до роботи («Ты меня, работушка, не бойся, – я тебя не трону», «Работа не волк – в лес не убежит»), героїзація простака («Дураки на Руси в почете», «Дуракам везет», «Дураку жить легче») ²¹. У другій площині, контекстній – позитивному народному образу Івана IV – бачимо віру в доброго царя, такий собі «стокгольмський синдром», цебто симпатія до кривдника, виправдовування його злочинів з омиванням міфотворчими засобами його рук від крові.

Аудіальна чутливість Гакстгаузена, попри незнання мови, тонко вловлювала автентичну, невдавано меланхолійну, закуту в «кайдани буття» пісенну душу під'яремного народу, віддзеркалену в його фольклорі: «Насколько северный русский весел, жив и свеж, настолько печален и грустен его напев. Народные песни монотонны, всегда бе-мольны, с жалобной и растянутой последней нотой. Грусть и печаль сделались характерными тонами самого голосового органа русского народа. Русский человек даже сердится, бранится, кричит на лошадей всегда мягким, кротким голосом. Никогда не слышно у него резкого гневного крика, как у германских и романских народов. Напротив, здесь всегда слышится отголосок тихой

---

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., с. 27.

²¹ Н. Беленькова, *Російські прислів'я та приказки (З українськими відповідниками)*, Київ 1975, с. 131.

грусти»²².

Такі справдешні риси росіян, як безтурботність, нерозважливість та легковажність, мандрівник діагностує, послуговуючись параметром суспільної вагомості праці та її синхронізації в категоріях тривалості часу (теперішнього та майбутнього): «Русские редко высаживают деревья и именно фруктовые, что приписывают обыкновенно непрочности собственности крестьян. Гораздо скорее это может быть приписано нередко указанной склонности характера русского человека. Русский человек не заботится об отдаленном будущем. Он слишком живет настоящей минутой, чтобы предпринять что-нибудь имеющее нескорый результат. Если он, как замечает известный путешественник Коль (Kohl), не может дождаться, пока поспеет плод, то тем менее хватит у него терпения ухаживать долгое время за молодым деревом до того возраста, когда оно начнет приносить плод»²³.

Оконтурюючи абрис російської душі, фон Гакстгаузен послуговується маркерами естетичного відчуття, не випускаючи з виду градацію цієї установки у «как бы двух различных народов»: «Незрівнянно більше, ніж у росіян, розвинене в українців й естетичне почуття. Вони мають теж талант до рисунків і малярства. У цілій низці менших рис характеру помічається, що українці мають куди більше розуміння краси, ніж росіяни»²⁴.

Аналіз просторової ментальної матриці, «образ території» на базі етнографічного інформативу автор репрезентує так: «Расположение и постройка русских деревень, видѣнных мною здѣсь на большой дорогѣ, совершенно одинаковы во всей остальной Великороссии вплоть до Волги, и въ особенности съ деревнями сѣверныхъ губерній; они соотвѣтствуютъ сѣверному климату, лѣсному богатству, вкусамъ, привычкамъ и достаткамъ сѣвернаго русскаго поселянина<...> Русскія деревни, видѣння мною на этомъ пути, состоятъ, всѣ изъ одной широкой и длинной, большего частью прямой улицы, рѣдко съ переулками <...>. Избы размѣщены очень тѣсно, очень часто 2 избы стоятъ непосредственно одна подлѣ другой, за тѣмъ на лѣво и на право по узкому двору съ вѣздными воротами, и потомъ опять такая же пара рядомъ стоящихъ избъ и т.д. Такое размѣщеніе вызывалось полицейскими предписаніями (хотя помимо этого, основаніемъ ему долженъ служить какой-нибудь древній обычай). При этомъ порядкѣ каждый можетъ и будетъ наблюдать за своимъ ближайшимъ сосѣдомъ»²⁵.

Вище наведений уривок дає змогу інтерпретувати описану автором традиційну сільську локацію не лише як прояв екстраполяції на неї «широти російської душі», а як вияв латентного стукацтва, знаного в побуті як вміння «накатать телегу» (народна версія апофеозу ідіоми «Слово и дело»).

Апропрієтним можна вважати й авторський коментар щодо впорядкування й забудови міського простору: «Эти длинныя, совершенно прямыя улицы, однообразныя дома, какъ казармы, съ хвастливыми претензіями на красоту, но которые въ сущности никогда не отвѣчаютъ требованіямъ дѣйствительнаго вкуса и искусства, а только подтверждаютъ

²² А. Рашковский, *op. cit.*

²³ *Ibid.*

²⁴ О. Потапенко, *op. cit.*, с. 269.

²⁵ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 13.

поговорку: «хотѣль, да не сумѣль», – я не люблю их! Я хочу отъ дома, чтобы онъ былъ характерень, живописень, или представлялъ бы произведение архитектурнаго искусства»²⁶.

Як і його попередники, барон фон Гакстгаузен зауважує наявність у російській колективній свідомості постординських впливів, зокрема азійських доміант у шлюбно-сімейному житті: «На деревенскихъ улицахъ никогда не увидишь дѣвушекъ, а женщинъ развѣ только за работай. Въ глухихъ мѣстахъ, гдѣ рѣдко проѣзжаютъ постороніе люди, женщины и дѣвушки толпою стоятъ обыкновенно на крыльцѣ дома, но по приближеніи къ нимъ, они быстро исчезаютъ въ домъ. Конечно, это остатокъ восточныхъ нравовъ»²⁷.

Вищезгаданий епізод годі трактувати як прояв дівочої сором'язливості, адже в містах колективні звички незмінні: «Русскія женщины и дѣвушки никогда не торгуютъ въ лавкахъ; даже въ лучшихъ модныхъ магазинахъ сидятъ обыкновенно француженки и нѣмки. Но я никогда не встрѣчалъ въ нихъ русскихъ женщинъ»²⁸.

Відгомін татарського порядкування та номадинського устрою відчутні в іншому авторському записі: «Русскій народъ изстари любитъ передвижение; въ немъ <...> нетъ привязанности къ месту своего рожденія; онъ обрабатываетъ землю изъ нужды, а не съ любовію, какъ немецъ; онъ боится тяжелой и особенно продолжительной работы»²⁹.

Просторовий потяг до кочівництва знаходимо й серед таких рядків: «Когда, бывало, русскимъ приходилось ѣздить по Россіи, то они брали съ собой все, что имъ нужно, постели, провизію і пр. Въ Россіи начали развиваться западніе гостинницы со времени распространения въ ней европейской цивилизаціи, но это развитіе идетъ очень медленно»³⁰.

Суголосно французьким предтечам автор зачіпає ментальний аспект врегулювання суспільних потягів «цивілізацією», зокрема змальовує народну девіацію «снохачество» (замовчувану російським публічним простором, однак задокументовану шляхом інтерв'ювання сільської дівчини опальним О. Радіщевим: «Меня было засватали в богатый дом за парня десятилетнего <...> да сказываютъ, что свекор сам с молодыми невестками спит, покуда сыновья вырастают»³¹): «Отъ такихъ раннихъ браковъ, въ которыхъ мальчиковъ-дѣтей женят на взрослыхъ девушкахъ, развелись и пошли въ обычай скандальныя отношенія. Свекръ вступаєть обыкновенно въ связь съ своей невѣсткой, а такъ какъ эти отношенія переходить изъ поколѣнне въ поколѣнне, то нельзя считать ихъ за кровосмѣшеніе. Когда ребенокъ-мужъ вырастетъ, жена его уже состарѣется, и онъ не живетъ съ ней, но, подобно своему предшественнику, вступаєть въ связь съ женою своего шестилѣтнего сына»³².

Годі й намагатися скласти істинне уявлення про російський

---

²⁶ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 25.

²⁷ *Ibid.*, 15.

²⁸ *Ibid.*, с. 29.

²⁹ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 69.

³⁰ *Ibid.*, с. 58.

³¹ А. Радищев, *Путешествие из Петербурга в Москву*, Санкт-Петербург 2012, с. 127.

³² А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 72.

світовимір, не зачіпаючи його «духовних скреп»: «<...> Русській народъ не имѣеть никакихъ политическихъ идей, но зато имѣеть два убѣжденія, которыми прочно проникнута вся страна сверху до низу: это глубокое чувство народнаго единства и живая преданность своей церкви. Такъ какъ мышление русскаго челоуѣка основывается не этихъ двухъ чувствахъ, то онъ охотно в безъ оглядки готовъ жертвовать за нихъ имуществомъ и кров'ю»³³.

Таким чином, під щільним та добросовісним ментальним рев'ю німецького оглядача Августа фон Гакстгаузена, зауважимо такі детермінанти «великорусської фізіономії», як колективізм, безтурботність, наївність, ледарство та обскурантизм, «віру в доброго царя», метикуватість та мінливість, покірність тотальній патріархальній державній опіці як наріжний камінь духовності російського суспільства.

Бібліографія

Беленькова Н., *Російські прислів'я та приказки (З українськими відповідниками)*, Київ 1975.

Большакова А., *Феномен русскогo менталитета в британской историографии*, [в:] *Россия и Европа в XIX–XX веке: проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур*, Москва 1996.

Гакстгаузен А. фон, *Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России*, Москва 1869.

Кулакова Е., *Сочинения британцев о путешествиях в Россию второй четверти XIX века*, «Диалог со временем», 2012, Вып. 39, с. 79–93.

Орлова Т., *Руїна починається в головах: ментальні причини російської бідності*, «Дзеркало тижня», 2016, № 18, с. 13.

Панчук І., *Історія України очима іноземців: довідник-хрестоматія*, Тернопіль 2009.

Потапенко О., *Николаевская Россия глазами немецкого путешественника А. фон Гакстгаузена*, [в:] *Россия и Европа в XIX–XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур: сб. науч. ст.*, отв. ред. А.В. Голубев, Москва 1996.

Радищев А., *Путешествие из Петербурга в Москву*, Санкт-Петербург 2012.

Рашковский А., *Россия глазами барона Гакстгаузена*. <http://xn---7sbbrqqceadr9dfp.xn--plai/articles/164746-rossiya-glazami-barona-gakstgauzena>.

Томпсон Є., *Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм*, пер. з англ. М. Корчинської, Київ 2006.

³³ А. фон Гакстгаузен, *op. cit.*, с. 54.

Ігор Кривошея

Олександра Квасневська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВЕЛИКОРОСІЙСЬКА МЕНТАЛЬНА «ФІЗІОНОМІЯ» У «ИССЛЕДОВАНИЯХ ВНУТРЕННИХ ОТНОШЕНИЙ НАРОДНОЙ ЖИЗНИ...» АВГУСТА ФОН ГАКСТГАУЗЕНА

Анотація: Пропонована стаття є тентативом до виображення та вивчення ментальної моделі «колективного портрету» російського етносу на основі подорожніх записів «Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России» німецького барона Августа фон Гакстгаузена (1792–1866 рр.). У дослідженні інтерпретовано згадане джерело на предмет оптики ментальної проблематики у щільно описовому та компаративному дискурсах. Здійснений екскурс у царину російської душі скрупульозного європейського оглядача А. фон Гакстгаузена, репрезентує такі детермінанти «великорусской фізіономії», як: інваріантний колективізм, контамінацію менталітету православному світогляду, безтурботність, простакуватість, ледарство та обскурантизм, практичність та кмітливність, мінливість, «віру в доброго царя» та покірність патріархальній державній опіці як питомо азійські ретродомінанти.

Ключові слова: А. фон Гакстгаузен, російська імперія, ментальність, російська душа

Igor Kryvosheia

Oleksandra Kvasnevskia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

GREAT RUSSIAN MENTAL “PHYSIOGNOMY” IN THE AUGUST VON HAXTHAUSEN “STUDIES ON THE INTERIOR OF RUSSIA...”

Summary: The proposed article is an attempt to figure out and create mental model of “collective portrait” of the Russian ethnos based on travel records “Studies on the Interior of Russia...” by German Baron August von Haxthausen (1792–1866). The mentioned source has been interpreted in terms of optics of mental problems in densely descriptive and comparative discourses. This excursion into the realm of the Russian soul of rigorous European reviewer August von Haxthausen represented such determinants of “great Russian physiognomy” as: invariant collectivism, contamination of mentality to the Orthodox world, serenity, idleness, practicality and ingenuity, variability, “faith in good king” and obedience to the patriarchal state care as genuine Asian retro-dominants.

Keywords: August von Haxthausen, Russian Empire, mentality, Russian soul

Karolina Studnicka-Mariańczyk
Akademia im Jana Długosza w Częstochowie

**BYĆ ZIEMIANINEM...
PRZYSZYBOK DO CHARAKTERYSTYKI
ZIEMIAŃSTWA POLSKIEGO XIX WIEKU**

Ziemiaństwo osiadłe równomiernie na całym terytorium Królestwa Polskiego było bastionem, jak i krzewicielem wszystkiego, co polskie. Tworzyło, umacniało, podtrzymywało polską kulturę, tradycję, zwyczaje.¹ Było tą warstwą społeczną, dla której ziemia i dwór stanowiły bazę materialną, rodzinną, obyczajową.

Ziemiaństwo to termin wieloznaczny, o treści historycznie zmiennej. W polszczyźnie staropolskiej funkcjonowały powszechnie wyrazy: „ziemiaństwo”, w znaczeniu – uprawa roli, gospodarstwo rolne, rolnictwo; oraz „ziemianin” – ten, który uprawia ziemię, rolnik, chłop²; nieco później określenie to oznaczało szlachtę posesjonatów³. W 1860 r. Samuel B. Linde podał następujące określenie: „szlachta po wsiach i majątnościach mieszkający, nazywają się ziemianie, a ich osiadłości – dziedziczne dobra ziemskie”⁴. Podobnie też ujmuje ewolucję pojęcia „ziemiaństwo” Zygmunt Gloger w „Encyklopedii staropolskiej”: „Wyraz ziemianie oznaczał (...) wszystkich mieszkańców wiejskich, bez względu na stany. Odpowiadał mu stary łaciński termin *terrigena*, jako przeciwstawienie do *alienigena*. *Terrigena* jest to obywatel na ziemi narodowej zrodzony, *alienigena* – obcy przychodzień. W późniejszych czasach ziemianin oznaczał wyłącznie szlachcica”⁵.

W niniejszej pracy termin ziemiaństwo oznacza warstwę społeczną, którą powszechnie nazywano dziedzicami; warstwę większych właścicieli ziemskich, posiadających gospodarstwa rolne typu folwarcznego; właścicieli majątków ziemskich, zwanych też często obywatelami ziemskimi. Termin ziemiaństwo

---

¹ Artykuł jest uzupełnionym podrozdziałem pracy doktorskiej pt. „Domena Ostrowskich z Maluszyna, jako przykład przemian kapitalistycznych w rolnictwie polskim XIX wieku”, znajdującym się w Archiwum Biblioteki Akademii Jana Długosza w Częstochowie

² J. Leskiewiczowa, *Zamiast wstępu*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985, s. 12.

³ A. Kwilecki, *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998, s. 11.

⁴ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1960, s. 1058.

⁵ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1972, s. 495.

wszedł w powszechne użycie w XIX stuleciu w miejsce określenia szlachta⁶.

W procesie kształtowania się ziemiaństwa należy wyróżnić, co najmniej trzy zasadnicze punkty zwrotne: rok 1795 (III rozbiór Polski) i 1807 (wprowadzenie Kodeksu Napoleona), które położyły kres istnienia dawnego, rządzącego państwem stanu szlacheckiego oraz zniesienie pańszczyzny – w każdym zaborze w innym czasie i w odmienny sposób, co znacznie zwiększyło niejednorodność struktur społecznych w poszczególnych dzielnicach, ale jednocześnie dało początek klasom i warstwom nowego społeczeństwa – kapitalistycznego – w miejsce dotychczasowych stanów⁷. Od tej pory ziemiaństwo zaczęło się stopniowo przeobrażać⁸, podobnie jak stosunki własnościowe na wsi, procesy gospodarcze i procesy społeczno-kulturowe.

Reasumując analizę definicji odnoszących się do ziemiaństwa polskiego, zacytuję Bogusława Gałkę, który termin ten określał następująco: „pojęcie ziemiaństwo oznacza warstwę społeczną ukształtowaną na przełomie XIX i XX w., która stanowiła kontynuację stanu szlachecko-magnackiego o zmienionym składzie społecznym. Zmiana ta nastąpiła poprzez rozwój stosunków kapitalistycznych na ziemiach polskich w końcu XIX w. W wyniku tego procesu doszło do odejścia od feudalnego systemu produkcji i zastąpienia pracy chłopów pańszczyźnianych najemną siłą roboczą. Ziemię traktowano już, jako przedmiot handlu, a jej właściciele za główny wyznacznik gospodarowania uznali dochód. Ziemianie stanowili kategorię socjologiczno-ekonomiczną, wśród których przeważali posiadający pochodzenie szlacheckie”⁹.

Ziemiaństwo stało się zatem grupą społeczną, która wywodziła swoje korzenie ze stanu szlacheckiego w feudalizmie i utrzymała wysoką pozycję i kulturowo-społeczną rangę w okresie przemian ustrojowych, prowadzących do systemu kapitalistycznego¹⁰. Ziemianie podołali – w znacznej mierze, acz nie bez trudu – nowym warunkom gospodarowania, sprostali również nowym okolicznościom wyznaczanym przez przemiany społeczne. Jak zwraca uwagę Andrzej Kwilecki, świat ziemiaństwa to nie tylko ludzie i ich rezydencje, zabytkowe wnętrza i bogate w roślinność parki. To także odrębny styl życia, zajęcia gospodarcze i domowe, rozrywki, silne związki z ziemią, rodziną, środowiskiem, własne źródła dochodu. To cały zespół cenionych wartości własnych i rygorystycznie przestrzeganych reguł i zwyczajów¹¹.

Wyjaśnienie samego terminu nie wystarczy do wyraźnego umiejscowienia ziemiaństwa w ramach społeczeństwa polskiego. Szczególnie niewyraźna jest linia oddzielająca ziemiaństwo od innych grup społecznych posiadających

---

⁶ A. Kwilecki., *Ziemiaństwo...*, s. 12; v. M. Ustrzycki, *Ziemianie polscy na Kresach 1864–1914. Świat wartości i postaw*, Kraków 2006, passim; cf.: T. Epsztajn, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998, passim; W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Kultura materialna*, Poznań 1999, passim.

⁷ A. Kwilecki, op. cit., s. 12.

⁸ J. Żarnowska, *Społeczna struktura. Od rozbiorów do 1945*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981, s. 319.

⁹ B.W. Gałka, *Ziemianie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999, s. 26.

¹⁰ K. Szafer, *Ziemiaństwo, jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2005, s. 177.

¹¹ A. Kwilecki, op. cit., s. 44.

ziemię, drobnej szlachty i chłopów. Linie podziału między zamożnym chłopem, a właścicielem folwarku ziemiańskiego przeprowadza się zazwyczaj w oparciu o kryterium posiadanej ziemi. Przyjęcie go może być jednak niezwykle mylące – nie tylko ze względów obyczajowo-kulturalnych, lecz także ekonomicznych. Trudne do zastosowania są również kryteria świadomości społecznej: poczucia przynależności do ziemiaństwa oraz postrzeganie ziemiaństwa i jego zakresu przez pozostałą część społeczeństwa¹².

Dla ziemian myślących konserwatywnie, przywiązanych do wartości szlacheckich, szczególne znaczenie miały tradycyjne atrybuty ich pozycji społecznej. Należał do nich herb dokumentujący szlacheckie pochodzenie, tytuł hrabiowski lub książęcy i – oczywiście – majątek ziemski z dworem (pałacem) i parkiem. Wysoko liczyły się koligacje, to znaczy pokrewieństwo lub spowinowacenie z wybitnymi rodami i osobistościami, dobre tradycje historyczne, zwłaszcza zasługi wojskowe, polityczne czy kulturalne przodków¹³. Zaznaczyć należy, iż w XIX i XX w. uległ zmianie społeczny skład ziemiaństwa, ponieważ dość duży odsetek dawnych właścicieli – szlachciców – nie dając sobie rady z gospodarowaniem w nowych, kapitalistycznych warunkach – odpłynął ze wsi; ich majątki kupowali wzbogaceni ludzie spoza szlachty. Ta „nie-szlachta” tworzyła oddzielny krąg ziemian¹⁴.

W drugiej połowie XIX w. szczególną uwagę zwracano na pochodzenie i związaną z tym „tradycję”, na nadawanie sobie herbu i tytułu przed nazwiskiem. Zatem szlacheckie pochodzenie było bardzo ważne, co wiązało się ściśle ze sprawowaniem ważnych urzędów w państwie czy zajmowaniem stanowisk w różnych instytucjach i organizacjach.

Geneza napływu nowych właścicieli do wiejskich dworów bywała różnorodna. Wśród „nowych ziemian” znajdowali się dzierżawcy dóbr ziemskich i kościelnych, którzy wzbogacając się na owych dzierżawach, nabywali własny majątek. Sporo było rządców czy administratorów pozyskujących folwark z pomocą dotychczasowych chlebodawców lub na własną rękę. Przybywali również na wieś bardzo zamożni mieszczaństwo: kupcy, fabrykanci, wydawcy czy bankowcy. Usiłowali oni poprzez zakup majątku ziemskiego zyskać nowe warunki rozwoju działalności ekonomicznej. W rękach tych nowych, dynamicznych właścicieli podupadające majątki odradzały się, jednocześnie zyskiwali oni wyższą pozycję społeczną.

Wypada, zatem stwierdzić, że choć tradycyjni, szlacheccy ziemianie, dzierżawcy i wysocy urzędnicy gospodarczy bądź kapitalistyczni przedsiębiorcy tworzyli trzy odmienne grupy, to należeli do jednego środowiska społecznego¹⁵, ukształtowanego głównie po reformie uwłaszczeniowej. Tabela 1. przedstawia drogi dochodzenia ziemian do majątków.

¹² V.: B. W. Gałka, *Ziemiaństwo i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Gdynia 1992, passim; cf. *Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej*, red. W. Kula, Warszawa 1965; *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim: 1815–1864*, Wrocław 1979; *Ziemiaństwo polscy XX wieku. Słownik biograficzny*, cz. 1, 2, Warszawa 1992, 1994, passim.

¹³ A. Kwilecki, op. cit., s. 169.

¹⁴ Ibid, s. 17.

¹⁵ W. Molik, *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX w.*, Poznań 1999, s. 14–17.

Tabela 1. Drogi dochodzenia ziemian do majątków w okręgach podwarszawskich od początku XIX w. do lat siedemdziesiątych XIX w.

Tytuł prawny	Liczba przypadków	% ogólnej liczby przypadków
Sukcesja rodzinna (sukcesja częściowo połączona z kupnem)	539	60,0
Kupno	307	34,1
Wieczysta dzierżawa i kupno majątków z dóbr skarbowych	8	0,9
Darowizny, posagi, legaty, zamiany, zastawy i inne	46	5,0
Razem	900	100,0

Źródło: D. Rzepniewska, *Ziemiaństwo w kręgu oddziaływań Warszawy 1807–1864*, Warszawa 1982, s. 90.

Z punktu widzenia wielkości majątku ziemskiego jako kryterium kwalifikujące obywatela do bycia ziemianinem przyjmowano 100 hektarów. Również taką dolną granicę uznawali działacze związków ziemiańskich¹⁶. Badacze przyjmowali różne kryteria dla wyróżnienia wielkiej, średniej i małej własności ziemskiej. Władysław Grabski postawił granicę stanu posiadania dla małej własności, jako przynajmniej 300 mórg¹⁷ gruntu, za majątki średnie uznał te, które posiadają od 1,5 tysiąca do 6 tysięcy mórg, natomiast wielkie – od 6 tysięcy mórg ziemi¹⁸. W odniesieniu do okresu przeduwłaszczeniowego podział ten wydaje się prawidłowy. J. Bloch przedstawił następującą klasyfikację dóbr ziemskich: majątki małe od 60 do 600 mórg, majątki średnie od 600 do 1500 mórg, majątki większe od 1500 do 3000 mórg, a dobra wielkie to ponad 3000 mórg¹⁹.

Odmienny podział majątków wedle wielkości przyjmował ziemianin Ludwik Górski²⁰. Komentując, iż w małych majątkach nie można rozwinąć ani hodowli, ani zaprowadzić płodozmianu warunkującego nowoczesną, w pełni racjonalną gospodarkę, do tej kategorii zaliczył majątki poniżej 300 mórg. Średnią własność zakwalifikował w granicach od 300 do 1500 mórg, a do wielkiej zaliczył majątki

¹⁶ Związek ziemiański – organizacja zrzeszająca właścicieli majątków ziemskich.

¹⁷ Morga (mórg, jutrzyna) – jednostka powierzchni gruntów, stosowana od XIII w. W Polsce w okresie XVI–XVIII w. stosowano najczęściej miarę morgi chełmińskiej (ok. 5985 m²). W Królestwie Polskim podstawową miarą (1819–1849) była morga nowopolska (5599 m²). Popularne były też miary morgi pruskiej – dużej (5673 m²) oraz morgi pruskiej – małej (2553 m²); v.: *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, t.4, Warszawa 1996, s. 300. Biorąc za podstawę przybliżoną wartość morgi nowopolskiej, można przyjąć, że 1 morga ≈ 0,56 ha.

¹⁸ W. Smoleński, *Drobna szlachta w Królestwie Polskim*, [w:] W. Smoleński, *Pisma historyczne*, t. 1, Kraków 1901, s. 198; W. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, Warszawa 1904, s. 339.

¹⁹ J. Bloch, *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1892, s. 32.

²⁰ L. Górski, *Znaczenie i obowiązki większej własności ziemskiej w Królestwie Polskim*, [w:] L. Górski, *Wybór pism Ludwika Górskiego*, Warszawa 1908, s. 60.

od 1500 do 15 000 mórg. Dobra przekraczające 15 000 mórg zaliczył do dóbr magnackich. W Królestwie było ich kilkanaście. Górski określał je jako „bardzo obszerne”.

W rozumieniu badaczy interesujących się dziewiętnastowieczną własnością ziemską ostatnia kategoria – określona, jako największe latyfundia – zawierała się w szerszych granicach: od 6 albo 9 tys. mórg²¹. Tym samym podział przyjmowany przez L. Górskiego wydaje się zbyt duży.

Warto również zwrócić uwagę na interesujący podział ziemiaństwa – nakreślony wraz z charakterystycznym komentarzem – jeszcze w XIX w. przez Karolinę Nakwaską. Autorka ta stwierdziła, iż aby być wielkim panem, „trzeba być znamienitego rodu; jest to wielką pomocą dla pańskości. Dorobkiewiczze daleko więcej bogactw potrzebują, aby się piąć na pana”²². Według K. Nakwaskiej, „pan” – dysponujący stosownym kapitałem, „kilkakroć sto tysięcy” rubli – bez specjalnych obciążeń mógł posiadać: duży pałac z reprezentacyjnym ogrodem, ogromne stajnie, murowane wozownie, piękne pojazdy i okazałe konie; mógł utrzymać kuchmistrza, kuchcików, kamerdynera, wykształconego ogrodnika, panny służące dla żony, pannę respektową, sekretarza, również kapelana. Mógł nabywać dzieła sztuki, gromadzić księgozbiór, prowadzić dom otwarty. Autorka poradnika uważała, że do grupy średniego ziemiaństwa mógł zaliczyć się zarówno obywatel „kilka tysięcy czystego dochodu mający, jak i posiadacz kilkakroć sto tysięcy”²³.

Do drugiego typu majątków: możnego obywatela – po pańskim – Nakwaska zaliczyła posiadanie czystego dochodu, bez obciążeń, od kilkudziesięciu do stu tysięcy. Właściciela zakwalifikowanego do tej grupy stać było na dom obszerny, piętrowy, murowany, ogród przepiękny, starannie utrzymany, mógł posiadać karete, kocz²⁴, psiarnię, konie. Mógł wystawiać większe budynki gospodarcze, cukrownię. Podsumowując, stać go było na wydatki na miarę przychodu, przy odłożeniu części na „ciężkie czasy”.

Do trzeciego typu, najmniejszej własności ziemskiej, Nakwaska zaliczyła majątki posiadające od dwudziestu do trzydziestu tysięcy dochodu gotowego. Ziemianin dysponujący takim przychodem (zyskiem) mógł żyć wygodnie. Stać go było na przyzwoity dwór z ogrodem, konie. Właściciel średniej klasy – zauważała autorka – nie powinien marzyć o pałacu, gdyż był to symbol przynależności do „panów wysokich”. Powinien dbać, by dzieci starannie wyedukować, gdyż wykształcenie cenniejsze jest niż majątek. Natomiast niebogatym właścicielom, posiadającym kilkanaście tysięcy dochodu radzi, by ciężko pracowali i oszczędzali²⁵. Jak zatem widać – na przykładzie Karoliny z Potockich Nakwaskiej

²¹ V.: K. Groniewski, *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963, passim; E. Kaczyńska, *Spoleczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974, passim.

²² K. Nakwaska, *Dwór wiejski. Dzieło poświęcone gospodyniom polskim, przydatne i osobom w mieście mieszkającym [...]*, t. 3, Poznań 1844, s. 184.

²³ Ibid., t. 2, Poznań 1843, s. 2.

²⁴ Kocz – pojazd konny 4-kołowy, osobowy, z nadwoziem zawieszonym na łańcuchach lub pasach; wprowadzony w XVI w. na Węgrzech; zob. *Encyklopedia popularna PWN*, wyd. 6, Warszawa 1982, s. 350.

²⁵ K. Nakwaska, op. cit., s. 2

– ówczesnym kobietom nie brakowało zmysłu praktycznego.

Zdaniem Danuty Rzepniewskiej zestawienie ustalonego wcześniej schematu klasyfikacji majątków według ich wielkości z funkcjonującym współcześnie obrazem dziewiętnastowiecznych społecznych podziałów i różnic w obrębie ziemiaństwa pozwala wyodrębnić wśród ogółu wielkich posiadaczy ziemskich trzy różne warstwy ekonomiczno-społeczne:

1) Posiadaczy wielkich i największych dóbr typu latyfundiального – „panów”, tj. arystokratyczną elitę najzamożniejszego ziemiaństwa.

2) Właściciele, zamożne i średnio zamożne ziemiaństwo, tj. posiadaczy dóbr od 300 do 6000 mórg.

3) Właściciele ziemi mniej zamożnych, których stan posiadania od 100 do 300 mórg kwalifikował do warstwy drobnego ziemiaństwa, mało stabilnej, przejściowej, graniczącej z jednej strony z ziemiaństwem średnim, z drugiej – bezpośrednio z drobnoszlacheckim gminem²⁶.

Duża rozpiętość skali dochodów, oznaczająca odpowiednio zróżnicowanie możliwości i warunków bytu, określała pozycje zajmowane w hierarchii zamożności. Nie były to jednak kryteria tak trwałe i ugruntowane jak utrzymująca się ciągle w ówczesnej świadomości tradycyjna przynależność warstwowa²⁷.

Wraz z rozwojem stosunków kapitalistycznych, w kręgach ziemiaństwa zauważalne były dwa procesy ekonomiczne: bogacenie się lub ubożenie. Zauważyć można, iż pierwszy z nich w strukturze posiadania ziemi zaznaczył się słabiej, obejmując nieznaczną grupę zamożniejszych właścicieli. W kręgach ziemiańskich szybkie pomnożenie majątku uchodziło za rzecz wstydlivą. Interesujący pod tym względem jest dialog przytoczony przez Henriętę Błędowską w jej pamiętnikach:

„– Jak też pięknie pani majątek powiększyła. – Nie powiększyłam, ale go utrzymałam” – odpowiada pamiętnikarka oburzona, że ją posądzono o powiększenie majątku, co było brane za wyraz ubliżania osobom, które „od antenatów go posiadały i liczyły się w rzędzie magnatów”²⁸.

W przeciwieństwie do szybkiego wzbogacania – znacznie wyraźniej i niemal powszechnie przejawili się w Królestwie proces ubożenia, zapoczątkowany rozbiorami i upadkiem państwa, a postępujący znacznie w XIX w. Trzeci rozbiór uwarunkował przede wszystkim losy największych, najznakomitszych rodów magnackich. Jednakże, ze szczególną mocą proces ubożenia dotknął średniozamożnych ziemian, posiadających mniejsze majątki. Dużą rolę w procesie tym odegrało zadłużenie majątków. Jak zauważyła Janina Leskiewiczowa, nie ulega wątpliwości, że wielkość obciążeń dłużnych – oddziałująca bezpośrednio na stan i możliwości rozwoju gospodarstw oraz byt materialny ich właścicieli – wywierała niemały wpływ na widoczne od upadku państwa pogorszenie się sytuacji wielkiej własności ziemskiej. Wobec konieczności przekształcenia i unowocześnienia przestarzałej, mało rentownej gospodarki folwarków zwiększała się ważność kapitału i kredytu. Oparty na racjonalnych podstawach kredyt mógł być i w konkretnych, indywidualnych przypadkach stawał się rzeczywiście dźwignią postępu i rozwoju gospodarki w majątkach. W wielu jednak wypadkach, nie dość umiarkowany i nie

---

²⁶ D. Rzepniewska, *Ziemiaństwo w kręgu oddziaływań Warszawy 1807–1864*, Warszawa 1982, s. 169.

²⁷ *Ibid.*, s. 172.

²⁸ H. Błędowska, *Pamiętka z przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832*, Warszawa 1960, s. 24.

najlepiej zużytkowany, powiększył niebezpieczne, wysokie zadłużenie²⁹.

Przymusowe albo dobrowolne sprzedaże majątków, dyktowane najczęściej koniecznością spłaty długów, umożliwiały czasem kupno mniejszych majątków, czasem tylko nabycie dzierżaw lub praw użytkowania zastawnego pojedynczych folwarków. Zdarzało się i tak, że likwidacja długów pochłaniała całą gotówkę uzyskaną ze sprzedaży. Sytuacje takie oznaczały deklasację³⁰.

W XIX w. zaobserwować można proces przekształcania się szlachcica z feudalną mentalnością w nowoczesnie gospodarującego ziemianina – kapitalistę. Dokonywało się to stopniowo i pociągało za sobą znaczne zmiany w jego życiu codziennym. Droga do ukształtowania się owego typu: nowoczesnie gospodarującego ziemianina – była długa i skomplikowana. Ziemianie prowadzili działalność w dwóch kierunkach. Z jednej strony angażowali się w inicjatywy gospodarcze, na przykład biorąc udział w zakładaniu banków³¹. Z drugiej strony zakładali i pracowali w stowarzyszeniach³².

W 1825 roku zawiązało się ogólnokrajowe Towarzystwo Kredytowe Ziemskie³³. Posiadało ono pierwotnie charakter stowarzyszenia dłużników, w pewnych granicach oparty na wzajemności³⁴. Instytucja ta skupiała jako członków cały ogół ziemian, jego zaś elitę – na stanowisku członków władz³⁵. Towarzystwo Kredytowe spełniło istotną rolę, wspomagało kredytami długoterminowymi własność ziemską. O użyteczności Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego świadczy ilość właścicieli ziemskich, którzy w pierwszym roku przystąpili do tej instytucji, a mianowicie aż 1071 osób, zaciągawszy pożyczki na 61,4 miliona zł³⁶. Towarzystwo pomagało oddłużyć, ale także zmodernizować majątki ziemskie. Listami zastawnymi Towarzystwo spłacało długi hipoteczne majątków; oprocentowanie wynosiło 4%, do spłaty w ciągu 32 lat razem z odsetkami³⁷. Powołując Towarzystwo Kredytowe Ziemskie, nakazano członkom stowarzyszenia również uregulowanie hipotek³⁸.

W roku 1858, na fali liberalnych reform cara Aleksandra II, powstało Towarzystwo Rolnicze – jak określał to Władysław Grabski w monografii poświęconej działalności stowarzyszenia – jako naturalny wynik utrwalenia się w kraju pracy społecznej organicznej wśród rolników i długoletniej działalności „Roczników Gospodarstwa Krajowego”³⁹. Założycielem i prezesem Towarzystwa

²⁹ J. Leskiewiczowa, op. cit., s. 223.

³⁰ D. Rzepniewska, op. cit., s. 175.

³¹ K. Szafer, op. cit., s. 130.

³² A. Pietrasik, *Historia i współczesność długoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce*, Warszawa 2001, passim.

³³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej AGAD), Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (dalej TKZ), *Prawo o ustanowieniu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego*, sygn. 1.

³⁴ F. Gawroński, *Własność ziemiska wielka i średnia w Królestwie Polskim*, Lwów 1891, s. 17.

³⁵ *Organizacje ziemiańskie na ziemiach polskich*, red. Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, Warszawa 1929, s. 11.

³⁶ *Zagadnienie kredytu rolniczego w Polsce współczesnej*, red. Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, Warszawa 1929, s. 21.

³⁷ A. Bardzki, *Towarzystwo Kredytowe miasta Warszawy*, Warszawa 1897, s. 12.

³⁸ A. Pietrasik, op. cit., 43–55.

³⁹ W. Grabski, op. cit., t. 2, s. 1.

był Andrzej Zamoyski⁴⁰.

Fot. 1. Andrzej Artur hrabia Zamoyski herbu Jelita (1800–1874). Syn Stanisława Kostki Franciszka Zamoyskiego i Zofii księżnej Czartoryskiej herbu Pogoń Litewska

Źródło: APL, APiOM, Zbiór fotografii i albumów Ostrowskich, Potockich, Morsztynów i rodzin spokrewnionych, sygn. IV/112, f. 008.

Towarzystwo Rolnicze przyjęło za zadanie skupienie całego społeczeństwa ziemskiego, jak podaje Grabski: „...dźwignąć rolnictwo z rutyny, zaniedbań i nieradności, by wypełnić misję dźwignięcia ludności wiejskiej z upośledzenia ekonomicznego, wyrwania inteligencji ziemiańskiej z bezpłodnego uspienia, powołania jednym słowem ogółu wiejskiego do pracy nad odnowieniem, odświeżeniem społeczności”⁴¹.

Program i działania Towarzystwa Rolniczego nie akcentowały podziału na arystokrację i ogół właścicieli mniej zamożnych, tak jak nie podtrzymywano nieoficjalnego rozróżnienia na szlacheckich i nieszlacheckich właścicieli. Wobec dążeń do wzmocnienia ziemiaństwa, jako całości cechowała je raczej tendencja do pomniejszania i zamazywania istniejących odrębności. Jednakże w szerokiej opinii ziemiaństwa, przedział między ogółem średniego ziemiaństwa a samym wierzchołkiem klasy posiadaczy ziemskich zaznaczył się wyraźnie⁴².

Towarzystwo wskazywało kierunki rodzimego postępu rolniczego, akcentując m.in. konieczność poznania i wykorzystania natury miejscowych gruntów. Zaprowadzenie folwarku doświadczalnego propagowało nowe uprawy

---

⁴⁰ Protokół aktu otwarcia Towarzystwa, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1858, t. 32, s. 177–188; v.: A. Zamoyski, „*Moje przeprawy*”. *Pamiętniki Andrzeja hr. Zamoyskiego o czasach powstania listopadowego 1830–1831*, wydał A. Kraushar, t. 1, Kraków 1911, s. 28; K. Studnicka-Mariańczyk, *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich w Maluszynie*, Warszawa 2014, s. 36–37, 39–42.

⁴¹ *Ibid.*, s. 424.

⁴² D. Rzepniewska, *op. cit.*, s. 170.

i nowoczesne metody gospodarowania⁴³. Namawiano i przekonywano rolników do ciągłych doświadczeń i modernizacji gospodarstw folwarcznych, ale także włościąńskich⁴⁴. Prace Towarzystwa dążyły do wyrobienia samodzielności rolników przez uwolnienie ich z zależności od kredytów i pośredników handlowych. Towarzystwo w celu wzmocnienia postępu rolniczego i rozszerzenia całego ogromu pracy kulturalnej w kraju – wykształciło cały szereg specjalistów, poprzez wysyłanie za granicę inspektorów hodowlanych, leśników, cieśli-budowniczych, handlowców, ogrodników. W kraju organizowało praktyki rzemieślnicze. Towarzystwo zakładało również ochronki dla dzieci wiejskich⁴⁵, rozbudzało zainteresowanie pszczelarstwem⁴⁶, przydzielało nagrody za dobre gospodarowanie. Działalność stowarzyszenia przyczyniała się do podniesienia poziomu zarówno gospodarstw włościąńskich jak i folwarcznych. Towarzystwo zatroszczyło się również o bezrolnych. Powołano instytucję korespondentów, organ wywiadowczy, aby poznać dokładnie stan kraju pod względem jego stosunków rolniczych⁴⁷. Członkowie Towarzystwa propagowali rolnictwo wykorzystujące nowoczesne maszyny i metody uprawy roli. Starano się wspierać nie tylko właścicieli majątków ziemskich, ale także osoby zajmujące się przetwórstwem płodów rolnych. Większość tych zakładów, np. gorzelnia czy cukrownia, należała do ziemian⁴⁸.

Grabski, we wspomnianej monografii stowarzyszenia oceniał, że Towarzystwo podniosło poziom umysłowo-moralny społeczeństwa. Wytworzyło całokształt pracy organiczno-społecznej. Nie był to suchy postęp techniczno-materialny – pisał autor – nie było tu ogólnej i czezej deklamacji reformatorsko-społecznej, lecz był zdrowo pojęty postęp, oparty na wzmaganii sił materialnych, zarówno większej własności, jak ludu – i skierowywania ich dla dobra ogólnego⁴⁹. Towarzystwo zostało rozwiązane z rozkazu cara 6 czerwca 1861 r., na wniosek Aleksandra Wielopolskiego⁵⁰.

⁴³ A. Ostrowski, *O głównych warunkach dobrego gospodarowania*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1848, t. 13; por. A. Ostrowski, *O głównych warunkach dobrego gospodarowania. O różnych rodzajach gospodarstwa rolnego*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1848, t. 14.

⁴⁴ W. Garbiński, *Treść Roczników Gospodarstwa Krajowego z lat 20tu od 1842–1862 r.*, Warszawa 1862, s. 147; K. Studnicka-Mariańczyk, *Domena Ostrowskich z Maluszyna. Przykład przemian kapitalistycznych w polskim rolnictwie XIX wieku*, Warszawa 2014, passim.

⁴⁵ D. Rzepniewska, op. cit., s. 147.

⁴⁶ W. Bylicki, *Sprawozdanie o pasiece zaprowadzonej na folwarku Parzniew w dobrach Helenów*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1895, t. 35, s. 724; cf. A. Pawłowski, *Kilka uwag nad sprawozdaniem o pasiece zaprowadzającej się na folwarku Parzniew w dobrach Helenów*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1895, t. 36, s. 170; *Ule pana Łapińskiego we wsi Syntowty w powiecie Marjampolskim*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1860, t. 38, s. 142.

⁴⁷ W. Grabski, op. cit., t. 2, s. 27.

⁴⁸ V.: J. Kita, *Cukrownictwo w majątkach ziemskich Potockich i Ostrowskich w okresie zaborów*, [w:] „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, red. W Puś, t. 5. Łódź 2008; por. J. Kita, *Nadpilickie majątki ziemskie Ostrowskich z Maluszyna w XIX wieku w świetle archiwum rodzinnego*, „Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne”, t. 3, red. B. Wojciechowska i L. Michalska-Bracha, Kielce 2002.

⁴⁹ Ibid., s. 429.

⁵⁰ *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. L. Mażewski, Warszawa 2013, passim; v.: S. Kieniewicz, *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983, passim; K. Studnicka-Mariańczyk, *Domena Ostrowskich z Maluszyna ...*, s. 43–44, 48–49, 144.

Fot. 2. Aleksander Ignacy Jan-Kanty margrabia Wielopolski herbu Starykoń (1803–1877). Syn Józefa Stanisława Wielopolskiego i Leony Leonory Dębińskiej herbu Nieczuja

Źródło: APL, APiOM, Zbiór fotografii i albumów Ostrowskich, Potockich, Morsztynów i rodzin spokrewnionych, sygn. IV/111, f. 14.

Podsumowując moje rozważania należy stwierdzić, iż ziemianie odegrali znaczącą rolę w inicjowaniu postępu gospodarczego, przestawiając się na nowy system gospodarowania. Wedle obserwacji współczesnych korzystne zmiany i postęp w gospodarstwie dokonywały się w dwóch jakby etapach⁵¹. Najpierw najbardziej światli i aktywni ziemianie przeprowadzali reformy we własnych majątkach, skąd rozprzestrzeniały się one z czasem na całą okolicę. Przy wyraźnej wśród ziemian tendencji do naśladownictwa i poddawania się modnym kierunkom gospodarowania, obserwowane w sąsiedztwie przykłady oddziaływały silniej niż wiedza teoretyczno-fachowa⁵². Wspomniana tendencja uwidaczniała się także w stosunku do siedzib ziemiańskich: dworów i pałaców – odbudowywanych, modernizowanych bądź przebudowywanych. Równocześnie jednak należy podkreślić, iż owa dbałość o wygląd i funkcjonalność domostwa warunkowana była przez szereg czynników, takich jak potrzeby administracyjne majątku czy wprowadzanie zdobyczy cywilizacyjno-technicznych – nowych materiałów, wynalazków i usprawnień. Dwór wiejski nabrał też nowych kulturowych znaczeń w kontekście polityczno-narodowej katastrofy, jaką była utrata niepodległości.

---

⁵¹ L. Górski, *O obecnym stanie gospodarstwa wiejskiego w Rawskim i dalszym Onego kierunku (1845)*, [w:] L. Górski, *Wybór pism...*, s. 11–45.

⁵² D. Rzepiewska, op. cit., s. 39.

Bibliografia:

- Aleksander Wielopolski. *Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. L. Mażewski, Warszawa 2013.
- Bardzki A., *Towarzystwo Kredytowe miasta Warszawy*, Warszawa 1897.
- Bloch J., *Ziemia i jej oddłużenie w Królestwie Polskim*, Warszawa 1892.
- Błędowska H., *Pamiętka z przeszłości. Wspomnienia z lat 1794–1832*, Warszawa 1960.
- Bylicki W., *Sprawozdanie o pasieci zaprowadzonej na folwarku Parzniew w dobrach Helenów*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1895, t. 35, s. 724.
- Epsztein T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998.
- Gałka B.W., *Ziemiańskie organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Gdynia 1992.
- Gałka B.W., *Ziemiańskie organizacje w Polsce lat 1918–1939*, Toruń 1999.
- Garbiński W., *Treść Roczników Gospodarstwa Krajowego z lat 20-tu od 1842–1862 r.*, Warszawa 1862.
- Gawroński F., *Własność ziemiska wielka i średnia w Królestwie Polskim*, Lwów 1891.
- Gloger Z., *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1972.
- Górski L., *Znaczenie i obowiązki większej własności ziemskiej w Królestwie Polskim*, [w:] L. Górski, *Wybór pism Ludwika Górskiego*, Warszawa 1908.
- Grabski W., *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861*, Warszawa 1904.
- Groniewski K., *Realizacja reformy uwłaszczeniowej 1864 r.*, Warszawa 1963.
- Kaczyńska E., *Spółeczeństwo i gospodarka północno-wschodnich ziem Królestwa Polskiego w okresie rozkwitu kapitalizmu*, Warszawa 1974.
- Kieniewicz S., *Powstanie styczniowe*, Warszawa 1983.
- Kita J., *Cukrownictwo w majątkach ziemskich Potockich i Ostrowskich w okresie zaborów*, [w:] „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku”, red. W. Puś, t. 5. Łódź 2008.
- Kita J., *Nadpilickie majątki ziemskie Ostrowskich z Maluszyna w XIX wieku w świetle archiwum rodzinnego*, [w:] *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 3, red. B. Wojciechowska, L. Michalska-Bracha, Kielce 2002.
- Kwilecki A., *Ziemiaństwo wielkopolskie*, Warszawa 1998.
- Leskiewiczowa J., *Zamiast wstępu*, [w:] *Ziemiaństwo polskie 1795–1945*, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985.
- Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 6, Lwów 1960.
- Molik W., *Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX w.*, Poznań 1999.

Nakwaska K., *Dwór wiejski. Dzieło poświęcone gospodyniom polskim, przydatne i osobom w mieście mieszkającym [...]*, t. 3, Poznań 1844.

Organizacje ziemiańskie na ziemiach polskich, red. Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, Warszawa 1929.

Ostrowski A., *O głównych warunkach dobrego gospodarowania*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1848, t. 13.

Ostrowski A., *O głównych warunkach dobrego gospodarowania. O różnych rodzajach gospodarstwa rolnego*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” 1848, t. 14.

Pawłowski A., *Kilka uwag nad sprawozdaniem o pasiece zaprowadzającej się na folwarku Parzniew w dobrach Helenów*, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1895, t. 36, s. 170.

Pietrasik A., *Historia i współczesność długoterminowego kredytu hipotecznego w Polsce*, Warszawa 2001.

Przemiany społeczne w Królestwie Polskim: 1815-1864, Wrocław 1979.

Rzepniewska D., *Ziemiaństwo w kręgu oddziaływań Warszawy 1807–1864*, Warszawa 1982.

Spółczesność Królestwa Polskiego. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej, pod red. W. Kuli, Warszawa 1965.

Studnicka-Mariańczyk K., *Domena Ostrowskich z Maluszyna. Przykład przemian kapitalistycznych w polskim rolnictwie XIX wieku*, Warszawa 2014.

Studnicka-Mariańczyk K., *Siedziba ziemiańska Korabitów Ostrowskich w Maluszynie*, Warszawa 2014.

Szafer K., *Ziemiaństwo, jako elita społeczeństwa polskiego w Wielkopolsce na przełomie XIX i XX wieku*, Zielona Góra 2005.

Ule pana Łapińskiego we wsi Syntowty w powiecie Marjampolskim, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, 1860, t. 38.

Ustrzycki M., *Ziemiaństwo polscy na Kresach 1864-1914. Świat wartości i postaw*, Kraków 2006.

Zagadnienie kredytu rolniczego w Polsce współczesnej, red. Rady Naczelnej Organizacji Ziemiańskich, Warszawa 1929.

Zamoyski A., „*Moje przeprawy*”. *Pamiętniki Andrzeja hr. Zamoyskiego o czasach powstania listopadowego 1830–1831*, wydał A. Kraushar, t. 1, Kraków 1911.

Ziemiaństwo polskie XX wieku. Słownik biograficzny, cz. 1, 2, Warszawa 1992, 1994.

Ziemiaństwo polskie 1795–1945, red. J. Leskiewiczowa, Warszawa 1985.

Żarnowska J., *Spółeczna struktura. Od rozbiorów do 1945*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981.

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Akademia im Jana Długosza w Częstochowie

BYĆ ZIEMIANINEM... PRZYCZYNEK DO CHARAKTERYSTYKI ZIEMIAŃSTWA POLSKIEGO XIX WIEKU

Streszczenie: Termin ziemiaństwo wszedł w powszechne użycie w XIX stuleciu w miejsce określenia „szlachta”. Ziemiaństwo oznaczało warstwę społeczną, którą powszechnie nazywano dziedzicami; warstwę większych właścicieli ziemskich, posiadających gospodarstwa rolne typu folwarcznego; właścicieli majątków ziemskich, zwanych też często obywatelami ziemskimi. Dla ziemian przywiązanych do wartości szlacheckich, szczególne znaczenie miały tradycyjne atrybuty ich pozycji społecznej. Należał do nich herb dokumentujący szlacheckie pochodzenie, tytuł hrabiowski lub książęcy i – oczywiście – majątek ziemski z dworem (pałacem) i parkiem. Zarządzanie dobrami wiązało się z modernizacją i wzrostem ekonomicznym możliwości poszczególnych majątków oraz gospodarki jako całości, w połączeniu z wizją harmonijnego układu społecznych struktur. Ziemianie odegrali znaczącą rolę w inicjowaniu postępu gospodarczego, przestawiając się na nowy system gospodarowania, który miał wpływ na rozwój rolnictwa i przemysłu w kraju.

Słowa kluczowe: ziemiaństwo, dwór, XIX wiek, gospodarka

Karolina Studnicka-Mariańczyk

Jan Długosz University in Częstochowa

TO BE A LANDOWNER... CONTRIBUTION TO THE CHARACTERISTICS OF THE POLISH LANDED GENTRY OF THE 19TH CENTURY

Summary: The term landed gentry entered into widespread use in the 19th century in place of the definition of nobility. The landed gentry was the social layer commonly known as heirs, a layer of larger landlords with farms of the grange type, farm owners, also often called landowners. For the landowners attached to noble values, the traditional attributes of their social position were of particular importance. They belonged to the coat of arms of noble descent, a count or a princely title and, of course, a fortune with a manor and a park. The property management was associated with the modernization and economic growth of the capabilities of individual property and the economy as a whole, combined with a vision of a harmonious social structure. Landowners have played a significant role in initiating economic progress, turning to a new farming system that has had an impact on the development of agriculture and industry in the country.

Keywords: gentry, court, XIX century, economy.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**HISTORIA A DZIEDZICTWO ZACHODNIORUSÓW.
BRACHTWA CERKIEWNE W DZIAŁANOŚCI MICHAŁA
KOJAŁOWICZA WE WSPÓŁCZESNEJ HISTORIOGRAFII
EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ**

- „а) Всѣ братчики должны были в извѣстное время вносить въ Братскую кружку извѣстное количество денегъ.
б) Оказывать вспоможеніе обѣдѣвшим, разорившимся и вообще потерпѣвшим несчастіе – вписнымъ членамъ Братства.
в) Присутствовать, в назначенное время, при совершеніи службы Божіей, во храмѣ Братскомъ.
г) Присутствовать при погребеніи умершаго брата, провожать прахъ почившаго до самой могилы, и потомъ поминать его въ установленные для этого дни.
е) Заботиться о благолѣпіи Церкви и монастырей, о содержаніи причта, хорошаго проповѣдника и пѣвчих.
ж) Заботиться о школахъ, типографіяхъ, богадѣльняхъ и вообще о всѣхъ благотворительныхъ Братскихъ учрежденіяхъ; и наконецъ
з) Неопустительно приходить на Братскія сходки или собранія – это составляло главнѣйшую обязанность каждаго братчика”.

Устав Братства, „Обязанности членовъ братствъ”¹

I. Bractwa cerkiewne były narodowo-religijnymi prawosławnymi organizacjami społeczności ruskich mieszczan w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim, a od 1569 r. do końca XVIII w. w Rzeczypospolitej. W latach 60. XIX w. państwowość rosyjska wskrzesiła i poczęła intensywnie wspierać ich tworzenie na terenach tzw. guberni zachodnich². Jednocześnie zabezpieczono je prawnie i finansowo, a także inicjowano badania naukowe historyków na ich temat. Przykładem takiego badacza był – lider „zachodniorusizmu” – Michał Kojalowicz.

---

¹ І. Флеров, *О православныхъ церковныхъ братствахъ противоборствовавшихъ униі въ юго-западной Россіи, въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*, Санктпетербургъ 1857, с. 31.

² Vide: С.М. Восович, *Возрождение и развитие православныхъ братствъ в беларуси в 1863–1914 гг.*, „Веснік мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна”, 2009, № 3, с. 17.

Przy czym stał się on nie tylko historykiem bractw, ale także jednym z ważniejszych ich propagatorów i działaczy. Celem niniejszego artykułu będzie ukazanie „brackiej” myśli i działalności Kojalowicza we współczesnej historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. W ostatnim ćwierćwieczu pojawiło się bowiem wiele prac badawczych poruszających zagadnienie działalności naukowej i społeczno-politycznej tego historyka. Rzucają one nowe światło na sposób i motywy łączenia przez niego pracy naukowej i działalności polityczno-społecznej, ale jednocześnie skłaniają do refleksji nad samą ideą bractw cerkiewnych.

II. Michał Kojalowicz (1828–1891) był rosyjskim historykiem i publicystą pochodzenia białoruskiego, a zapatrzony w ideologię słowiańską stał się jednym z czołowych przedstawicieli nurtu „zachodnioruskiego”³. Jeszcze za życia historyka jego poglądy budziły kontrowersje. Szczególnie naukowa społeczność katolicka pragnęła przeciwstawić się jego poglądom na genezę i dzieje Kościoła unickiego⁴. Natomiast jego idea „zachodniorusizmu”, przekonanie o przynależności Białorusinów, Ukraińców i Litwinów do jednego, słowiańskiego pnia ruskiego (rosyjskiego) wywoływały sprzeciw badaczy o nastawieniu narodowym. Jest to szczególnie widoczne w historiografii białoruskiej. Dla jednych badaczy Kojalowicz był naukowym prekursorem, zdolnym działaczem politycznym, społecznym i cerkiewnym, potrafiącym – za pomocą szerokich badań źródłowych – udowodnić ogólnoruską „jedność” Białorusinów, Ukraińców, Litwinów i Rosjan; dla drugich – sługą „caratu”, realizatorem „zjednoczeniowej” polityki oberprokuratorów, fałszującym podczas badań materiał źródłowy w celu szerzenia propagandowych haseł⁵. Przy czym postać Kojalowicza uznamy za fenomen jeśli zwrócimy uwagę na ilość prac badawczych poświęconych jego osobie. Historycy

³ А. Хотеев, *Основы концепции западнорусизма в творчестве М.О. Кояловича*, [в:] *Белорусская православная церковь. Минская духовная семинария*, <https://minds.by/news/osnovy-kontseptsii-zapadnorusizma-v-tvorchestve-m-o-koyalovicha#>. Wf2lAlvWzIU. Szerzej na temat „zachodniorusizmu»: A. Tichomirow, *Westrus'ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009, p. 157–168; idem, *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochofskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6, s. 183–205.

⁴ Na temat spojrzenia Kojalowicza na unię brzeską: N. Morawiec, *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”*. *Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia*, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012, s. 143–165; idem, *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...”* *M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia*, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiewski, W. Sobczak, Poznań 2012, s. 411–432, idem, *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus' to ...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015, pp. 103–124.

⁵ А.В. Литвинский, *М.О Коялович в оценке белорусской историографии новейшего времени*, [в:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходняй рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, рэд. І. П. Крэня, Гродна 1998, s. 202–205; idem, *Западнорусызм в историографии: осмысление прошлого Беларуси с православных позиций*, [в:] *Христианство и общество (к 1700-летию Миланского эдикта): материалы Междунар. науч. конф., 17 мая 2013 г., Барановичи*, ред. А. В. Никишова и др., Барановичи 2013, с. 141–143.

interesowali się jego spojrzeniem na prawosławną Słowiańszczyznę⁶, ale i poszczególne ogólnodziejowe procesy i wydarzenia⁷, omawiali kondycję założonej przez niego historycznej „szkoły”⁸. Pragnęli jednocześnie zrozumieć działalność badacza jako „zachodnioruskiego” historyka⁹, publicysty¹⁰, propagatora oświaty i bractw cerkiewnych¹¹. Przy czym tematyka „bracka” w twórczości autora – wyeksponowana w jego rozprawie „Litewska cerkiewna unia” – była szerzej omówiona w pracach: „Odczyty o cerkiewnych zachodnio-rosyjskich bractwach”¹², „Nota o bractwach prawosławnych w zachodniej Rosji”¹³. Ostatnia praca została wykorzystana przez rząd rosyjski do ułożenia „Podstawowych zasad” będących zespołem „brackiego” prawodawstwa¹⁴.

III. W pierwszej kolejności chciałbym zwrócić uwagę na prace niejako „dotykające” postaci i dzieła Kojalowicza, przy okazji szerszych rozważań na temat polityki etniczno-narodowej i konfesyjnej Rosji w XIX w. Białoruski historyk Aleksandr Bendin analizował działania zmierzające do kształtowania się tożsamości Białorusinów jako części planowanej polityki rosyjskiej¹⁵. Zadaniem rosyjskiego rządu po powstaniu styczniowym – jak dowodził badacz – było podjęcie działań mających na celu osłabienie pozycji Kościoła katolickiego,

⁶ Idem, *Менталитет славянских народов в оценке историков-западноруссистов*, [в:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VI Междунар. науч. конф., Гомель, 21–22 мая 2009 г.*, ред. В.В. Кириенко, Гомель 2009, с. 182–183.

⁷ В.А. Белазаровіч, *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*, рэд. І. П. Крэня, А. М. Нечухрына, Гродна 2006, с. 137–140. Także: А. В. Литвинский, Д. Карев, *Стефан Баторий и его эпоха в отражении историографии «западноруссизма»*, [в:] *Стэфан Баторый у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, Гродна 2004, с. 129–148; О. Ковтуненко, *Передумови утворення Речі Посполитої у висвітленні російської історіографії XIX століття*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова”. Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2015, № 13, с. 257–263; О. М. Ісаєнко, *Гетьман П. Сагайдачний в працях М. Кояловича та А. Карташева як істориків церкви*, [w:] *Zbiór artykułów naukowych. Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej „Współczesne tendencje w nauce i edukacji” (30.10.2016–31.10.2016)*, Warszawa 2016, s. 38–40.

⁸ Никон (Льбенко), *М. О. Коялович и Санкт-петербургская школа церковной историографии западной России*, „Христианское чтение”, 2002, № 21, с. 3–20.

⁹ А. В. Литвинский, *Методологические аспекты изучения западноруссизма как явления историографии*, [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А. Н. Нечухрин и др., Гродно 2008, с. 5–12.

¹⁰ А. Отливачник, *М. Коялович – сотрудник журнала „Гражданин” (1872 г.)*, [в:] *Журналістыка 2008: стан, праблемы і перспектывы: матэрыялы 10-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, рэдкол.: С. В. Дубовік і інш., вып. 10, Мінск 2008, с. 362–365.

¹¹ І. Ворончук, *Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи*, „Українознавство”, 2016, №4 (61), с. 15–29.

¹² „Чтения о Церковных Западно-Русских братствах” (Москва 1862).

¹³ „Записка о православных церковных братствах в Западной России” (Санкт-Петербург 1863).

¹⁴ „Основные правила для учреждения православных церковных братств”. Szerzej: М. Казаков, *Історіографія православних братств пізньої імперського періоду*, „Сумська Старовина”, 2013, № 40, с. 132–133.

¹⁵ А.Ю. Бендин, *К вопросу о формировании этнической идентичности белорусов в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, „Проблемы Национальной Стратегии”, 2012, № 2 (11), с. 170–185.

zawężenie sfery wpływów języka polskiego i kultury polskiej w społeczeństwie oraz ograniczenie polskiej własności ziemskiej. Integralną częścią tej polityki był projekt rusyfikacji „Kraju Północno-Zachodniego”, zainicjowany przez generał-gubernatora wileńskiego Michała Murawjowa (1796–1866). Miał on na celu zniesienie społeczno-kulturowej, religijnej i ekonomicznej dominacji polskiej mniejszości katolickiej nad prawosławną chłopską większością, która – uczestnicząc w tłumieniu powstania polskiego – okazać miała swoją lojalność wobec rosyjskiej monarchii¹⁶. Cel ten był ściśle powiązany z procesem formowania rosyjskości, wzmacniania prawosławia i tłumienia „propagandy łańskiejskiej”. Czynnikiem bowiem konfesyjnym miał odgrywać decydującą rolę w procesie samoidentyfikacji mieszkańców terytorium. Fundamentalną nowością polityki generał-gubernatora było to, iż rosyjska tradycja historyczna i ideologia narodowa – które należało poznać, studiować i zastosować – po raz pierwszy stały się ideologiczną podstawą do aktywnej realizacji reform modernizacyjnych. Decydenci rosyjscy zrezygnowali zatem z dawnego kompromisu z polskimi ziemianami i Kościołem rzymskokatolickim, który łączył „klasową” (tj. szlachecką – dop. N.M.) solidarność społeczną oraz zasadę cesarskiej tolerancji i postawili na planowaną rusyfikację¹⁷. Przy czym rusyfikacja ta – zauważył Bendin – przybrała charakterystyczne oblicze. Etnokulturowy aspekt odrodzenia zachodnio-rosyjskiego polegał na teoretycznym opracowaniu idei dotyczących Białorusinów jako „narodu rosyjskiego”¹⁸. Tacy badacze jak Kojalowicz sugerowali, iż „naród rosyjski” składa się z trzech plemion: wielkoruskiego, mołoruskiego i białoruskiego, dlatego też należało wesprzeć proces etnicznej integracji Białorusinów z religijno-etniczną społecznością Rosjan. Proces ten w przypadku prawosławnych Białorusinów przebiegać miał w oparciu o wspólne wartości wyznaniowo-kulturowe, natomiast w przypadku białoruskich katolików – wartości polityczno-kulturowe. W „zachodnioruskiej” tożsamości wyznaczono dwa poziomy świadomości etnicznej – białoruską i rosyjską, nie wykluczające się nawzajem, obejmujące jakoby „wyższy poziom”. W przypadku Białorusinów żyjących na „północno-zachodnim terenie” podwójna tożsamość została zbudowana na zasadzie: „Jestem Białorusinem, co oznacza, że jestem Rosjaninem”¹⁹. Projekt taki wymagał określonych działań. Należało zatem rozpocząć realizację świadomej i zaplanowanej polityki systemowej rusyfikacji regionu. Opierając się na lokalnych historycznych tradycjach rosyjskiej tożsamości, poprzez system edukacji, prawosławną cerkiew i wszelkie instytucje społeczne, postanowiono konstruować etniczną identyfikację Białorusinów, bliską Rosjanom i opozycyjną do Polaków. Zatem rosyjscy decydenci wybudowali system szkół publicznych i parafialnych, wsparli powstanie sieci prawosławnych bractw, zachęcali do wydawania wszelkich – zgodnym z projektem – publikacji świeckich i religijnych, przede wszystkim badań etnografów, historyków, wśród których ważną postacią stał się Kojalowicz²⁰. Dzieło „brackie” – jak wskazywał Bendin – było więc przemyślaną strategią państwa rosyjskiego, a rozważania naukowe badaczy – w tym Kojalowicza – miały być jego integralną częścią.

---

¹⁶ Ibidem, c. 172.

¹⁷ Ibidem, c. 174.

¹⁸ Ibidem, c. 174–175.

¹⁹ Ibidem, c. 177.

²⁰ Ibidem, c. 178.

Pisząc o znaczeniu „brackiego” dziejopisarstwa Kojałowicza w tym okresie, warto zacytować rozważania politologa, jednocześnie rektora Białoruskiego Państwowego Uniwersytetu Kultury i Sztuki, Jurija Bondara. W swoim artykule tłumaczył on, iż termin „narodowłastije” (demokracja, władza ludu”) wykrystalizował się podczas dziejów narodu białoruskiego w opozycji do zachodnio-łacińskich struktur społeczno-państwowych, a swoje ostateczne znaczenie zyskał w XVI-XVII w., kiedy to na Białorusi utworzona została sieć bractw prawosławnych²¹. Ich działalność miała wpływ na całość „ogólnoruskiej cywilizacji”, na wszelkie jej struktury, rozpoczynając od Cerkwi prawosławnej, a na społeczności obywatelskiej kończąc. Rola ich była nadzwyczaj ważna, gdyż potrafiły przekonać społeczność białoruską do potrzeby ochrony przed jezuitami i Rzeczypospolitą. Zdaniem Bondara to Kojałowicz zauważył, iż „historia zachodniej Rosji otrzymała od tej pory kierunek narodowy”²². Pisał: „Ta wyjątkowa rola bractw prawosławnych w historii Białorusi daje prawo do mówienia o fenomenie narodowego kierunku jako skierowanego przeciwko zachodnio-łacińskiemu despotyzmowi, który był głównym orężem duchowego, narodowego i społecznego ucisku narodu białoruskiego. Bractwa prawosławne – pozbawione zdenacjonalizowanych magnatów i wyższej hierarchii prawosławnej, metropolity i biskupów, którzy wyrzekli się swojej cywilizacji – zjednoczyły wokół siebie cały naród białoruski. Bractwa prawosławne jawiły się rzecznikami interesów ludu pracującego Białorusi i zgodnie z myślą Kojałowicza «stanowiły coś wyjątkowego nie tylko w Cerkwi zachodnioruskiej, ale w całym świecie chrześcijańskim»”²³.

Białoruski badacz Dżmityrj Kuźma zauważył, iż Kojałowicz – przyglądając się procesom zmian narodowo-socjalnego wizerunku miast drugiej poł. XIX w. – widział potrzebę wzmocnienia pozycji prawosławia i osłabienia wpływów „polskiego elementu”. Tym właśnie tłumaczył Kuźma fakt, iż lider „zachodniorusizmu” aktywnie promował ideę bractw cerkiewnych i w 1863 r. w Petersburgu brał czynny udział w tworzeniu „Bractwa Zachodnioruskiego”. Działalność ta skierowana była przede wszystkim przeciw Polakom zamieszkującym „zachodnioruskie” miasta. Kojałowicz wszakże pragnął dowiedzieć, iż do samych Polaków ma stosunek neutralny. Czysty narodowo „polski element” – jego zdaniem – mógłby być w zachodnich guberniach całkowicie nieszkodliwy, gdyby „pozbawiono go szlachty, jezuitów i wszelkich religijnych osobliwości”. Historyk zauważył także, że odwiedzający te tereny przyjezdni widzą na nich jedynie szlachtę polską, nie dostrzegają społeczności lokalnej, rodowitego – jakże innego od polskiego – narodu litewskiego, białoruskiego, małoruskiego. Kojałowicz wzywał także swoich czytelników do przyjęcia „narodowego” punktu widzenia, w celu ujrzenia szerokiego obrazu etnicznego tych terenów. To skutkowało tym – jak dodawał Kuźma – iż poglądy Kojałowicza decydenci rosyjscy uznali za „demokratyczne”. Z wiadomych względów termin ten w ich rozumieniu posiadał

²¹ Ю. Бондарь, *Идеология и государство*, „21-й ВЕК”, 2015, № 3 (36), с. 24.

²² Ibidem, с. 24–25.

²³ Ibidem, с. 25.

negatywny kontekst²⁴.

Swoje analizy Kuźma kontynuował podczas badań nad rolą Kojalowicza w ustanowieniu bractwa Cyryla i Metodego w Ostrogu²⁵, podczas jego podróży po zachodnich guberniach państwa rosyjskiego z początkiem lat 60. XIX w.²⁶. Jesienią 1861 r., dzięki pośrednictwu Iwana Aksakowa (1823–1886), nawiązał relacje z córką Dmitrija Błudowa – Antoniną²⁷. Między Kojalowiczem a hrabiną nawiązała się wieloletnia korespondencja. Historyk zwracał hrabinie uwagę na konieczność „ożywienia sił społecznych” na zachodnich terenach państwa, szczególnie w Kijowie. W tym celu w 1863 r. namawiał do wspierania wszelkich działań generał-gubernatora Południowo-Zachodniego Kraju, Mikołaja Aninkowa (1799–1865). Naukowiec pisał także o potrzebie stworzenia sieci cerkiewnych bractw szczególnie na terytoriach ukraińskich. W tym celu nawiązał współpracę z Ksenofontem Goworskim (1811–1871), który rozpoczął w redagowanym przez siebie piśmie „Wiestnik Południowo-Zachodniej i Zachodniej Rosji” publikować materiały przybliżające tematykę roli bractw w prawosławnym świecie. Działania Kojalowicza i Błudowej szybko zyskały szerszy terytorialny wydźwięk, a Kuźma omawiał ich działania związane z inicjatywą, organizacją (zbiórka finansów, zabezpieczenie budynku pod działalność) bractwa Cyryla i Metodego w Ostrogu.

Wszakże wielu badaczy wskazywało, iż bractwa nie otrzymały stosownego wsparcia ze strony państwowo-cerkiewnych decydentów, a Kojalowicz musiał aktywnie włączyć się w ich obronę. Wiele informacji na ten temat czytelnik znajdzie w monografii poświęconej życiu i działalności Kojalowicza autorstwa białoruskiego historyka Walerija Czerepicy²⁸. Tenże autor – przejmując zasób ideologiczny bohatera swoich dociekań – dowodził, iż dla Kojalowicza idea bractwa „tak bliska Białorusinom i Ukraińcom” miała być wykorzystana w dziele ochrony

---

²⁴ Д. І. Кузьма, *Сістэма палітычных поглядаў м. в. Каяловіча*, [в:] *Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі: матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо*, Мінск 2011 г., рэдкал. С. А. Балашэнка і інш, Мінск 2011, с. 33.

²⁵ Д.І. Кузьма, *Роля М.В. Каяловіча ў стварэнні Астрожскага Кірыла-Мяфодзіевага брацтва*, [в:] *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам 1-й Международной научно-практической Интернет-конференции)*, редкол. В. Н. Сидорцов и др., Минск 2011, с. 69–72.

²⁶ Szerzej na temat podróży Kojalowicza: Д. І. Кузьма, *Падарожжа М. В. Каяловіча па Беларусі ў 1862 г.*, „Вышэйшая школа: Навукова-метадычны і інфармацыйны часопіс”, 2010, № 3, с. 55–58.

²⁷ Dmitrij Błudow (1785–1864) w latach 1861–1864 był premierem Komitetu Ministrów, jednocześnie w latach 1862–1864 przewodniczył Radzie Państwa. Pod jego przewodnictwem Rada zatwierdziła prawa o uwłaszczeniu i ustawy sądowe. Przed śmiercią zaszczylić miał córce ideę otwierania szkół dla dziewcząt pochodzących z rodzin duchownych prawosławnych. Błudowa postanowiła, iż zadanie to umożliwi wykonać założone przez nią w Ostrogu bractwo. Л. Жуковська, *Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в острозі за перший рік свого існування*, [в:] *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, вип. 3, Острого 2011, с. 393.

²⁸ В. Н. Черепица, *Михаил Осипович Коялович: История жизни и творчества*, Гродно 1998.

społeczności „zachodnioruskiej” przed polsko-katolickim zagrożeniem²⁹. Historyk m.in. poprzez bractwa pragnął rozwijać niższą oświatę. Przy czym sprzeciwiał się nasileniu oficjalnych państwowo-cerkiewnych działań na rzecz ożywienia życia brackiego i dostrzegał konieczność ich rozłożenia w szerszym przedziale czasowym. Poza tym sugerował, by pozostawić je opiece niższego lokalnego duchowieństwa, które mogłoby bracką ideę propagować wśród społeczności wiernych³⁰. Pomimo jednak szerokiej akcji informacyjnej, w której ważne miejsce odgrywało piśmiennictwo Kojałowicza, urzędnicy nie poparli dzieła brackiego. Dopiero powstanie styczniowe „otworzyło oczy rządzącym i społeczeństwu na sieć kłamstw i intryg, którymi byli omotani Zachodniorusowie i które miały oderwać Białoruś i Ukrainę od Rosji”. Rosyjskie społeczeństwo „z za urzędniczych mundurów i kontuszy polskich panów zobaczyło biedny białoruski naród, zabijany wciąż przez ówczesne polskie państwo i łańskie duchowieństwo”³¹. To właśnie w celu wsparcia „ludu/narodu” w walce z Polakami-katolikami miała powstać sieć bractw chroniących nie tylko narodowo-konfesyjną tożsamość „braci”, ale i codzienną ich egzystencję. Jednak – jak uważał Czerepica – kres jej działań przyniósł okres „potapowszczyzny”³², w którym władze wystraszyły się zbytnej polityzacji bractw i obarczały je podejrzeniami o wspieranie „ludowych ruchów” i „miejscowego separatyzmu”. W Korespondencji z czołowymi państwowymi i lokalnymi działaczami Kojałowicz bronić miał brackiej idei. Uważał, iż obawy decydentów są planowo wywoływane przez „polską partię i Litwinów”. Jednakże działania te – pomimo znacznego wysiłku – nie przyniosły spodziewanego efektu. Jak ukazywał Czerepica, zmotywowało to Kojałowicza do jeszcze większej pracy badawczej w celu „naukowego” wsparcia „brackiej” idei³³.

Opis napiętych relacji Kojałowicza z urzędnikami w kwestii bractw znajdziemy również w twórczości rosyjskiego historyka Michaiła Dołbiłowa. W rozprawie „Ruski kraj, obca wiara” przedstawił on różne aspekty problematyki konfesyjnej państwa rosyjskiego w okresie panowania Aleksandra II. Ważną część narracji stanowiło ukazanie poglądów Kojałowicza na genezę „zachodniorusizmu”, jego spojrzenie na „lud/naród”, szlachtę, hierarchię prawosławną i unicką, czy

²⁹ Szerzej: А. Смалянчук, *Черепица, Валерий Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества; яго ж, Польское национальное движение в Белоруссии*, „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія”, 1998 т. 5 Сш. 2, <http://www.belhistory.eu/cherepica-valerij-n-mikhail-osipovich-koyalovich-istoriya-zhizni-i-tvorchestva-yago-zh-polskoe-nacionalnoe-dvizhenie-v-belorussii-ales-smalyanchuk/> (bez paginacji); О.Э. Проценко, М.Я. Колоцей, *Польская проблематика в трудах В.Н.Черепицы*, [в:] *Через прошлое – к настоящему и будущему: сборник научных статей (К 65-летию профессора В. Н. Черепицы)*, под общ. ред. Э.С. Ярмусика, Гродно 2010, с. 11–19.

³⁰ В. Н. Черепица, *op. cit.*, с. 144.

³¹ *Ibidem*, с. 145.

³² Termin utworzony został od nazwiska Aleksandra Potapowa (1818–1886) rosyjskiego wojskowego, w latach 1874–1876 naczelnika III Oddziału Kancelarii Osobistej Jego Cesarskiej Mości i dowódcy Samodzielnego Korpusu Żandarmów. Będąc od 1868 r. wileńskim generał-gubernatorem złągodził politykę rusyfikacji ziem litewskich i białoruskich prowadzoną przez jego poprzedników, przez co był oskarżany o sprzyjanie Polakom.

³³ В. Н. Черепица, *op. cit.*, с. 145–146.

metody rusyfikacji i „jednoczenia” unitów z prawosławiem³⁴. Czytelnika zachwycić może ilość starannie wyeksponowanych determinantów konstruujących zarówno działalność cerkiewno-państwowych decydentów w tym okresie, jak i Kojałowicza. Zdaniem Dołbiłowa, historyk uważał bractwa cerkiewne za jeden z najbardziej „endemicznych elementów kulturowego substratu zachodnich terenów Rosji”. Powstałe w XVI i XVII w. kojarzone były ze stanowczym wsparciem prawosławia i przeciwstawieniem się unii brzeskiej. Dlatego Kojałowicz brał czynny udział w ruchu na rzecz – prowadzonego w diecezji kijowskiej, witebskiej, mińskiej i litewskiej w 1863 r. – „odrodzenia” bractw³⁵. Dołbiłow zauważył jednak, iż rosyjscy decydenci nie podzielali zachwyty „brackim” dziełem Kojałowicza. Jak dowodził, wielu duchownych prawosławnych sprzeciwiało się ich powstawaniu, obawiało się mogącego wystąpić współzawodnictwa o wiernych, możliwych zatargów o władzę, redukcji cerkiewnych dochodów. Także rosyjscy urzędnicy nie byli entuzjastycznie nastawieni do idei zakładania bractw, rozsiewali w społeczeństwie spreczne opinie na ich temat, podejrzewali ich członków o inspirowanie antypaństwowych spisków. Kojałowicz doskonale zdawał sobie sprawę z zaistniałej sytuacji. W swoich rozprawach dotyczących bractw nie tylko propagował ich działalność pośród znanych mu intelektualistów (Błudow, Aksakow), co właśnie bronił przez cerkiewnymi i państwowymi decydentami. Wręcz – jak pisał Dołbiłow – „podjął walkę przeciwko tym stołecznym arystokratom i niearystokratom, którzy osądzali bractwa przez pryzmat konserwatywnych przesądów i przypisywali im niemal rewolucyjne czy też masonskie cele”³⁶. W jednym ze swoich artykułów wyśmiewał słowa antagonistów: „Zmiłujcie się, mówią oni, tak, to są tajne stowarzyszenia, to jest masoneria – braciszkwowie tutaj, siostrzyczki! Mają przysięgę przy wstąpieniu do bractwa, a podczas spotkań – Ewangelie, Krzyż?!?”³⁷ Warunkiem uzyskania zezwolenia na założenie bractwa było przestrzeganie określonej urzędowej procedury zalecanej przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych. Jednak urzędnicy pracujący przy wileńskim generał-gubernatorze przestraszyli się tak znacznym zainteresowaniem ludności ideą bractw. Przerazało ich to – jak pisał Dołbiłow – co inicjatorzy powstania bractw postrzegali jako ich główną zaletę – „kultywowanie gorącej i aktywnej prawosławnej religijności”³⁸. Murawjow obawiał się również – niekontrolowanej przecież przez świeckich – działalności bractw i duchowieństwa na polu nawracania katolików. W 1865 r. w opracowanym w Wilnie porządku zakładania prawosławnych bractw pod nadzorem świeckiej administracji i kleru, nie otrzymały one swobody niezależnych działań w kampanii nawracania katolików na prawosławie³⁹. Zwróćmy uwagę na jeszcze jedną kwestię. W okresie, w którym rozpoczęły odradzać swoją działalność bractwa prawosławne, zaobserwowano niezwykle silnie rozwijający się ruch bractw katolickich. Był on monitorowany przez władze świeckie i duchowne i jest zrozumiałe, że nie spotkał się z ich

³⁴ М.Д. Долбилов, *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010, с. 203–226.

³⁵ Ibidem, с. 212.

³⁶ Ibidem, с. 212.

³⁷ Ibidem, с. 323.

³⁸ Ibidem, с. 322.

³⁹ Ibidem, с. 323.

życzliwym przyjęciem. Nie jest wykluczone, iż atak władz na bractwa katolickie, jaki wtedy nastąpił, był częściowo podyktowany obawą, że udana organizacja katolickiego życia brackiego (sposób zbierania funduszy, pozyskiwania członków itp.), może zostać z powodzeniem przejęta i naśladowana przez prawosławnych⁴⁰.

Wszelako aby zrozumieć przyczyny takiego stanowiska, należy – jak Dołbiłow – spojrzeć na ówczesną Rosję z niezwykle szerokiej perspektywy. Nie sposób w niniejszej publikacji przytoczyć wszystkich zaobserwowanych przez historyka czynników warunkujących sposób postrzegania bractw przez hierarchów, urzędników, publicystów. Warto jednak zauważyć, iż Kojałowicz był uwikłany w sieć przeróżnych zależności, relacji, intryg, które determinowały jego „bracką” twórczość i działalność. Owe „zależności” wciąż ulegały zmianie, a wobec zmieniających się państwowo-cerkiewnych decydentów, stale opracowywano nowe rusyfikacyjne i „zjednoczeniowe” projekty. Zachodziły one szczególnie w okresie rządów Aleksandra III i oberprokuratora Pobiedonoscewa. Zwróciła na to uwagę białoruska badaczka Natalia Kozicz. Dzieło „brackie” miało być w tym okresie szczególnie państwowo popierane, a Kojałowicz był tego dzieła jednym z wykonawców. Znaczenie bractw dla rządu rosyjskiego w tym okresie wyraziło się tym, iż grupy inicjujące ich powstawanie składały się z przedstawicieli najwyższej cerkiewnej hierarchii, członków kół rządowych i znaczniejszych działaczy cerkiewno-społecznych. Autorka wymieniała m.in.: iż na walnym zgromadzeniu Grodzieńskiego Prawosławnego Bractwa Sofijskiego, które odbyło się w dniu 14 marca 1882 r., jako członków honorowych wybrano metropolitę kijowskiego i halickiego Płatona, ministra spraw wewnętrznych Dmitrija Tołstoja⁴¹, oberprokuratora Pobiedonoscewa oraz Kojałowicza⁴². Warto w tym momencie zauważyć, iż metropolita Płaton był postacią szczególnie zapatrzoną w potrzebę działalności życia brackiego⁴³. W Odessie, jeszcze jako biskup chersoński (1877 r.), w celu przeciwstawienia się obcym prawosławiu i Rosji wpływom wielonarodowego i wielokonfesyjnego miasta, założył bractwo Św. Andrzeja Apostoła, natomiast jako metropolita reorganizował w Kijowie działalność bractwa św. Włodzimierza. Natomiast Tołstoj i Pobiedonoscew byli filarami rosyjskich kół zachowawczych. Występowali jako przeciwnicy liberalnych reform i zwolennicy kontrreform, rządów silnej ręki, rusyfikacji i unifikacji narodów nierosyjskich wchodzących w skład imperium rosyjskiego⁴⁴. Dodajmy, iż obaj mieli w swoich dorobkach rozprawy historyczne atakujące Kościół katolicki

⁴⁰ Ibidem, s. 323.

⁴¹ Толстой, Дмитрий Андреевич (1823–1889) – rosyjski arystokrata i działacz państwowy, polityk, oberprokurator Synodu, historyk, członek Rady Państwowej.

⁴² Н. М. Кожич, *Деятельность православных церковных братств в Беларуси конца XIX– начала XX в.*, „Труды БГТУ”. Сер. 6, История, философия, 2017, № 1 (107), s. 40.

⁴³ Платон (Николай Иванович Городецкий), (1803–1891) – arcybiskup chersoński i mikołajowski (1877–1882), metropolita kijowski i halicki (1882–1891). Szerzej na temat działalności hierarchy: А.А.Петренко, Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городеского), „Гилея: научный вестник”, 2015, № 100, s. 39–43.

⁴⁴ Г. П. Измestьева, *Дмитрий Андреевич Толстой*, „Вопросы истории” 2006 №03, s. 70–87; А.Л. Соловьев, К. П. Победоносцев и политика контрреформ, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25, s. 37–45.

obydwu obrządków⁴⁵.

W innej perspektywie dzieło brackie i rolę w nim Kojałowicza postrzegał ukraiński historyk Maksym Kazakow. Przedstawiając sytuację bractw w XIX-XX w. zwracał uwagę na czynniki społeczno-ekonomiczne determinowane przez państwowo-cerkiewną politykę Rosji względem wspólnot i organizacji społecznych. Dowodził, iż w okresie 1862–1917 ruch bracki przeżywał wzloty i upadki. W pierwszej połowie XIX w. decydenci rosyjscy zmięrzali raczej do zaprowadzenia większej kontroli parafii przez organa państwowe, niż oddaniu ich samorządnym bractwom. Zdaniem Kazakowa niekorzystne dla ich rozwoju było także wzmocnienie w tym okresie pańszczyzny i idące za tym zubożenie ekonomiczne klas niższych, tworzących wspólnotę parafialną. Upadek Rzeczypospolitej doprowadził bowiem do intensyfikacji wyzysku chłopów pańszczyźnianych. Pierwsza jego fala przypadła na koniec XVIII w., druga – początek lat trzydziestych. Przyczyną tegoż ostatniego była niełojalna postawa chłopów wobec szlachty w czasie powstania listopadowego, ale i „obłudna polityka rosyjskiej administracji”. Taka sytuacja sprawiła, iż – zdaniem Kazakowa – bractwa pozbawione zostały funduszy na swoją działalność. Mniejszą popularność bractw na Prawobrzeżnej Ukrainie niż Lewobrzeżnej, tłumaczył badacz gorszymi warunkami życia prawobrzeżnego chłopstwa, które było poddawane większej eksploatacji przez prywatnych właścicieli (praktycznie aż do reformy z 1861 r.). Autor porównywał też proces „niszczenia” bractw w Kijowszczyźnie, Wołyniu i Podolu. Choć Kijowszczyzna była dobrze rozwiniętym gospodarczo regionem i miała najwięcej gruntów rolnych, jednak panowały tu najsrozsze warunki chłopskiego poddaństwa. Inny czynnik autor dostrzegał w bliskości kijowskiej katedry metropolitalnej, którą od 1803 r. kierowali wyłącznie etniczni Rosjanie. Miało to wzmocnić działanie hierarchii przeciwko lokalnym bractwom⁴⁶.

Studiując dzieje Kazakow zauważył pewien „paradoks”, mianowicie – upadek prawosławnych bractw po ich „powrocie na łono rodzimej Cerkwi” i prawosławnego rosyjskiego „imperium”. „Paradoks” ten – zdaniem autora – został już zauważony przez pierwszych historyków bractw Teofana Lebedincewa⁴⁷ i... Kojałowicza. Ze względu na „imperialną i konfesyjną lojalność” tegoż ostatniego, „paradoks” ten nie został wyartykułowany w jego pracach. Choć – zdaniem Kazakowa – zarówno Lebedincew, jak i Kojałowicz musieli doskonale znać poprawne wyjaśnienie ówczesnej sytuacji bractw, a mianowicie: „bractwo jako przejaw samorządu zaprzeczało porządkowi społecznemu imperium rosyjskiego”, ale również, iż „włączenie ziem ukraińskich do jego składu miało fatalne dla bractw następstwa”⁴⁸. Zatem – jak pragnął dowieść Kazakow – degradacja bractw była częścią szerszego procesu niszczenia tego rodzaju organizacji społecznych i kulturowych, a Kojałowicz – jako działacz, blisko związany z rządowymi

⁴⁵ D. Tolstoy, *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2: 1863–1864; К. Побѣдоносцевъ *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ уни въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вѣposa*, Санктпетербург 1897.

⁴⁶ М. Казаков, *Православні братства кийвської губернії напочатку 1860-х років: причини занепаду*, „Етнічна історія народів Європи”, 2016, вип. 49, с. 58–59.

⁴⁷ Лебединцев Феодан Гаврилович (1828–1888) – historyk, pedagog, działacz społeczno-cerkiewny, publicysta, założyciel i wydawca pisma „Kijewska Starina”.

⁴⁸ М. Казаков, *Православні братства кийвської губернії...*, с. 59.

decydentami – musiał sobie z tego zdawać sprawę⁴⁹. Kazakow zauważył także, iż entuzjazm spowodowany otwarciem bractw na początku 1860 r., nie trwał długo, nie zostały one także poparte przez państwowe organa władzy. W następnym dziesięcioleciu panował regres: otwierano coraz mniej nowych wspólnot, zamykano już otwarte, malały na ich rzecz darowizny. Ruch uaktywnił się wraz z nadejściem oberprokuratora Konstantina Pobiedonoscewa (1880 r.) i początkiem – zwalczającego wszelkie reformy – panowania Aleksandra III (1881 r.). Choć ultrakonserwatywny Pobiedonoscew chronił bractwa, nie był zainteresowany radykalnymi zmianami życia parafialnego, które mogłyby nastąpić po ich wzmocnieniu⁵⁰.

I jeszcze jedna kwestia. W artykule dotyczącym dybnieckiego bractwa cechowego Kazakow dowodził, iż pierwszym historykiem, który dokonał badań nad bractwami wykorzystując dostępny materiał źródłowy nie był Kojałowicz, a... Lebedincew. Co więcej, to właśnie jego „Bractwa...”⁵¹ odegrały znacznie większą rolę w promowaniu ruchu brackiego. Poza tym był on dobrze poinformowany o zachodzącym w regionie „brackim” dziele. Starszy brat Teofana, protojerej Petro Lebedincew⁵², był redaktorem „Eparchialnych wiadomości”, współpracownikiem metropolity Arseniusza (Moskwina)⁵³. Napisał „Projekt statutu dla wspólnot wiejskich diecezji kijowskiej”, który służył jako „model” dla duchowieństwa pragnącego zakładać bractwa w latach 1862–1864 i używany był także w innych diecezjach. Dlaczego zatem to Kojałowicz stał się najbardziej znanym historykiem „brackim”? Kazakow uważał, iż jako piszący w stolicy państwa miał on szersze kontakty, poza tym jego rozprawy mogły zyskać większy rozgłos. Wszelako Kazakow zauważył jeszcze jedną niezwykle ważną kwestię. Obaj mieli przez decydentów wyznaczone role. Kojałowicz miał zostać ideologiem „zachodnioruskim”, a Lebedincew – analogicznie – „małorosyjskim”⁵⁴.

IV. Podsumujmy powyższe rozważania. Moim celem było przedstawienie na wybranych przykładach „brackiej” działalności Kojałowicza w historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. Przyznam, iż w trakcie badań zaskoczył mnie fakt występowania tak różnych zakresów interpretacyjnych. Bendin ukazał dzieło „brackie” w kontekście przemyślanej polityki rusyfikacyjnej państwa. Polityka ta miała być ściśle powiązana z „procesem formowania rosyjskiego pochodzenia etnicznego ze wzmocnieniem pozycji prawosławia w regionie”, jednocześnie z tłumieniem „propagandy łacińskiej”. Dla Bondara działalność bractw miała wpływ na całość „ogólnoruskiej cywilizacji”, były one jednocześnie ważnym czynnikiem w rozwoju białoruskiego „zachodniorusizmu”, ale także „fenomenem”

⁴⁹ Ibidem, s. 59.

⁵⁰ М. Казаков, «Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії. „Етнічна історія народів Європи”, 2015, вип. 45, с. 49.

⁵¹ „Братства, их прежня и нынешняя судьба и значение” (Киев 1862).

⁵² Лебединцев Петро Гаврилович (1819–1896) – ukraiński historyk, archeolog, pedagog, publicysta, działacz państwowy i cerkiewny pracownik Akademii Duchownej w Kijowie i Uniwersytetu Św. Włodzimierza, członek Towarzystwa im. Nestora-Latopisa.

⁵³ Арсеній (Москвин, Фёдор Павлович) (1795 lub 1797–1876) od 1848 r. arcybiskup warszawski, wikariusz eparchii wołyńskiej i honorowy przełożony Ławry Poczajowskiej, a od 1860 r. metropolita kijowski i halicki honorowy zwierzchnik Ławry Peczerskiej i stały członek Świętobliwego Synodu.

⁵⁴ М. Казаков, *Дибинецьке цехове братство (1742–1909 рр.)*. „Етнічна історія народів Європи”, 2014, вип. 43, с. 85.

kierunku narodowego „skierowanego przeciwko zachodnio-łacińskiemu despotyzmowi, który był głównym orężem duchowego, narodowego i społecznego ucisku narodu białoruskiego”. Inaczej bractwa postrzegał Kazakow. Miały one być czymś obcym na gruncie rosyjskim, sztucznie przejętym z historii państwa o tradycjach wolnościowych i samorządowych, tj. byłej Rzeczypospolitej. Bractwa bowiem – jak dowodził Kazakow – „jako przejaw samorządu” zaprzeczać miały rosyjskiemu, imperialnemu i despotycznemu porządkowi społecznemu. Co więcej, włączenie ziem ukraińskich do Rosji, nie wiązało się z rozwojem bractw, raczej z ich upadkiem.

Tak różne spojrzenie na genezę, działalność czy skutki bractw nie sprzyja kształtowaniu jednego – tolerowanego przez wszystkich – ich obrazu. To samo dotyczy samego Kojałowicza. Przyglądając się przedstawionym wyżej analizom, można zauważyć, iż zderzamy się z szeregiem różnych dowodzeń i interpretacji. Historyk jest zatem przedstawiany jako samotny ideolog-działacz, którego zarówno artykulacje dziejów, jak i działalność „bracka” odbierane są przez decydentów za nazbyt „demokratyczne” (Kuźma). Inna wizja ukazuje Kojałowicza jako badacza-archiwistę, prowadzącego rozległe studia, który „odkrył” owo „brackie dzieło” i pragnął nim zainteresować państwowych decydentów. Z marnym jednak skutkiem. Dlatego stał się niezwykle „aktywny”, scalił z zewnątrz środowisko „zachodnioruskie” w celu podjęcia wspólnych działań (Czerepica). Jego poczynania zderzyły się z siecią przeróżnych rusyfikatorskich i zjednoczeniowych projektów, planów państwowo-cerkiewnych decydentów, a nawoływanie o wsparcie ruskości poprzez bractwa, jest jedynie mało znaczącym głosem w potężnym narodowo-konfesyjnym dyskursie wokół rozprawy z polonizmem-katolicyzmem (Dołbiłow). W dziele „brackim” umiejscawiano go obok najbardziej znanych decydentów państwowo-cerkiewnych, jawi się także wykonawcą polityki rządu (Kozicz). Ale przedstawiany jest także poprzez obraz „stołecznego” działacza-naukowca, wykorzystującego bliskość władzy do przyćmienia dzieła innych „brackich” działaczy i historyków (Kazakow).

Myślę, iż przedstawione analizy mogą być interesujące zarówno dla historyków, jak również historyków historiografii. Żaden historyk nie jest zawieszony w próżni. Dobierając zakres tematyki badawczej, wyszukując i interpretując źródła, grupując i wczytując się w opracowania, formułując hipotezy i tezy, wreszcie tworząc narrację podlega kulturowym, ale i społecznym interakcjom. Nie dziwny się, iż – będąc kulturowo ukształtowani – badacze różnie dostrzegali przeszłą rzeczywistość, różnie ją przez to badają. Myślę, że dla historyków rozpatrujących dzieje XIX-wiecznych bractw ważna jest refleksja dotycząca dawnych „mistrzów”, jako konstruktorów „brackich” dziejów. Poznanie kulturowej perspektywy w której pisali i dogłębna analiza tworzonych przez nich dziejowych procesów, wyznaczy ścieżki po których można, lub nie powinno się podążać idąc ich śladem. Myśl ta inspiruje do powzięcia badań nad antropologicznym wymiarem historiografii Kojałowicza. W tym kontekście przedstawione przeze mnie analizy, należy traktować jedynie jako przyczynek do kolejnych, szerszych analiz ujmujących twórczość historiograficzną w antropologicznym kontekście.

Bibliografia

Morawiec N., *Dekonstrukcja ruskości? „Litewska cerkiewna unia”*. Mikołaj Kojalowicz a metafora zjednoczenia, [w:] *W poszukiwaniu tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2012.

Morawiec N., *Dialektyki ruskości. „Historia zjednoczenia zachodnioruskich unitów...”* M. Kojalowicza a metafora zjednoczenia, [w:] *Ukraina-Polska-Unia Europejska. Polityczny, gospodarczy i społeczno-kulturalny wymiar współpracy*, red. K. Jędraszczyk, O. Krasiński, W. Sobczak, Poznań 2012.

Morawiec N., *Dogmatization of Ruthenianism/Russicism. The metaphor of union in the historiography of the so-called “school of Mikhail Koyalovich”*, [in:] *Crossroads. From Rus’ to...*, ed. Rafał Dymczyk, Igor Krywoszeja, Norbert Morawiec, Częstochowa-Humań-Poznań 2015.

Tichomirow A., *Westrus’ism as a research problem*, [in:] *East and West. History and Contemporary State of Eastern Studies*, ed. by J. Malicki and L. Zasztowt, Warsaw 2009.

Tichomirow A., *Zachodniorusizm jako światopogląd: historia i kontynuacje*, „Częstochowskie Teki Historyczne”, 2016, t. 6.

Tolstoy D., *Le Catholicisme Romain en Russie. Études historiques*, t. 1–2: 1863–1864.

Белазаровіч В.А., *Гістарыяграфія гісторыі Беларусі: дапаможнік*, рэд. І. П. Крэня, А.М. Нечухрына, Гродна 2006.

Бендин А.Ю., *К вопросу о формировании этнической идентичности белорусов в Российской империи (вторая половина XIX – начало XX вв.)*, „Проблемы Национальной Стратегии”, 2012, № 2 (11).

Бондарь Ю., *Идеология и государство*, „21-й ВЕК”, 2015, № 3 (36).

Ворончук І., *Українські православні братства: історіографічна традиція, проблеми і перспективи*, „Українознавство”, 2016, №4 (61).

Восович С.М., *Возрождение и развитие православных братств в беларуси в 1863–1914 гг.*, „Веснік мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна”, 2009, № 3.

Долбилов М.Д., *Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Москва 2010.

Жуковська Л., *Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в острозі за перший рік свого існування*, [в:] *Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: Науковий збірник*, вип. 3, Острог 2011.

Изместьева Г.П., *Дмитрий Андреевич Толстой*, „Вопросы истории” 2006 № 3.

Ісаєнко О.М., *Гетьман П. Сагайдачний в працях М. Кояловича та А. Карташева як істориків церкви*, [w:] *Zbiór artykułów naukowych*.

Konferencji Międzynarodowej Naukowo-Praktycznej „Współczesne tendencje w nauce i edukacji” (30.10.2016–31.10.2016), Warszawa 2016.

Казаков М., *«Братська» реформа в Київській єпархії 1914 року – завершення розвитку православних братств Російської імперії*, „Етнічна історія народів Європи”, 2015, вип. 45.

Казаков М., *Дибинецьке цехове братство (1742–1909 рр.)*, „Етнічна історія народів Європи”, 2014, вип. 43.

Казаков М., *Історіографія православних братств пізньої імперського періоду*, „Сумська Старовина”, 2013, № 40.

Казаков М., *Православні братства київської губернії напочатку 1860-х років: причини занепаду*, „Етнічна історія народів Європи”, 2016, вип. 49.

Ковтуненко О., *Передумови утворення Речі Посполитої у висвітленні російської історіографії XIX століття*, „Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова”. Ювілейний випуск до 180-річчя НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, 2015, № 13.

Кожич Н. М., *Деятельность православных церковных братств в Беларуси конца XIX – начала XX в.*, „Труды БГТУ”. Сер. 6, История, философия, 2017, № 1 (107).

Кузьма Д.І., *Падарожжжа М. В. Каяловіча на Беларусі ў 1862 г.*, „Вышэйшая школа: Навукова-метадычны і інфармацыйны часопіс”, 2010, № 3.

Кузьма Д.І., *Роля М.В. Каяловіча ў стварэнні Астрожскага Кірыла-Мяфодзіевага брацтва*, [в:] *Роль личности в истории: реальность и проблемы изучения: науч. сб. (по материалам I-й Международной научно-практической Интернет-конференции)*, редкол. В. Н. Сидорцов и др., Минск 2011.

Кузьма Д.І., *Сістэма палітычных поглядаў м. в. Каяловіча*, [в:] *Праблемы гісторыі дзяржавы і права Беларусі : матэрыялы міжнар. навук.-практ. канф., прысвечанай 90-годдзю з дня нараджэння І. А. Юхо*, Мінск 2011 г., рэдкал. С. А. Балашэнка і інш, Мінск 2011.

Литвинский А.В., *Западнорусизм в историографии: осмысление прошлого Беларуси с православных позиций*, [в:] *Христианство и общество (к 1700-летию Миланского эдикта): материалы Междунар. науч. конф., 17 мая 2013 г., Барановичи*, ред. А. В. Никишова и др., Барановичи 2013.

Литвинский А.В., Карев Д., *Стефан Баторий и его эпоха в отражении историографии «западнорусизма»*, [в:] *Стефан Баторий у гістарычнай памяці народаў Усходняй Еўропы*, Гродна 2004.

Литвинский А.В., *М.О Коялович в оценке белорусской историографии новейшего времени*, [в:] *Этнасацыяльныя і культурныя працэсы ў заходняй рэгіёне Беларусі: гісторыя і сучаснасць: Матэрыялы рэспубліканскай навуковай канферэнцыі*, рэд. І.П. Крэня, Гродна 1998.

Литвинский А.В., *Менталитет славянских народов в оценке историков-*

западноруссизмов, [в:] *Менталитет славян и интеграционные процессы: история, современность, перспективы: материалы VI Междунар. науч. конф., Гомель, 21–22 мая 2009 г.*, ред. В.В. Кириенко, Гомель 2009.

Литвинский А.В., *Методологические аспекты изучения западноруссизма как явления историографии*, [в:] *Состояние и развитие методологических исследований в исторической науке Республики Беларусь и Российской Федерации*, редкол. А.Н. Нечухрин и др., Гродно 2008.

Никон (Лысенко), *М.О. Коялович и Санкт-Петербургская школа церковной историографии западной России*, „Христианское чтение”, 2002, № 21.

Отливачник А., *М. Коялович – сотрудник журнала „Гражданин” (1872 г.)*, [в:] *Журналістыка 2008: стан, праблемы і перспектывы: матэрыялы 10-й Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, рэдкал.: С.В. Дубовік і інш., вып. 10, Мінск 2008.

Петренко А.А., *Миссионерский императив и проявление экуменизма в деятельности киевского митрополита Платона (Городеского)*, „Гилея: научный вестник”, 2015, № 100.

Побѣдоносцевъ К., *Историческая записка о Холмской Руси и г. Холмъ, о судьбахъ униі въ Холмскомъ краѣ и современномъ положеніи въ немъ униатскаго вописа*, Санктпетербург 1897

Проценко О.Э., Колоцей М.Я., *Польская проблематика в трудах В. Н. Черепицы*, [в:] *Через прошлое – к настоящему и будущему: сборник научных статей (К 65-летию профессора В. Н. Черепицы)*, под общ. ред. Э.С. Ярмусика, Гродно 2010.

Смалянчук А., *Черепица, Валерий Н. Михаил Осипович Коялович. История жизни и творчества; яго ж, Польское национальное движение в Белоруссии*, „Беларускі Гістарычны Агляд. Навуковы часопіс - Інтэрнэт-версія”, 1998 т. 5 сш. 2, <http://www.belhistory.eu/cherepica-valerij-n-mixail-osipovich-koyalovich-istoriya-zhizni-i-tvorchestva-yago-zh-polskoe-nacionalnoe-dvizhenie-v-belorussii-ales-smalyanchuk/>.

Соловьев А.Л., *К.П. Победоносцев и политика контрреформ*, „Известия Уральского государственного университета”, 2003, № 25.

Флеров І., *О православныхъ церковныхъ братствахъ противоборствовавшихъ униі въ юго-западной Россіи, въ XVI, XVII и XVIII столѣтіяхъ*, Санктпетербургъ 1857.

Хотеев А., *Основы концепции западноруссизма в творчестве М. О. Кояловича*, [в:] *Белорусская православная церковь. Минская духовная семинария*, <https://minds.by/news/osnovy-kontseptsii-zapadnorusizma-v-tvorchestve-m-o-koyalovicha#.Wf2lAlvWzIU>.

Черепица В.Н., *Михаил Осипович Коялович: История жизни и творчества*, Гродно 1998.

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**HISTORIA A DZIEDZICTWO ZACHODNIORUSÓW.
BRACHTWA CERKIEWNE W DZIAŁALNOŚCI MICHAIŁA
KOJAŁOWICZA WE WSPÓŁCZESNEJ HISTORIOGRAFII
EUROPY ŚRODKOWEJ I WSCHODNIEJ**

Streszczenie: Michaił Kojalowicz jest znanym rosyjskim historykiem. Interesował się dziejami bractw oraz był jednym z ważniejszych ich propagatorów i działaczy. Celem niniejszego artykułu będzie ukazanie „brackiej” myśli i działalności Kojalowicza we współczesnej historiografii Europy Środkowej i Wschodniej. W ostatnim ćwierćwieczu pojawiło się bowiem wiele prac badawczych poruszających to zagadnienie. Rzucają one nowe światło na sposób i motywy łączenia przez niego pracy naukowej i działalności polityczno-społecznej, ale jednocześnie skłaniają do refleksji nad samą ideą bractw cerkiewnych.

Słowa kluczowe: Michaił Kojalowicz, bractwa, zachodniorusizm, historiografia.

Norbert Morawiec

Jan Długosz University in Częstochowa

**THE HISTORY AND HERITAGE OF WESTERN RUSSIANS.
EASTERN ORTHODOX LAY BROTHERHOODS IN
THE ACTIVITY OF MIKHAIL KOYALOVICH IN THE
CONTEMPORARY HISTORIOGRAPHY OF CENTRAL AND
EASTERN EUROPE**

Summary: Mikhail Koyalovich is a well-known Russian historian. He was interested in the history of Eastern Orthodox lay brotherhoods and was one of their most important promoters and activists. The aim of this paper is to present brotherhoods' thoughts and activity of Mikhail Koyalovich in the contemporary historiography of Central and Eastern Europe. In the past quarter of last century works of many researchers, who were dealing with this topic, have been published. They shed a new light on the ways and motives of Mikhail Koyalovich's combining research work with the political and social activity, leading to reflection on the very idea of Eastern Orthodox lay brotherhoods.

Keywords: Mikhail Koyalovich, brotherhoods, Western Russism, historiography

Юрій Котлар

Анна Соловйова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1991–2014 рр.)

Україна як суверенна держава вже двадцять п'ять років перебуває в стані постійних трансформацій. Таке явище пов'язане з тим, що проголошення незалежної держави розпочалася без продуманих і виразно вказаних орієнтирів. Певної шкоди завдали відсутність (до 1996 р.) Конституції України, де чітко б закріплювалася сутність нової держави, а також достатньо сильний вплив комуністичної ідеології. У таких умовах особливо важливим виглядає дослідження ментальних особливостей різних поколінь українців, що пережили процес створення Української суверенної держави та народилися після початку доби незалежності.

Мета роботи – визначити особливості, характерні для низки поколінь українців в умовах трансформації суспільства під час переходу від радянської до української ментальності.

У розумінні поняття «покоління» ми спираємося на «духовно-історичну теорію поколінь» Х. Ортеги-і-Гассета, де покоління виступає певним суб'єктом історичної діяльності, що залишається вірним політичним ідеям свого часу. Х. Ортега-і-Гассет визначив термін діяльності покоління – 30 років. «Покоління, що вирросло під пануванням певних ідей, уже несе свої ідеї, схильності та уподобання, поступово насичуючи ними суспільну атмосферу. І якщо панують крайні погляди, то нове буде тяжіти до зворотного, тобто до реставрації <...>. Хто дійсно хоче створити нову соціально-політичну дійсність, той насамперед повинен подбати, щоб в оновленому світі втратили чинність жалюгідні стереотипи попереднього історичного досвіду»¹.

Категорія «ментальність» є однією з фундаментальних духовних та соціально-психологічних рис як людської особистості, так і народу. Під ментальністю розуміють стійкі структури глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості й підсвідомості, що визначають устремління,

---

¹ Х. Ортега-і-Гассет, *Восстание масс*, <http://www.libros.am/book/read/id/41066/slug/vosstanie-mass>, (дата звернення 25.07.2016).

нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загально визнані цінності, суспільна психологія. Ментальність означає дещо спільне, що лежить в основі свідомого і підсвідомого, логічного та емоційного, тобто вона являє собою глибинне джерело мислення, ідеології та віри, почуттів та емоцій. Ментальність народу – це його світосприйняття, світовідчуття, бачення себе у світі, тобто – це своєрідна «душа народу». Українська ментальність – це специфічне світобачення українського народу, яке значною мірою впливає на його вибір власної історичної долі»².

Фактологічною основою роботи послужили результати дослідження, проведені Фондом «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» спільно з соціологічною службою «Ukrainian Sociology Service» з 25 грудня 2014 р. по 15 січня 2015 р. на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень в одинадцяти регіонах України.

Українське суспільство складається головним чином з людей, ментальна ідентичність яких переживає сьогодні складний етап трансформації. 25 років тому майже кожен відчував себе радянською людиною, частиною «великої й сильної країни». Незважаючи на те, що СРСР як держава вже не існує, проте фантомне відчуття належності до неї продовжує впливати на соціальне усвідомлення мільйонів українських громадян.

У питанні щодо розпаду СРСР позитивне ставлення переважає в більшості регіонів (найбільше на Галичині – 88%), але в трьох регіонах негативні оцінки переважають позитивні (Донбас – 70% проти 12%, Слобожанщина – 52% проти 31%, Подніпров'я – 49% проти 39%)³.

Для українців, які проживали в УРСР в рамках Радянського Союзу, характерною була так звана радянська ментальність. Дослідники Національного інституту стратегічних досліджень виділили такі її риси: пасивність особи (відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнювалася формальною активністю напоказ); комплекс меншовартості (відчуття власної нездатності через некомпетентність та непрофесіоналізм); невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм (перекладання на владу вирішення власних проблем); безпорадність (надія на вирішення проблем ззовні)⁴.

Колишні громадяни УРСР дуже швидко стали громадянами нової держави – України, але ментально процес перебудови так і не відбувся в повній мірі. Адже члени українського суспільства не усвідомили себе як певна єдність. Тому замість консолідації важливу роль відіграє таке явище, як регіоналізм, що характерний для представників різних поколінь. Як наслідок, ментальні характеристики українців більш рельєфно проявляються не на загальноукраїнському, а на регіональному рівнях (західноукраїнська, східноукраїнська, південноукраїнська ментальність).

Абсолютна більшість населення України вважає себе передусім

---

² В. Храмова, *До проблеми української ментальності*, [в:] Українська душа, відп. ред. В. Храмова, Київ 1992, с. 3.

³ *Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні»*, <http://www.libros.am/book/read/id/41066/slug/vosstanie-mass>, (дата звернення 25.07.2016).

⁴ О. Бойко, *Історія України*, Київ 2003, с. 618.

громадянами України – 67,5%. 12% вважають себе жителями свого регіону й ще 10% – свого села чи міста. До громадян колишнього СРСР відносить себе менше 3% і лише 0,3% зараховують себе до громадян Росії.

Деякі регіони вирізняються більш високим рівнем регіональної ідентифікації: це насамперед Донбас та Південний Захід (Закарпатська та Чернівецька області). На Донбасі громадянами України себе вважають 38% жителів, 35% – жителями Донбасу, 10% – жителями своїх міст, 9% – громадянами світу й ще 5% – громадянами СРСР (показово, що громадянами Росії – лише 0,3%). На Південному Заході 38% жителів вважають себе насамперед громадянами України, 27% – жителями своїх міст, 22% – жителями свого регіону, а 6% – громадянами світу⁵.

Ментальні розбіжності серед українського соціуму породжують розбіжності в політичному середовищі, які різні політичні сили намагаються використати в боротьбі за владу й тим самим посилюють протистояння громадян, що віддаляє консолідаційні процеси в українському суспільстві⁶.

Сучасне українське молоде покоління є першим з 1991 р., що сформувалося в умовах постсоціалізму. Дослідження його ментальних особливостей є важливим для сьогодення, адже саме це покоління незабаром буде визначати суспільну думку в країні.

Покоління 25–35 літніх прагне виявити свою індивідуальність, не завжди сприймає традиційні цінності-норми суспільства, у якому проживає. І для нього характерне унікальне явище розшарування усередині самого покоління. Це зрозуміло, адже більш рання його частина несе в собі певні елементи радянської ментальності, що проявляються у відомому слогані: «Народжені в СРСР», а пізніша – української ментальності: «Народжені в Україні». Тобто представники одного покоління під впливом історичних подій – проголошення незалежності України – фактично належать до різних ментальних світів.

Для особливостей формування ментальності нового українського суспільства характерними є наступні фактори:

1. Процес відбувається в умовах не лише зміни поколінь, але й зміни політичної, економічної та соціальної структур.
2. Пріоритетного значення набуває запозичення елементів субкультур західних країн.
3. Нігілістичне ставлення до спадщини радянського періоду призводить до девальвації духовних цінностей попередніх поколінь й ускладнює передачу їх наступним поколінням⁷.

Як слушно вказує В. Тарасенко: «Нинішнє <...> українське суспільство – надто молоде соціальне утворення, формування системних характеристик

⁵ *Результати загальнонаціонального соціологічного опитування...*

⁶ І. Побочий, *Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан*, «Вісник СевДТУ», 2008, вип. 91: Політологія, с. 40.

⁷ О. Яремчук, *Культурно-історичний потенціал молоді в умовах трансформації суспільства*, «Вісник Чернігівського державного педагогічного університету», 2009, Випуск 74, Серія: Психологічні науки, т. 2, с. 211–212.

якого перебуває ще на стадії можливості їх різних варіантів»⁸.

Сучасне українське покоління народилося й виросло в умовах кардинальної ломки системи цінностей та за відсутності системи державних інститутів соціалізації. Традиційні цінності радянського часу, до яких можна віднести почуття обов'язку, пріоритет державних інтересів перед особистими, терплячість, ентузіазм, поступаються місцем новим цінностям, що прийшли у зв'язку з розвитком ринково-демократичних трансформацій. Серед них перше місце займає багатство (матеріальний добробут), свобода вибору переконань і поведінки, прагматизм.

Тотальна криза українського суспільства породила ситуацію глибокої світоглядної дезорієнтації в середовищі молодого покоління, яке все частіше стає об'єктом маніпулювання політтехнологів, що представляють інтереси конкретних олігархічних груп і політичних партій⁹.

Головними чинниками, що можуть роз'єднати українців, були визнані корумпованість влади (29%), дії олігархів (29%), дії Росії на роз'єднання України (25%), маніпуляція інформацією через ЗМІ (24%), розділення українців методом політичної агітації (20%)¹⁰.

Загальна ситуація з різними поколіннями українців нагадує стан «особливої кризової ментальності», що «веде до розпаду стійких у минулому соціально-політичних утворень, які й визначають поведінку людей». Головними її особливостями є: мозаїчність, безсистемність, відсутність цілісності та стійкості та постійна змінність. Ментальність подібного типу з'являється в ситуаціях різкого переходу від тоталітаризму до демократії, які характеризуються появою цілої низки інших форм суспільного буття¹¹.

Разом із тим, знакові історичні події «Помаранчева революція» (2004 р.) і «Революція Гідності» (2014 р.) чітко вказують, що роль нового покоління в українському суспільстві стає все більш виразнішою. А. Гальчинський, відзначав: «Хоча ще надто рано робити остаточні висновки, але я переконаний, що маємо всі підстави розглядати ці події як вияв класичної за своїм змістом соціальної революції, яка, безперечно, є логічним продовженням глибоких суспільних трансформацій, розпочатих 1991 року. Зрештою, цілі 1991-го й цілі 2004-го років однопорядкові. Вони мають одну й ту саму генетику й пов'язані не лише з утвердженням України як незалежної суверенної держави, а з докорінною перебудовою всього комплексу суспільних відносин, інтеграцією нашої країни в сучасний цивілізаційний розвиток»¹². Під час Помаранчевої революції різні покоління українців усвідомили себе суб'єктом політичної діяльності, вільної від фантомів репресивно-

---

⁸ В. Тарасенко, *Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства*, «Віче», 2000, № 11, с. 59.

⁹ Т. Артимонова, *Архітектура цінностей сучасної української молоді та студентів*, <http://www.stationline.org.ua/pedagog/85/15283-arxitektonika-cinnostej-suchasno%D1%97.ukra%D1%97nsko%D1%97-molodi-ta-studentiv.html>, (дата звернення 20.07.2016).

¹⁰ *Результати загальнонаціонального соціологічного опитування...*

¹¹ С. Хрипко, *Феномен «кризової ментальності» в духовному просторі України*, <http://www.religion.in.ua/main/12192-fenomen-krizovoyi-mentalnosti-v-duxovnomu-prostori-ukrayini.html>, (дата звернення 20.07.2016).

¹² А. Гальчинський, *Помаранчева революція і нова влада*, Київ 2005, с. 5, 37.

тоталітарної системи.

У ставленні до «Революції Гідності», або «Майдану», позитивні оцінки переважають у більшості регіонів (від 94% на Галичині до 51% – у Причорномор'ї), але в трьох південно-східних регіонах (Донбас – 69% проти 12%, Слобожанщина – 55% проти 36%, та Нижнє Подніпров'я – 47% проти 44%) переважають негативні оцінки¹³.

«Революція Гідності» створила значний злам на ментальному рівні, здобувши не лише перемогу над авторитаризмом (залишком радянської ментальності) та традиційним українським стереотипом «моя хата скраю», а й показала нові ментальні риси молодого покоління українців: непокірність, рішучість, толерантність, прагнення до волі та справедливості, здатність до самопожертви, що особливо проявились під час Російсько-української війни на Соді України (АТО).

Таким чином, ми спробували розглянути ментальні особливості різних поколінь українців: від проголошення незалежної України – до сьогодення. Вони характеризуються певними особливостями. Старше покоління до цього часу є носієм деяких рис радянської ментальності, що проявляються в надії на вирішення всіх проблем новою владою або ззовні. Молодше покоління є носієм нової ментальності, де головне місце займає прагматизм, свобода вибору переконань і поведінки, нігілістичне ставлення до спадщини радянського періоду. Загалом, для України характерна ситуація «кризової ментальності», що пов'язана зі значним впливом регіональних особливостей.

«Помаранчева революція» та «Революція Гідності» стали певними віхами створення нової української еліти, що базується на оновлених ментальних основах: толерантність, прагнення до волі та справедливості, здатність до самопожертви. Сподіваємося, що саме ці характеристики стануть основою формування загальноукраїнської ментальності.

¹³ Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні», <http://www.libros.am/book/read/id/41066/slug/vosstanie-mass>, (дата звернення 25.07.2016).

Бібліографія

- Артимонова Т., *Архітектоніка цінностей сучасної української молоді та студентів*, <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/85/15283-arxitektonika-cinnostej-suchasno%D1%97.ukra%D1%97.nsko%D1%97-molodi-ta-studentiv.html>, (дата звернення 20.07.2016).
- Бойко О., *Історія України*, Київ 2003.
- Гальчинський А., *Помаранчева революція і нова влада*, Київ 2005.
- Ортега-и-Гассет Х., *Восстание масс*, <http://www.libros.am/book/read/id/41066/slug/vosstanie-mass> (дата звернення 25.07.2016).
- Побочий І., *Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан*, „Вісник СевДТУ”, 2008, вип. 91: Політологія.
- Результати загальнонаціонального соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні»*, <http://www.libros.am/book/read/id/41066/slug/vosstanie-mass> (дата звернення 25.07.2016).
- Тарасенко В., *Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства*, „Віче”, 2000, № 11.
- Храмова В., *До проблеми української ментальності*, [в:] Українська душа, відп. ред. В. Храмова, Київ 1992.
- Хрипко С., *Феномен «кризової ментальності» в духовному просторі України*, <http://www.religion.in.ua/main/12192-fenomen-krizovoyi-mentalnosti-v-duhovnomu-prostori-ukrayini.html> (дата звернення 20.07.2016).
- Яремчук О., *Культурно-історичний потенціал молоді в умовах трансформації суспільства*, „Вісник Чернігівського державного педагогічного університету”, 2009, вип. 74, Серія: Психологічні науки, т. 2.

Юрій Котлар
Анна Соловійова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1991–2014 РР.)

Україна як суверенна держава вже двадцять п'ять років перебуває в стані постійних трансформацій. За таких умов особливо важливим виглядає дослідження ментальних особливостей різних поколінь українців, що пережили процес створення Української суверенної держави та народилися після початку доби незалежності.

Українське суспільство складається головним чином з людей, ментальна ідентичність яких переживає сьогодні складний етап трансформації. 25 років тому майже кожен відчував себе радянською людиною. Незважаючи на те, що СРСР як держава вже не існує, проте фантомне відчуття належності до неї продовжує впливати на соціальне усвідомлення мільйонів українських громадян. Для українців, які проживали в УРСР в рамках Радянського Союзу, характерною була так звана радянська ментальність, що проявляється в надії на вирішення всіх проблем новою владою або ззовні.

Колишні громадяни УРСР дуже швидко стали громадянами нової держави – України, але ментально процес перебудови так і не відбувся в повній мірі. Тому замість консолідації в наш час важливу роль відіграє таке явище, як регіоналізм, що характерний для представників різних поколінь (західноукраїнська, східноукраїнська, південноукраїнська ментальність).

Сучасне українське молоде покоління прагне виявити свою індивідуальність, і для нього характерне унікальне явище розшарування всередині самого покоління. Більш рання його частина несе в собі певні елементи радянської ментальності, що проявляються у відомому слогані: «Народжені в СРСР», а пізніша існує в параметрах української ментальності: «Народжені в Україні». Тобто представники одного покоління під впливом проголошення незалежності України фактично належать до різних ментальних світів.

Знакові історичні події – «Помаранчева революція» (2004 р.) і «Революція Гідності» (2014 р.) – чітко вказують, що роль нового покоління в українському суспільстві стає все більш виразною. Вони стали певними віхами формування нової української еліти, що базується на оновлених ментальних основах: толерантність, прагнення до волі та справедливості, здатність до самопожертви. Сподіваємося, що саме ці характеристики стануть основою формування загальноукраїнської ментальності.

Ключові слова: Україна, ментальність, суспільні трансформації, революція, громадяни, покоління, еліта.

Yuriy Kotlyar

Anna Soloviova

Petro Mohyla Black Sea National University (Mykolayiv, Ukraine)

UKRAINIAN IDENTITY UNDER THE SOCIAL TRANSFORMATIONS (1991–2014)

Ukraine is a sovereign state for twenty-five years and now the study of mental identity characteristics of different generations of Ukrainians is particularly important.

Ukrainian society consists mainly of people mental identity of whom is undergoing a difficult phase of transformation. Almost everyone was feeling as the Soviet man 25 years ago. Despite the fact that the USSR as the state no longer exists, but the phantom sense of belonging to it continues to influence social and political conscience of millions of Ukrainian citizens. Ukrainians who lived in the USSR under the Soviet Union was characterized by the so-called Soviet mentality that manifests itself in the hope of solving all the problems by the government and state.

Former citizens of the USSR quickly became citizens of the new state – Ukraine, but identically the process of restructuring has not happened fully. So instead of consolidation, nowadays the phenomenon of regionalism plays an important role. It is typical for representatives of different generations (Western-Ukrainian, Eastern-Ukrainian, Southern-Ukrainian identity).

Modern Ukrainian young generation tends to reveal their identity. A unique phenomenon of stratification inside a generation is a typical distinctive feature for them so they belong in fact to different mental worlds. The earlier part of generation bears in it certain elements of Soviet identity shown by the famous slogan: “Born in the USSR”, and the later – in the Ukrainian identity: “Born in Ukraine”.

Significant historical events such as “Orange Revolution” (2004) and “Revolution of Dignity” (2014) clearly indicate that the role of the new generation of Ukrainian society becomes more meaningful. These events were certain milestones of forming new Ukrainian elite, based on the updated mental foundations: tolerance, yearning for freedom and justice, the ability to sacrifice. We hope that these characteristics will be the basis of formation of the all-Ukrainian identity.

Keywords: Ukraine, mentality, social transformation, the revolution, the citizens, the generation, the elite.

DUCHOWOŚĆ I ...

Łukasz S. Kopera

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KANONICY REGULARNI LATERAŃSCY NA POGRANICZU POLSKO-RUSKIM – OD KLASZTORU DO PROWINCJI

1. Wprowadzenie

Obecność kanoników regularnych na ziemiach polskich potwierdzają źródła z pierwszej połowy XII w., ale pierwsi zakonnicy mogli dotrzeć tu znacznie wcześniej. Wśród najstarszych ośrodków życia kanonicznego znane są: Trzemeszno pod Gniezmem, Czerwińsk nad Wisłą na Mazowszu oraz Sobótka pod Wrocławiem. Ten ostatni przeniesiony następnie na Piasek do Wrocławia¹. Opinia na temat pochodzenia kanoników regularnych w polskim środowisku uczonych jest podzielona. Jedni utrzymują, że przywędrowali oni z Arrouaise w południowej Francji, inni zaś, że z terenów dzisiejszej Belgii (Wallonia), gdzie istniała najsilniejsza tradycja kanonikatu regularnego². Obok trzech ważnych „gniazd” zakonu na ziemiach polskich (Trzemeszno, Wrocław, Czerwińsk) powstało kilkanaście pomniejszych prepozytur autonomicznych, najwięcej fundowanych jeszcze przed końcem XV stulecia. Wśród nich klasztory w: Mstowie (połowa XII w.), Żaganiu (1217 r.), Kaliszu (1358 r.), Oleśnie (1375 r.), Krakowie (1405 r.), Kłodawie (1427 r.), Kłobucku (1454 r.), Krzepicach (1466 r.), Kraśniku (1468 r.), Kurozwękach (1487 r.) i w Lubrańcu (1497 r.)³.

¹ V. m.in.: W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962, s. 193–200; K. Łatak, *Początki ruchu kanonicznego na ziemiach polskich*, [w:] *Miscellanea scientifica in honorem beatissimi patris Joannis Pauli*, ed. S. Strękowski, Elk-Suwałki 1999, s. 232; id., *Kanonicy regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, [w:] *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, B. Makarczyk, Kraków 2005, s. 20; B. Kürbis, *O początkach kanonii w Trzemesznie*, [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu Prof. Kazimierza Tymienieckiego*, red. J. Bardach i in., Poznań 1970, s. 327–342; A. Bachulski, *Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, Warszawa 1929, s. 7; A. Pobóg-Lenartowicz, *Stan badań nad klasztorem kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1992, nr 101, s. 85.

² K. Łatak, *Kanonicy regularni w dawnej i współczesnej Polsce...*, s. 21; A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku: życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999, s. 39.

³ V.: K. Łatak, *Prepozytury autonomiczne i kongregacje centralistyczne kanoników regularnych w dawnej Polsce*, „Elckie Studia Teologiczne”, 2001, nr 2, s. 116–122.

Prepozytury autonomiczne tworzyły tzw. obediencje, czyli nieformalne kongregacje. Oznaczało to, że poszczególne klasztory zachowywały regułę zakonną i przepisy życia kanonicznego zgodnie z tradycją domu macierzystego, ale w sprawach wewnętrznych rządziły się samodzielnie. Przejawiało się to m.in. w wyborze przełożonego (prepozyta) konwentu, którego zakonnicy w obediencjach dobierali spośród własnego grona. W 1446 r., kiedy papież Eugeniusz IV zatwierdził nową kongregację laterańską w Rzymie, poszczególne klasztory polskie podjęły decyzję o przyłączeniu się do jej struktur. Pierwszą prepozyturą, która postanowiła poddać się pod opiekę opata rezydującego na Lateranie, była prepozytura Bożego Ciała w Krakowie. Afiliacji dokonała w grudniu 1503 r.⁴

Prepozytura krakowska Bożego Ciała uchodzi za najbardziej znaczącą wśród klasztorów kanonicznych w Polsce, nie tylko z racji swego położenia w królewskim mieście, ale dlatego, że zdołała stworzyć struktury własnej kongregacji, a nadto utrzymać ciągłość życia kanonicznego w kraju. Kanonicy regularni przybyli do Krakowa z Kłodzka pod koniec XIV w. na zaproszenie pary królewskiej Jadwigi i Władysława Jagiełły. Dokument fundacyjny dla krakowskiego klasztoru wystawiono z datą 26 marca 1405 r.⁵ Zakonnicy zostali osadzeni przy kościele farnym na Kazimierzu, którego budowę zainicjował jeszcze król Kazimierz Wielki. Dzieła ukończenia jednej z największych i najwspanialszych świątyń Krakowa zakonnicy dokonali przy wsparciu Jagiellonów ok. 1500 r. Wtedy odbyła się jej konsekracja pod wezwaniem Bożego Ciała najprawdopodobniej z rąk kard. Fryderyka Jagiellończyka⁶. Kanonicy regularni na Kazimierzu przejęli po księżach diecezjalnych wszystkie obowiązki duszpasterskie właściwe dla funkcjonowania placówek parafialnych, a przy tym zdołali uczynić z krakowskiego klasztoru centralny ośrodek kanonicznego życia w kraju. Szczególną troskę zakonnicy roztoczyli nad miejscową szkołą parafialną oraz szpitalem dla ubogich⁷. Przy klasztorze powstało skryptorium i potężna biblioteka, a dzięki energicznej działalności kanoników

---

⁴ Id, *Kanonicy Regularni Laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Ełk 1999, s. 72–73.

⁵ Prof. I. Pietrkiewicz przekonuje, że fundacja prepozytury na Kazimierzu była zamiarem Kazimierza Wielkiego, który chciał sprowadzić do niej zakonników z opactwa św. Wiktora w Paryżu. Tezę tę potwierdza tradycja zakonna, która wiąże fundację klasztoru Bożego Ciała z otwarciem przy niej Akademii Krakowskiej. I. Pietrkiewicz, *Książka jako świadectwo kultury krakowskiego konwentu kanoników regularnych na przestrzeni XV–XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, 2001, nr 61, s. 2, 126, przyp. 3; K. Łatak, *Dwór królewski wobec klasztoru kanoników regularnych Bożego Ciała w Krakowie w XV i XVI wieku*, [w:] *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 119.

⁶ K. Łatak, *Biskupi wobec krakowskiej kongregacji kanoników regularnych laterańskich do połowy XVII w.*, [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2000, s. 152.

⁷ W. Urban, *Szkoła parafialna Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie w pierwszej połowie XVI w. w świetle krakowskiego Archiwum Archidiecezjalnego*, „Nasza Przeszość”, 1992, nr 78, s. 387; cf.: B. Przybyszewski, *Krakowskie szkolnictwo parafialne przy końcu średniowiecza*, [w:] *Z przeszłości Krakowa*, red. J.M. Małecki, Warszawa-Kraków 1989, s. 63–68; J. Krukowski, *Szkolnictwo parafialne Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001, s. 23; K. Łatak, *Szkoły parafialne Kanoników Regularnych Laterańskich w Małopolsce w czasach staropolskich*, „Nasza Przeszość”, 2012, nr 117, s. 361; K. Łatak, S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009, s. 158.

nastąpiło ożywienie kontaktów zakonu z Uniwersytetem Jagiellońskim, gdzie studiowało wielu wychowanków kazimierskiej szkoły, a wykłady prowadzili uczeni kanonicy regularni. Nowością w parafii kazimierskiej była zaprowadzona apteka⁸. Rzeczywistość wewnątrzklasztorną kazimierskiego domu warunkowały reguła i konstytucje przywiezione przez pierwszych prepozytów. W świetle tych dokumentów centrum życia kanonickiego stanowiła liturgia o charakterze wspólnotowym. Zakonnicy byli zobowiązani do uczestnictwa w modlitwie brewiarzowej (*officium divinum*), mszy świętej konwentualnej, procesji, posiłkach, studium i rekreacji⁹.

W XVI w. krakowska prepozytura kanoników regularnych zwiększyła zależność od siebie kilku poszczególnych domów zakonnych i w ten sposób rozpoczęła starania o utworzenie formalnej kongregacji. Za takim posunięciem przemawiały także względy osobowe. Prepozyturę krakowską tworzył zwykle najliczniejszy konwent, podczas gdy placówki stanowiące obediencje nie posiadały licznych powołań. Wielkim orędownikiem zawiązania kongregacji krakowskiej był prepozyt Jan Niczkoniusz (1526–1544). Jego obecność na spotkaniach z przedstawicielami poszczególnych klasztorów autonomicznych, wymiana korespondencji, rozwiązywanie spraw personalnych, także tych dotyczących formacji intelektualnej przyszłych kanoników, przyniosły pożądane skutki. Jako pierwsza klasztorowi krakowskiemu podporządkowała się jurysdykcyjnie w 1510 r. prepozytura kurozwęcka¹⁰. Jej zależność od macierzystego domu na Kazimierzu opierała się przede wszystkim na podejmowanych decyzjach personalnych, które dla konwentu kurozwęckiego były ustalane na kapitule krakowskiej, gdzie m.in. wybierano prepozyta. W 1525 r. o unię jurysdykcyjną wystąpiła przeżywająca poważne problemy personalne kanonia kłobucka. Brak jednak aprobaty biskupa krakowskiego dla sprawy spowodowało przywrócenie prepozyturze w Kłobucku autonomii¹¹. Inicjatywę zjednoczenia domów obediencji krakowskiej podjął na nowo na początku XVII stulecia prepozyt Marcin Kłoczyński (1612–1644)¹², gorliwy reformator zakonu w dobie kryzysu życia zakonnego po wielkiej reformacji. Dzięki staraniom prepozyta Kłoczyńskiego doszło do otwarcia nowych placówek zakonnych, najwięcej na ziemiach Wielkiego Księ-

⁸ Odzwierciedleniem szeroko pojętego duszpasterstwa przez zakonników są liczne dzieła z zakresu prawa, historii, medycyny i nauk przyrodniczych, gromadzone w bibliotekach klasztornych. V.: I. Pietrkiewicz, *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku*, Kraków 2003; K. Łatak, *Biblioteka kanoników regularnych laterańskich w Krakowie do końca XVI wieku*, „Echa Przeszłości”, 2002, nr 3, s. 27–46; id., S. Nalbach, *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych...*, s. 272–273; A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 99–101; A. Pobóg-Lenartowicz, *Kanonicy regularni na Śląsku...*, s. 163–164; M. Łobaza, *Książka i księżnica w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w Mstowie w czasach staropolskich*, [w:] *Mstów: miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 319.

⁹ K. Łatak, *Kongregacja krakowskich kanoników regularnych Bożego Ciała*, Kraków 2002, s. 71–72.

¹⁰ Id., *Kongregacja krakowska kanoników regularnych...*, s. 54, 203 i nast.; B. Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, Kraków 1999, t. 2, s. 62.

¹¹ K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych...*, s. 53–54.

¹² V. J. Bieniarzówna, *Kłoczyński Marcin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1967–1968, t. 13, s. 56; K. Łatak, *Poczet rządców opactwa Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich w Krakowie*, Kraków 2005, s. 85–96.

stwa Litewskiego (skrót: WKL), m.in. w Krzemienicy (1617 r.), Bychowie (1618 r.), Wilnie (1625 r.), Suchej (1626 r.)¹³. Pierwszym jego sukcesem w sprawie scalenia klasztorów na wzór kongregacji było zwołanie w dniach 18–26 października 1626 r. w opactwie krakowskim kapituły generalnej, w której po raz pierwszy wspólnie uczestniczyli prepozyci z kanonii kraśnickiej, kurozwęckiej, bychowskiej, krzemienieckiej, wileńskiej i suskiej. Udziału we wspólnym zgromadzeniu odmówiła początkowo prepozytura kłobucka. Na zjednoczonej kapitule ojcowie jednogłośnie przyjęli wniosek o powołaniu własnej kongregacji krakowskiej, nazywanej w historiografii kongregacją Bożego Ciała. Po uzgodnieniu reguł prawnych nową kongregację zakonną ze stolicą w Krakowie zatwierdził bullą z dnia 5 maja 1644 r. papież Urban VIII¹⁴.

W momencie ustanowienia kongregację krakowską tworzyło siedem kanonii, do których jeszcze przed końcem XVII w. przystąpiły kolejne trzy: wolbromska, słonimska i kłobucka. Ta ostatnia uzyskała afiliację w 1677 r. za zgodą biskupa krakowskiego Andrzeja Trzebickiego (1607–1697)¹⁵. Wraz z powołaniem nowych placówek zwiększyła się liczba zakonników. Stan personalny klasztorów kanonickich nigdy nie należał do imponujących jak na warunki polskie, ale zwykle wahał się w granicach 90 członków. Najliczniejszy pozostawał klasztor krakowski, który tylko w 1697 r. osiągnął rekordową liczbę 86 zakonników. Placówki, tj. Kłobuck, Krzemienica, Kurozwęki czy Wilno, posiadały przeciętnie 8/12-osobowe składy konwentu¹⁶. Trzeba pamiętać, że co niektóre prepozytury miały także dependencje (parafie filialne), gdzie zwykle rezydowało 1/2 kanoników. Do końca XVIII w. kanonicy regularni zdołali na ziemiach polskich (Korona i Wielkie Księstwo Litewskie) utworzyć 48 klasztorów, w tym 2 opactwa, 28 prepozytur i 18 parafii filialnych¹⁷.

2. Pierwsze fundacje dla kanoników regularnych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego – Krzemienica i Bychów

Powołaniu klasztorów na ziemiach WKL sprzyjały zarówno stabilizacja Kościoła po reformach *Tridentinum*, wzrost pobożności na terenach litewskoruskich, objętych od połowy XVII w. nawałą wojenną, jak też znakomita kondycja ośrodka kanonickiego w Krakowie pod rządami prepozyta Marcina Kłoczyńskiego¹⁸.

¹³ K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002, s. 115 i nast.

¹⁴ Ibid., s. 54–55; id., *Kanonicy regularni laterańscy kongregacji krakowskiej*. Ogólny zarys dziejów, „Ełckie Studia Teologiczne”, 2000, nr 1, s. 147–155; Z. Jakubowski, *Stan badań nad kongregacją krakowską kanoników regularnych laterańskich*, [w:] *Kanonicy Regularni Laterańscy. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX w.*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975, s. 12–26.

¹⁵ Fundacja kanoników regularnych w Wolbromiu nastąpiła w 1633 r., w Słonimiu w 1650 r. Prepozytura kłobucka w kongregacji krakowskiej pozostawała do 1701 r. K. Łatak, *Kongregacja krakowska kanoników regularnych...*, s. 55.

¹⁶ Ibid., s. 63–67.

¹⁷ P.P. Gach, *Kasaty klasztorów kanonickich w XIX stuleciu*, [w:] *Kanonicy Regularni Laterańscy w Polsce. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX wieku*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975, s. 77–78; cf.: J. Flaga, *Zakony męskie w Polsce około 1772 roku*, Lublin 1991, t. 2, cz. 1, s. 206–207.

¹⁸ K. Łatak, op. cit., s. 36–45.

Pierwsza ekspansja kanoników regularnych na wschodnie krańce Rzeczypospolitej miała miejsce w 1617 r. Doszło wówczas do fundacji prepozytury w Krzemienicy, położonej w województwie nowogródzkim. Jej fundatorem był Mikołaj Wolski z Podhajec (zm. 1621 r.), kasztelan witebski, starosta krzepicki, rabsztyński i olsztyński wraz z żoną Barbarą Woynianką¹⁹. Ten sam starosta Wolski fundował już wcześniej nowy zespół klasztorny dla kanoników regularnych w Kłobucku, gdzie posiadał także swoją rezydencję²⁰. Fundację klasztoru planowano już w 1616 r., ale dopiero przybycie do Krzemienicy z konwentu Bożego Ciała w Krakowie pierwszych dwóch kanoników regularnych ks. Jana Chryzostoma Korsaka (zm. 1652 r.) i ks. Pawła Siecianowskiego (zm. 1616 r.) w roku następnym wyznacza początkowe dzieje tamtejszej prepozytury. Dnia 7 grudnia 1617 r. fundację krzemieniecką zatwierdził biskup wileński Eustachy Wołłowicz, ale pełnoprawny dokument fundacyjny wystawiono dwa lata później, z datą 30 kwietnia 1619 r. Akt został następnie powtórzony i uzupełniony 1 czerwca 1620 r., a po śmierci Mikołaja Wolskiego potwierdzony przez jego syna Kazimierza Stanisława Wolskiego (zm. 1646 r.), kasztelana witebskiego, w dniu 20 czerwca 1629 r.²¹ Całkowite uposażenie klasztoru z fundacji Wolskich stanowiły folwarki w Kwaterach, Marcinowiczach, i Szydłowiczach, folwark i młyn w Ostrowszczyźnie, wieś Wiejszyce, łąki w Zadworzu oraz dziesięciny z 20 wsi składających się na parafię²².

Krzemienica w momencie przybycia kanoników regularnych nie posiadała większego znaczenia w regionie, a dopiero z czasem, wraz z ekspansją zakonników, zaczęła odgrywać pewną rolę ośrodka religijno-kulturowego i gospodarczego. Jeszcze w roku przybycia do Krzemienicy kanonicy regularni rozpoczęli wznoszenie klasztoru z kościołem pod wezwaniem Bożego Ciała. Jego tytuł i styl architektoniczny nawiązywały bezpośrednio do domu macierzystego na Kazimierzu. Budowę kościoła, którą według umowy dotował starosta Wolski, ukończono w 1628 r. Klasztor finansowany był natomiast przez zakon i jego budowa potrwała dłużej. Wnętrze kościoła ozdobiono obrazami z kręgu Dollabelli – artyście, który stworzył wspaniałą scenę Bożego Narodzenia w kościele kanoników krakowskich. Ukończoną świątynię konsekrował dopiero w 1657 r. biskup wileński Jan Zawisza Dowgiałło²³. Uroczystość odkładano zapewne na czas zakończenia budowy klasztoru, aby zakonnicy mogli zaprezentować się przed okolicznym duchowieństwem w jak najlepszej formie.

Szczegółowe wyposażenie kościoła i klasztoru krzemienieckiego określają wizytacje prepozytury prowadzone przez klasztor krakowski. Jedną z nich, przechowywaną w Archiwum Jasnej Góry w Częstochowie, z datą 1782 r. przekazuje opis zespołu, jako zadbane i w dobrym stanie. W kościele umieszczonych było siedem ołtarzy, ambona, trzy konfesjonały i chór organowy. Ołtarz główny

¹⁹ S. Ranatowicz, *Casimiriae civitatis...*, rkps, Biblioteka Jagiellońska, sygn. 3742 III, k. 29v, 148v; K. Łatak, op. cit., s. 115; I. Pietrkiewicz, *Biblioteki kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego – zarys problematyki badawczej*, [w:] *Przemijanie i trwanie...*, s. 421.

²⁰ J. Laberschek, *Na przełomie wieków XVI i XVII*, [w:] *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, red. F. Kiryk, Kraków 1998, s. 167.

²¹ K. Łatak, op. cit., s. 116.

²² *Ibid.*, s. 117.

²³ *Ibid.*, s. 117; J. Kurczewski, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912, s. 227.

był drewniany i w opinii wizytującego stanowił całą ozdobę kościoła. Ołtarze boczne, również drewniane, były pomalowane w kolorze marmuru, ale nie miały jeszcze obrazów. Zupełnie nowe umeblowanie miała zakrystia. Klasztor posiadał wiele pomieszczeń, wśród nich 11 pokoi dla zakonników, pokoje dla prepozyta i wizytatora oraz trzy dla służby. Roczne dochody klasztoru obliczone były na 10 835 florenów polskich, a wydatki na 11 532 florenów polskich²⁴.

Kanonicy regularni w Krzemienicy zaprowadzili zwyczajne duszpasterstwo parafialne, na które składały się troska o życie sakramentalne wiernych i opieka nad ustanowionymi bractwami kościelnymi, m.in. różańcowym, Najświętszego Sakramentu i Pięciu Ran Chrystusa. Duszpasterstwem objętych było blisko 10 tys. wiernych z 20 miejscowości należących do parafii. Wzorem domu krakowskiego zakonnicy prowadzili przy klasztorze bibliotekę, szkołę parafialną oraz szpital²⁵. Konwent nigdy nie przekroczył tam liczby 9 zakonników, ale i wśród tak małej populacji wartym odnotowania są postaci ks. Krzysztofa Łoniewskiego (historiografa), Wacława Szelegańskiego i Szymona Jaroszewicza, (teologów) oraz Firmina Kaczorowskiego (profesora filozofii). Klasztorem zarządzało łącznie 28 prepozytów²⁶.

Po III rozbiore Polski, w 1795 r. prepozytura krzemieniecka zerwała więzi jurysdykcyjne z konwentem generalnym w Krakowie, a w maju 1796 r. weszła w skład utworzonej prowincji rosyjsko-litewskiej. Udział zakonników najpierw w insurekcji kościuszkowskiej 1794 r., a następnie w powstaniu listopadowym 1830–1831 r. przekreślił istnienie klasztoru. Dekret kasacyjny wydano z dniem 18 lutego 1832 r.²⁷

Drugą „wschodnią” fundacją dla kanoników regularnych był klasztor bychowski (Białoruś). Zrealizowano ją w 1618 r. dzięki Janowi Karolowi Chodkiewiczowi – hetmanowi wielkiemu litewskiemu i wojewodzie wileńskiemu²⁸. Rozmowy o fundacji klasztoru prowadzono już w 1616 r., co potwierdza wymiana korespondencji pomiędzy prepozytem Kłoczyńskim a hetmanem Chodkiewiczem²⁹. Jednak dopiero przybycie do Bychowa z konwentu Bożego Ciała w Krakowie pierwszych czterech kanoników regularnych dnia 9 marca 1618 r. wyznacza początkowe dzieje tamtejszej prepozytury. Dnia 15 marca 1618 r. fundację zatwierdził biskup wileński Eustachy Wołłowicz, a rzeczywisty akt erekcyjny został wydany dla niej dopiero 19 sierpnia 1619 r.³⁰ Zgodnie z wolą fundatora uposażenie klasztoru stanowiły majątki w Łubienicach,

²⁴ Archiwum Jasnej Góry (skrót: AJG), Acta Visitationum Monasteriorum seu Prepositorum Canonicorum Regularium Lateranensium Ordinis S. Augustini Congregationis Cracoviensis Anno Dni 1782 conscripta, sygn. 254, s. 9–15; cf.: K. Łatak, op. cit., s. 117–118.

²⁵ Ibid., s. 118; I. Pietrkiewicz, op. cit., s. 427–428; ead, *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Nasza Przeszłość”, 1999, nr 92, s. 487–497.

²⁶ K. Łatak, op. cit., s. 118–119.

²⁷ Spis prepozytów klasztoru krzemienieckiego podaje: K. Łatak, op. cit., s. 119; P.P. Gach, op. cit., s. 88.

²⁸ S. Ranatowicz, op. cit., k. 29v, 148v; K. Łatak, op. cit., s. 120; I. Pietrkiewicz, *Biblioteki kanoników regularnych...*, s. 422.

²⁹ V.: *Listy 1616–1889*, [w:] Archiwum Prowincji Polskiej Kanoników Regularnych Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie, za: K. Łatak, op. cit., s. 120.

³⁰ Ibid., s. 120.

Chomiczach, Ozieranach i Kruszynie oraz dziesięciny z należących do parafii wsi. Prepozytura zdołała utworzyć trzy placówki filialne – w Żurawiczach, Ozieranach i Karpilówce, które z czasem przekształciły się w regularne prepozytury³¹.

Dla osadzenia zakonników Jan Karol Chodkiewicz w Bychowie wznosił w latach 1617–1619 drewniany zespół klasztorny z kościołem pod wezwaniem św. Kazimierza. Świątynię konsekrował w dniu 13 sierpnia 1622 r. biskup Wołłowicz. Parafia katolicka św. Kazimierza w Bychowie była w tym czasie jedną z nielicznych, jakie znajdowały się wówczas na terenach dzisiejszej Białorusi. Powołanie placówki parafialnej pod zarządem zakonników było więc dużym wyzwaniem dla jej duszpasterzy, jak również dawało szansę na rozwój kulturalno-gospodarczy ośrodka bychowskiego.

Kościół i klasztor kanonicki ulegał trzykrotnie grabieżom i pożarom. Pierwszy raz w 1657 r., drugi raz w 1695 i kolejny w 1707 r. Ostatnie zniszczenia były na tyle silne, że zespół budynków należało dźwignąć z fundamentów. Refundatorem klasztoru okazał się wówczas Wilhelm de Cenefix. Budowa trwała kilkadziesiąt lat, aż do roku 1766, kiedy wzniesiony kościół pod nowym wezwaniem Niepokalanego Poczęcia NMP konsekrował biskup wileński Feliks Towiański³². Świątynia z klasztorem, tak jak poprzednia, nawiązywała stylem architektonicznym do zespołu krakowskiego.

Kanonicy regularni bychowscy nie rozwinęli tu szerszej działalności. Konwent obliczony był na od 3 do 12 zakonników. Na czele wspólnoty stało łącznie 34 prepozytów³³. Na uwagę zasługują przełożeni ks. Jan Ryszkowski (1653–1657), ks. Tomasz Deszpoth (1691–1697) i ks. Remigiusz Skrzetuski (1703–1726), którzy musieli zmierzyć się z największymi problemami w dziejach prepozytury, organizując odbudowę zespołu po zniszczeniach wojennych. Przy klasztorze zakonnicy wzorem domu kazimierskiego prowadzili szkołę parafialną i szpital dla ubogich. Życie wewnętrzne kanoników warunkowały reguła i konstytucje, których ściśle przestrzegano.

Po II rozbiorze Polski kontakty kanoników bychowskich z domem macierzystym w Krakowie były znacznie utrudnione, aż do 1795 r., kiedy konwent został wyjęty spod jurysdykcji prepozyta generalnego, a w roku następnym włączony do nowo utworzonej prowincji rosyjsko-litewskiej. Z czasem prepozytura podzieliła los klasztorów w zaborze rosyjskim i 25 marca 1845 r. została skasowana³⁴.

3. Prepozytura w Wilnie

Za największą fundację kanoników regularnych w WKL uchodziła prepozytura w Wilnie na Antokolu. Pierwsi kanonicy regularni przybyli tam w 1625 r. na zaproszenie biskupa wileńskiego Eustachego Wołłowicza i zostali osadzeni przy drewnianym kościele św. Piotra i Pawła. Świątynia należała do kapituły katedralnej, która niedługo po śmierci biskupa Wołłowicza upomniwała się o jej zwrot, co groziło opuszczeniem przez kanoników regularnych Wilna.

³¹ Prepozyturę w Żurawiczach fundowano w 1715 r., w Ozieranach w 1772 r., w Karpilówce 1808 r. V.: Ibid., s. 122.

³² Ibid., s. 122–123; I. Pietrkiewicz, op. cit., s. 423.

³³ Nazwiska prepozytów wyliczył niegdyś: K. Łatak, op. cit., s. 122–123.

³⁴ P.P. Gach, op. cit., s. 88; K. Łatak, op. cit., s. 122.

Z pomocą zakonnikom przyszedł wówczas nowy rządcą diecezji wileńskiej, biskup Abram Woyna, który wymógł na kapitule zrzeczenie się prawa do parafii antokoleńskiej. Ponieważ biskup Wołłowicz nie wydał stosownego dokumentu fundacyjnego dla sprowadzonych kanoników regularnych, o taki postarali się zakonnicy u jego następcy, biskupa Wojny, który akt fundacyjny wystawił z datą 30 listopada 1638 r.³⁵ Parafia, którą obejmowali kanonicy wileńscy na Antokolu była bardzo rozległa. Składały się na nią wspomniany kościół św. Piotra i Pawła, plac z ogrodem i mały, częściowo murowany domek, służący za mieszkanie zakonnikom. Do parafii należała także większość przedmieścia Antokolu oraz majątki Wirszupy, Kojrany, Antowile oraz Werki z folwarkami³⁶.

Po uprawomocnieniu swojego pobytu kanonicy regularni przystąpili do budowy odpowiedniego klasztoru i kościoła, godnych rezydencji kanonickich. Budowę zakonników wileńskich, poprzez składkę 200 złp wspomogli kanonicy regularni z sąsiednich klasztorów w Krzemienicy i Bychowie. Nowo wystawione budynki konsekrował w 1646 r. biskup Woyna³⁷. Moment dziejowy, w jakim przyszło organizować prepozyturę wileńską nie był sprzyjający. Jeszcze w połowie XVII w. klasztor został zniszczony w wyniku działań wojennych, a prawie wszyscy zakonnicy uszli z miasta do Królewca. Organizacją prepozytury zajął się na nowo prepozyt Benedykt Samotulski (1658–1685). Początkowo rekonstrukcji poddano drewniany kościół. Zakupiono też murowaną kamienicę na rezydencję dla zakonników. Przełomowym momentem w dziejach prepozytury był rok 1666, kiedy podjęto decyzję o fundacji nowego murowanego zespołu kościelno-klasztornego. Fundację zrealizowano z nadania wielkiego hetmana litewskiego i wojewody wileńskiego Michała Kazimierza Paca przy współdziałaniu biskupa wileńskiego Aleksandra Sapiehy, który 29 czerwca 1668 r. położył kamień węgielny pod mury kościoła. Prace budowlane nadzorował architekt krakowski Jan Zaort. Ostatnie prace wykończeniowe przy kościele trwały w latach 1672–1675, kiedy montowano kopułę. Wkrótce nowo wybudowana świątynia zajaśniała jako perełka polskiego i europejskiego baroku. Stało się to za sprawą przyozdobienia ścian kościoła unikatowymi płaskorzeźbami mediolańskich artystów – Piotra Peretti i Jana Galli. W ołtarzu głównym, dwukondygnacyjnym „czarno farbowanym”, umieszczono obraz św. Piotra Apostoła. Ponadto w kościele było 7 ołtarzy bocznych. W 1677 r. rozpoczęto dobudowę do kościoła klasztoru na wzór krakowski. Prace po wielkich zastojach, będących wynikiem śmierci fundatora Paca, doprowadzono do względnego końca w 1705 r.³⁸.

Wileński zespół klasztorny kanoników regularnych uchodził za drugi co do ważności w kongregacji krakowskiej Bożego Ciała. Konwent obliczony był na od 3 do 16 zakonników. Kanonicy oprócz zwykłego duszpasterstwa parafialnego prowadzili tam na dużą skalę bibliotekę, szkołę, szpital dla ubogich oraz posiadali prawo przyjmowania i kształcenia kandydatów do zakonu, a więc prowadzili nowicjat i studium wewnętrzne. Aktywność kanoników regularnych na

---

³⁵ S. Ranatowicz, op. cit., k. 29v, 148v.; I. Pietrzkiwicz, op. cit., s. 423; K. Łatak, op. cit., s. 123.

³⁶ A. Prašmantaitė, *Dzieje kanoników regularnych laterańskich w „Kronice Antokolskiej”*, [w:] *Przemijanie i trwanie...*, s. 467–468;

³⁷ K. Łatak, op. cit., s. 124.

³⁸ S. Lorentz, *O architekcie Janie Zaorze i dekoratorach kościoła św. Piotra i Pawła na Antokolu w Wilnie*, Lwów 1938 („Dawna sztuka”, 1938, nr 1), s. 57 i nast.; K. Łatak, op. cit., s. 125.

polu naukowym, wzorem domu krakowskiego, była realizowana poprzez pracę na uniwersytecie wileńskim. Parafia antokolska, którą obsługiwali zakonnicy, w momencie II rozbioru Polski obliczona była na blisko 3000 wiernych, a jej dochody roczne wynosiły 13 463 floreny polskie, przy rozchodach 9 322 florenów³⁹.

Po III rozbiurze Polski prepozytura wileńska dostała się pod zabór rosyjski i zmuszona była zerwać więzi jurysdykcyjne z domem generalnym w Krakowie. W maju 1796 r. po utworzeniu prowincji rosyjsko-litewskiej, prepozytura weszła w jej skład, pełniąc funkcję domu generalnego. Kanonicy regularni nadal prowadzili przy prepozyturze szeroko rozumiane duszpasterstwo. Ze szczególną troską podchodzi do nauczania w zakresie szkół parafialnych, które prowadzili we wszystkich miejscach swego osiedlenia. W 1827 r. doszło do otwarcia szkoły powiatowej w Widzach, placówki ufundowanej jeszcze w czasach Pacy (1675 r.), gdzie nauczanie odbierała znaczna ilość uczniów w 5–6 klasach⁴⁰. Czynny udział kanoników regularnych w działalności patriotycznej, najpierw w insurekcji kościuszkowskiej, a później w powstaniu listopadowym i styczniowym, ściągnął na nich represje władz rosyjskich, a w konsekwencji doprowadził do kasaty prepozytury w 1864 r.⁴¹.

4. Utworzenie prowincji litewsko-rosyjskiej św. Michała Archaniola, jej rozwój i upadek

Rozpad Rzeczypospolitej w końcu XVIII w. spowodował jednocześnie rozerwanie struktur Kościoła katolickiego, który odtąd znalazł się pod wpływem trzech nieprzyjaznych mu mocarstw. Zaborcy, mając świadomość, że Kościół mógłby się stać czynnikiem jednoczącym dawne ziemie Rzeczypospolitej, przystąpili natychmiast do rewizji jego granic administracyjnych. W pierwszej kolejności państwa zaborcze podjęły kontrolę nad zakonami i parafiami, ustawiając dla nich nowe struktury kościelne. W interesującym nas zaborze rosyjskim sprawy Kościoła rzymskokatolickiego regulowano na mocy dekretu carycy Katarzyny II z września 1795 r. W ten sposób uniemożliwiono wykonywanie czynności jurysdykcyjnych w klasztorach znajdujących się na ziemiach włączonych do imperium przez przełożonych zakonów rezydujących w innym zaborze. Wpływało to m.in. na swobodne przemieszczanie się duchowieństwa między klasztorami położonymi w ramach jednej kongregacji lub prowincji na obszarze trzech zaborów, kontakty zakonników z domami generalnymi, a ostatecznie na obsadę personalną stanowisk⁴².

Wobec zaistniałej sytuacji kanonicy regularni na Litwie zmuszeni byli do podporządkowania struktur organizacyjnych do warunków panujących w państwie zaborczym. W ten sposób, by zachować jedność klasztorów w złożonej sytuacji społeczno-politycznej, na kapitule w klasztorze słonimskim, która obradowała

³⁹ Ibid., s. 127.

⁴⁰ I. Pietrkiewicz, op. cit., s. 424; A. Prašemantaitė, op. cit., s. 472.

⁴¹ P.P. Gach, op. cit., s. 92; K. Łatak, op. cit., s. 127; E. Niebelski, *Kanonicy regularni laterańscy w powstaniu 1863 roku i ich późniejsze losy*, [w:] *Przemijanie i trwanie...*, s. 385–402; W. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, t. 3, cz. 2, Sandomierz 1938, s. 643–652.

⁴² B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 7: *Czasy nowożytny. Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 2003.

w dniach 26–31 maja 1796 r., powołano niezależną prowincję rosyjsko-litewską pod wezwaniem św. Michała Archanioła. Nową prowincję zatwierdził arcybiskup mohylewski Stanisław Sierżeniewicz, a następnie biskup wileński Jan Kossakowski. W momencie ustanowienia prowincji tworzyło ją siedem klasztorów: Wilno, Bychów, Krzemienica, Słonim (ufundowany w 1650 r.), Ozierany i Żurwicze. W 1804 r. dołączył do niej dom w Widzach, a w 1820 r. dom w Karpilówce⁴³.

Centralnym ośrodkiem prowincji ustanowiono klasztor wileński, który otrzymał status domu generalnego. Na czele prowincji stanął rektor prezes, mający uprawnienia prepozyta generalnego. Urząd prezesa do roku 1833 był dożywotni, później jego kadencję kapituła określiła na trzy lata. Prezesa w wykonywaniu obowiązków mieli wspomagać dwaj konsulatorzy wybierani przez kapitułę. Prowincja sama miała zatroszczyć się o nabór i kształcenie nowych kandydatów do zakonu. Utrzymano zatem działalność nowicjatu i studium wewnętrznego w Wilnie. Drugi nowicjat znajdował się w klasztorze bychowskim. Klerycy studia wyższe odbywali na Uniwersytecie Wileńskim lub w Kolegium Misjonarzy. Tradycja zakonna do stanu duchownego przewidywała dopuszczanie najlepszych synów szlacheckich, ale wśród kandydatów nie brakowało także nowicjuszy z domów mieszczańskich i plebejskich. Od kandydatów wymagano znajomości początkowych nauk humanistycznych, czyli kursu gramatyki i retoryki. Zdarzało się, że do zakonu przyjmowano kandydatów w wieku dojrzałym, mających za sobą kształcenie w kolegiach jezuickich lub pijarskich, odbyte studia akademickie, staż pracy w różnych zawodach lub takich, którzy życia zakonnego czy kapłańskiego próbowali gdzie indziej. Zdarzały się przypadki, że do ślubów dopuszczano konwertytów, wdowców, a także, co było charakterystyczne dla terenów wschodnich, żonatyh księży unickich. Zasady rekrutacji kandydatów określały konstytucje. Droga młodego adepta wiodła poprzez nowicjat, który u kanoników regularnych trwał zawsze rok. Nowicjusze mieszkali w odrębnej części klasztoru, a władzę nad nimi sprawował magister, wybierany na kapitule. Po zakończeniu formacji, nowicjusze przebywający w Wilnie i Bychowie składali śluby na ręce rektora prezesa, rezydującego w klasztorze wileńskim. Najzdolniejsi klerycy studia filozoficzno-teologiczne odbywali na uniwersytecie wileńskim, gdzie także wykładali kanonicy regularni, a mniej zdolni w Kolegium Misjonarzy. Formacja teologiczna kleryków trwała od 3 do 5 lat, w zależności od postępów w nauce i dojrzałości do przyjęcia święceń przez kandydata⁴⁴.

Rzeczywistość zakonną wewnętrzną i zewnętrzną określały reguła św. Augustyna oraz konstytucje, nazywane statutami, które w 1801 r. dostosowano dla nowej prowincji rosyjsko-litewskiej. Regulowały one, m.in. codzienny rytm życia w klasztorze, oparty na godzinach modlitw wspólnotowych, sposób spożywania posiłków, strój zakonny, wykorzystanie czasu na modlitwę i pracę (w tym studium), sposób sprawowania liturgii, a także formy pracy duszpasterskiej zakonników. Szczególnym zajęciem kanonika regularnego było oddawanie się lekturze w trakcie studium. Nie było to oczywiście zajęcie uprawiane samo w sobie, ale służyło realizacji życia apostołskiego zakonu. Stałe doskonalenie umysłowe

---

⁴³ K. Łatak, op. cit., s. 95.

⁴⁴ Ibid., s. 67–71.

kanoników regularnych było pożądanie najbardziej w kaznodziejstwie, a także w prowadzonym nauczaniu w zakresie szkół parafialnych i powiatowych niemal przy każdej parafii kanonickiej. Innym, równie ważnym obszarem działalności duszpasterskiej kanoników regularnych była dobroczynność na rzecz ubogich. Wiązało się z nią prowadzenie szpitala, gdzie schronienie znajdowali chromi i potrzebujący⁴⁵.

Stan personalny prowincji nie przekroczył 40 zakonników, ale klasztory stale dbały o napływ nowych kandydatów do zakonu. Najwięcej adeptów w domu wileńskim odnotowano w 1833 r., kiedy było ich sześciu. Od momentu ustanowienia prowincji zarządzało nią siedmiu prezesów. Wśród nich na uwagę zasługuje ks. Feliks Śliwiński, pierwszy prezes, który do Wilna przybył z domu krakowskiego na Kazimierzu, gdzie był profesorem filozofii. W 1805 r. uzyskał na uniwersytecie wileńskim tytuł naukowy doktora teologii i prawa. Prowincją kierował do 1817 r., kiedy to zrezygnował z urzędu. Zmarł w klasztorze wileńskim w 1822 r. Kolejnym znaczącym prezesem był ks. Behler Henryk Malachiasz, z pochodzenia Litwin. Do zakonu wstąpił po 1801 r. Będąc na urzędzie prepozyta klasztoru w Żurawicach i Ozieranach restaurował tamtejsze zespoły kościelno-klasztorne. Na urząd prezesa prowincji rosyjsko-litewskiej został wybrany w 1822 r. Jego kadencja trwała jednak tylko rok. Interesującymi postaciami w prowincji byli również ks. Hieronim Kuczewski z Krzemienicy, powstaniec listopadowy 1830 r., a także księża Michał Olechiewicz, Bolesław Filipowicz i Franciszek Zawadzki, biorący udział w powstaniu styczniowym i w ramach represji zesłani na Syberię⁴⁶.

Prowincja rosyjsko-litewska istniała do 1864 r., ale już w 1832 r. władze rosyjskie zaczęły stopniowe jej wygaszanie. Najpierw kasacie uległy domy w Krzemienicy i Widzach, a w 1845 r. likwidacji poddano klasztory w Bychowie, Słonimiu, Ozieranach, Karpilówce i Żurawiczach. Jako ostatni zlikwidowany został klasztor w Wilnie. Placówki kanonickie przekształcono w regularne parafie personalne. Ostatnim zakonnikiem, który zmarł na Litwie, był ks. Franciszek Zawadzki, proboszcz parafii antokolskiej do 1915 r. Zasługą tego kapłana była podjęta na początku XX w. próba wznowienia prowincji litewskiej, zakończona jednak niepowodzeniem. Pozostawił po sobie cenne dzieło źródłoznawcze w postaci „Kroniki Antokolskiej”⁴⁷.

5. Podsumowanie

Dzieło kanoników regularnych laterańskich Litwy i Białorusi zasługuje na szersze studia badawcze, Reprezentują oni jeden z nielicznych zakonów, które zdołały utworzyć stosunkowo gęstą sieć placówek duszpasterskich na ziemiach

⁴⁵ Ibid., s. 95; id., *Szkoły parafialne Kanoników Regularnych...*, s. 351–379; cf.: Ł.S. Kopera, *Szkolnictwo i opieka społeczna u Kanoników Regularnych Laterańskich obediencji kłobuckiej*, „Veritati et Caritati”, 2015, nr 5.

⁴⁶ Więcej informacji biograficznych o wymienionych zakonnikach v. K. Łatak, *Kongregacja krakowska Kanoników Regularnych...*, s. 95–97; v. także: K. Sowa, *Duchowni na Syberii*, „Nasza Przyszłość”, 1991, nr 77, s. 144.

⁴⁷ Maszynopis czterech tomów kroniki przechowuje Państwowe Archiwum Historyczne Litwy (Lietuvos valstybes istorijos archyvas, sygn. f. 1135). A. Prašemantait, op. cit., s. 465–479; K. Łatak, op. cit., s. 97–98; cf., T. Zawadzki, *Wspomnienie z życia ks. Franciszka Rogala-Zawadzkiego (1829–1915) ostatniego zakonnika wileńskiej diecezji ze starej generacji*, Wilno 1938.

wschodnich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zasługi kanoników regularnych w chrystianizacji ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, której towarzyszyła ekspansja tożsamości narodowej i kulturowej, nie znajdują dotąd właściwego uznania historyków, którzy w tej dziedzinie podnoszą najczęściej zasługi bernardynów, dominikanów, karmelitów bosych czy jezuitów.

Kanonicy regularni laterańscy z kongregacji krakowskiej Bożego Ciała zdołali stworzyć na pograniczu polsko-ruskim osiem placówek zakonnych, w których liczba zakonników nie była imponująca, ale znacząca na tyle, by po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej móc powołać nową prowincję zakonną, litewsko-rosyjską, pod wezwaniem św. Michała Archanioła. Kulturotwórcza rola klasztorów „wschodnich” uwidaczniała się w prowadzonym duszpasterstwie, na które składało się sprawowanie liturgii, nauczanie w szkołach parafialnych i powiatowych, troska o ubogich poprzez zorganizowane szpitalnictwo, bractwa i stowarzyszenia o charakterze religijnym, a także gospodarowanie w licznych folwarkach. Jednakże do najbardziej czytelnych pomników kultury zakonu kanoniczego należą pozostałości zespołów budynków kościelno-klasztornych, m.in. w Wilnie na Antokolu i w Krzemienicy, jak również zbiory biblioteczne, niestety rozsiane po różnych instytucjach naukowych na Litwie i w Rosji.

Swoje chlubne karty prowincja zawdzięcza przede wszystkim ludziom, którzy ją tworzyli. Jej pierwszy prezes, ks. Feliks Śliwiński (1796–1817), nie tylko wziął na siebie ciężar odpowiedzialności za przyszłość zakonu, marginalizowanego w polityce antykościelnej i antypolskiej zaboru rosyjskiego, ale także wytyczył program na przyszłość. Wielu zakonników zasłynęło jako wychowawcy w szkołach i na uniwersytecie wileńskim; wielu było budowniczymi, mecenasami sztuki, intelektualistami, duchownymi i patriotami, aż do złożenia ofiary w postaci cierpienia i odosobnienia.

Tym co wyróżnia kanoników regularnych na tle pozostałych wspólnot zakonnych to wysoki poziom obserwacji zakonnej i kultury intelektualnej. Nie pozostawała ona jednak dziełem samym w sobie, ale była narzędziem w realizacji zadań duszpasterskich, jakie stawiała przed zakonnikami reguła św. Augustyna i konstytucje. W rozumieniu zakonu kanoniczego motywem tworzenia kultury było uwielbienie Boga i troska o jego stworzenie. Jak napisał niegdyś ks. Kazimierz Łatak: „Kanonicy regularni pojmowali kulturę, także tę intelektualną, jako odbłask splendoru niebiańskiego, zaś tworzenie kultury, jako zadatek życia wiecznego. Uważali, że wiara, która nie staje się kulturą, jest wiarą nie w pełni przyjętą, nie przeżytą wiernie (...). Ta wiara i przekonanie, że przez tworzenie kultury służy się chwale Boga i dobru bliźnich pozostały w wielu pomnikach materialnych (...),” także tych z dawnej prowincji rosyjsko-litewskiej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Jasnej Góry, sygn. 254. *Acta Visitationum Monasteriorum seu Preapostorum Canonorum Regularium Lateranensium Ordinis S. Augustini Congregationis Cracoviensis Anno Dni 1782 conscripta*, s. 9–15.

Archiwum Prowincji Polskiej Kanoników Regularnych Klasztoru Bożego Ciała w Krakowie, sygn. brak. *Listy 1616–1889*.

Biblioteka Jagiellońska, sygn. 3742 III. Ranatowicz S., *Casimiriae civitatis...*, rkps.

Opracowania

Abraham W., *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962.

Bachulski A., *Założenie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, Warszawa 1929.

Bieniarzówna J., *Kłoczyński Marcin*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Warszawa 1967–1968, t. 13, s. 56.

Flaga J., *Zakony męskie w Polsce około 1772 roku*, t. 2, cz. 1, Lublin 1991.

Gach P.P., *Kasaty klasztorów kanonickich w XIX stuleciu*, [w:] *Kanonicy Regularni Laterańscy w Polsce. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX wieku*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975, s. 74–97.

Jakubowski Z., *Stan badań nad kongregacją krakowską kanoników regularnych laterańskich*, [w:] *Kanonicy Regularni Laterańscy. Studia z dziejów Kongregacji Krakowskiej XV–XIX w.*, red. Z. Jakubowski, Kraków 1975, s. 12–26.

Kopera Ł.S., *Szkolnictwo i opieka społeczna u Kanoników Regularnych Laterańskich obediencji kłobuckiej*, „Veritati et Caritati”, 2015, nr 5, 261–288.

Krukowski J., *Szkolnictwo parafialne Krakowa w XVII wieku*, Kraków 2001.

Kubicki W., *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861–1915*, t. 3, cz. 2, Sandomierz 1938.

Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej do roku 1795*, t. 2, Kraków 1999.

Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 7: *Czasy nowożytne. Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 2003.

Kürbis B., *O początkach kanonii w Trzemesznie*, [w:] *Europa – Słowiańszczyzna – Polska. Studia ku uczczeniu Prof. Kazimierza Tymienieckiego*, red. J. Bardach i in., Poznań 1970, s. 327–342.

Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912.

Laberschek J., *Na przełomie wieków XVI i XVII*, [w:] *Kłobuck. Dzieje miasta i gminy (do roku 1939)*, red. F. Kiryk, Kraków 1998, s. 161–212.

Lorentz S., *O architekcie Janie Zaorze i dekoratorach kościoła św. Piotra i Pawła*

na Antokolu w Wilnie, Lwów 1938 („Dawna sztuka”, 1938, nr 1.).

Łatak K., *Biskupi wobec krakowskiej kongregacji kanoników regularnych laterańskich do połowy XVII w.*, [w:] *Klasztor w Kościele średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg-Lenartowicz, Warszawa-Wrocław-Opole 2000, s. 151–163.

Łatak K., *Dwór królewski wobec klasztoru kanoników regularnych Bożego Ciała w Krakowie w XV i XVI wieku*, [w:] *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*, red. M. Derwich i A. Pobóg-Lenartowicz, Wrocław-Opole-Warszawa 2005, s. 117–124.

Łatak K., *Kanonicy regularni laterańscy kongregacji krakowskiej. Ogólny zarys dziejów*, „Ełckie Studia Teologiczne”, 2000, nr 1, s. 147–155.

Łatak K., *Kanonicy Regularni Laterańscy na Kazimierzu w Krakowie do końca XVI wieku*, Ełk 1999.

Łatak K., *Kanonicy regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, [w:] *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, B. Makarczyk, Kraków 2005, s. 17–38.

Łatak K., *Kongregacja krakowska kanoników regularnych laterańskich na przestrzeni dziejów*, Kraków 2002.

Łatak K., *Kongregacja krakowskich kanoników regularnych Bożego Ciała*, Kraków 2002.

Łatak K., Nalbach S., *Ze studiów nad kulturą umysłową kanoników regularnych krakowskiej prepozytury Bożego Ciała w XV i XVI wieku*, Kraków 2009.

Łatak K., *Początki ruchu kanonickiego na ziemiach polskich*, [w:] *Miscellanea scientifica in honorem beatissimi patris Joannis Pauli*, ed. S. Strękowski, Ełk-Suwałki 1999, s. 231–239.

Łatak K., *Poczet rządców opactwa Bożego Ciała kanoników regularnych laterańskich w Krakowie*, Kraków 2005.

Łatak K., *Prepozytury autonomiczne i kongregacje centralistyczne kanoników regularnych w dawnej Polsce*, „Ełckie Studia Teologiczne”, 2001, nr 2, s. 116–122.

Łatak Ł., *Biblioteka kanoników regularnych laterańskich w Krakowie do końca XVI wieku*, „Echa Przeszłości”, 2002, nr 3, s. 27–46.

Łatak Ł., *Szkoły parafialne Kanoników Regularnych Laterańskich w Małopolsce w czasach staropolskich*, „Nasza Przeszłość”, 2012, nr 117, s. 351–380.

Łobaza M., *Książka i księżnica w klasztorze Kanoników Regularnych Laterańskich w Mstowie w czasach staropolskich*, [w:] *Mstów: miasto – klasztor – parafia na przestrzeni wieków*, red. K. Łatak, Łomianki 2013, s. 311–323.

Niebelski E., *Kanonicy regularni laterańscy w powstaniu 1863 roku i ich późniejsze losy*, [w:] *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, B. Makarczyk, Kraków 2005, s. 385–402.

Pietrzekiewicz I., *Biblioteka kanoników regularnych w Krakowie w XV i XVI wieku*, Kraków 2003.

Pietrzekiewicz I., *Biblioteki kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego – zarys problematyki badawczej*, [w:] *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, B. Makarczyk, Kraków 2005, s. 421–422.

Pietrzekiewicz I., *Książka jako świadectwo kultury krakowskiego konwentu kanoników regularnych na przestrzeni XV–XVIII wieku*, „Rocznik Gdański”, 2001, nr 61, s. 2, 125–136.

Pietrzekiewicz I., *Księgozbiory konwentów i szkół kanoników regularnych laterańskich na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Nasza Przeszłość”, 1999, nr 92, s. 487–497.

Pobóg-Lenartowicz A., *Kanonicy regularni na Śląsku: życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*, Opole 1999.

Pobóg-Lenartowicz A., *Stan badań nad klasztorem kanoników regularnych NMP na Piasku we Wrocławiu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1992, nr 101, s. 85–98.

Prašemantaitė A., *Dzieje kanoników regularnych laterańskich w „Kronice Antokolskiej”*, [w:] *Przemijanie i trwanie. Kanonicy Regularni w dawnej i współczesnej Polsce*, red. K. Łatak, B. Makarczyk, Kraków 2005, s. 465–480.

Przybyszewski B., *Krakowskie szkolnictwo parafialne przy końcu średniowiecza*, [w:] *Z przeszłości Krakowa*, red. J.M. Małecki, Warszawa-Kraków 1989, s. 51–68.

Sowa K., *Duchowni na Syberii*, „Nasza Przeszłość”, 1991, nr 77, s. 123–63.

Świerk A., *Średniowieczna biblioteka kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965.

Urban W., *Szkoła parafialna Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie w pierwszej połowie XVI w. w świetle krakowskiego Archiwum Archidiecezjalnego*, „Nasza Przeszłość”, 1992, nr 78, s. 385–389.

Zawadzki T., *Wspomnienie z życia ks. Franciszka Rogala-Zawadzkiego (1829–1915) ostatniego zakonnika wileńskiej diecezji ze starej generacji*, Wilno 1938.

Łukasz S. Kopera

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

KANONICY REGULARNI LATERAŃSCY NA POGRANICZU POLSKO-RUSKIM – OD KLASZTORU DO PROWINCJI

Streszczenie: Wśród wielu zakonów, jakie najwcześniej pojawiły się na ziemiach Królestwa Polskiego, był Zakon Kanoników Regularnych Laterańskich. Pierwsze klasztory powstały w XI-XII w. w trzech wielkich dzielnicach kraju

(Śląsk, Mazowsze i Wielkopolska). W XV w. kanonicy regularni przybyli do stołecznego Królestwa, a ściśle na podkrakowski Kazimierz. Prepozytura Bożego Ciała, którą zakonnicy objęli wówczas z nadania pary królewskiej Jadwigi i Władysława Jagiełło, dała początek licznym klasztorom i domom zakonnym w pozostałych dzielnicach kraju, a następnie także w Wielkim Księstwie Litewskim, złączonym z Koroną unią personalną na mocy aktu wydanego w Lublinie w 1569 r. Rozsiane klasztory kanonickie na Litwie (Wilno, Krzemienica, Widze, Bychów, Słonim, Ozierany, Karpilówka, Żurawicze) po trzecim rozbiórce utworzyły samodzielną prowincję litewsko-rosyjską św. Michała Archanioła. Kanonicy regularni zasłynęli tam jako budowniczcy, mecenas kultury, fundatorzy szkół, mistrzowie uniwersyteccy, gorący patrioci. Prowincja uległa rozwiązaniu w 1864 r. w odwiecie Rosjan za udział zakonników w powstaniu styczniowym.

Słowa kluczowe: kanonicy regularni laterańscy, prepozytura, prowincja litewsko-rosyjska św. Michała Archanioła

Lukas S. Kopera

Jan Długosz University in Częstochowa

THE CANONS REGULAR OF THE LATERAN ON THE POLISH-RUTHENIAN – FROM THE MONASTERY TO THE PROVINCE

Summary: Among many orders that appeared at the earliest in the lands of the Kingdom of Poland was the Order of the Canons Regular of the Lateran. The first monasteries were built in the period from 11th to 12th century in three large districts of the country: Silesia, Mazovia and Greater Poland. In the 15th century canons regular came to the Royal Capital City, precisely to Kazimierz near Cracow. The Corpus Christi provostry, which was granted to the canons by the royal couple – Jadwiga and Władysław Jagiełło, gave rise to numerous monasteries and religious houses in the remaining districts of the country, and later, also in the Grand Duchy of Lithuania, joined to the Crown by a personal union under an act issued in Lublin in 1569. After the Third Partition of Poland canon monasteries spread throughout Lithuania (Vilnius, Krzemienica, Widzew, Bychów, Słonim, Ozierany, Karpilówka, Żurawicze) and created the independent St. Michael the Archangel Lithuanian-Russian province. The canons regular became famous there as the builders, patrons of culture, school founders, university masters and true patriots. The province was dissolved in 1864 as the result of Russians' retaliation for the participation of the canons in the January Uprising.

Keywords: Canons Regular of the Lateran, St. Michael the Archangel Lithuanian-Russian province

Marek Melnyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

IDEA PATRIARCHATU NA ZIEMIACH RUSKICH I RZECZYPOSPOLITEJ. HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Wstęp

W niniejszym opracowaniu pragniemy zwrócić uwagę na znaczenie idei patriarchatu na ziemiach ruskich. Wydaje się to być ważnym poznawczo zagadaniem, gdy pytamy o dziejowe „rozdroża” jako konieczności wyboru w świecie różnorodnych antynomii i dylematów. Idea patriarchatu wymagała bowiem wyboru dwóch antynomicznych dróg rozwoju ruskiego prawosławia w państwie polsko-litewskim. Pierwsza z nich to powołanie nowego prawosławnego patriarchatu, niezależnego od Konstantynopola. Oznaczałoby to nadanie metropolii kijowskiej statusu autokefalicznego oraz podniesienie jej do rangi piątego patriarchatu prawosławnego. Ta śmiała koncepcja konkurowała z ideą powołania patriarchatu katolickiego. W swej istocie patriarchat ten miał być instytucjonalną formą wcielenia Rusinów polsko-litewskich do Kościoła katolickiego. Jednak żadnej z tych dwóch koncepcji nie wybrano. Katolicka elita – świecka i duchowna rządząca w I Rzeczypospolitej pod koniec XVI w. i przez cały XVII w. uznała za bardziej realny wybór prostego modelu inkorporacji Rusinów opartego na konwersji wyznaniowej na rzecz katolicyzmu, bez potrzeby tworzenia nowej struktury organizacyjnej w postaci wschodniego katolickiego patriarchatu. Ich unia z Rzymem zakładała przekształcenie całej prawosławnej metropolii kijowskiej w część Kościoła katolickiego. Z tego powodu strona prawosławna po doświadczeniu unii brzeskiej skłaniała się ku uzyskaniu autonomii, która była praktyczną autokefalią w ramach patriarchatu konstantynopolitańskiego.

Patriarchat jest zarówno w Kościele katolickim jak i prawosławnym najwyższą jednostką organizacyjną Kościoła. W starożytności było ich pięć: w Rzymie, Konstantynopolu, Aleksandrii, Antiochii i Jerozolimie. Biskup Rzymu (patriarcha Zachodu) zachowywał pierwszeństwo¹. Charakter owego

---

¹ E. Przekop, *Wschodnie patriarchaty starożytne (IV-X w.)*, Warszawa 1984, s. 24–58. Opracowanie bibliograficzne prac tego autora dotyczące problematyki instytucji patriarchatów w: G. Sosna, *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wchodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, Ryboły 1994, s. 218–222.

pierwszeństwa – na czym ono polegało i na czym polegać powinno – pozostaje sprawą sporną pomiędzy Kościołem katolickim a prawosławnym Wschodem. Na początku drugiego tysiąclecia spór ten doprowadził do rozłamu. Po zajęciu Konstantynopola przez Turków tytuł patriarchy uzyskali metropolici Moskwy (1588 r.), a później także zwierzchnicy niektórych innych autokefalicznych (samodzielnych) Kościołów prawosławnych. Tytułu patriarchy używają także niektórzy biskupi rzymskokatolicki (np. metropolita Wenecji). Oprócz tego istnieje w łonie Kościoła katolickiego sześć Kościołów wschodnich połączonych z papieżem, które posiadają status patriarchatów². Również inne wschodnie Kościoły katolickie dążą do uzyskania statusu Kościołów patriarchalnych. Dotyczy to głównie ukraińskich grekokatolików i syromalabarskiego Kościoła w Indiach³. Na ziemiach ruskich dochodziło niejednokrotnie do prób powołania do istnienia wschodniego patriarchatu⁴. Jednak jego specyfiką miało być łączenie Rzymu i Konstantynopola. Analizując te dążenia należy zwrócić szczególną uwagę na okres od końca XVI do pierwszej połowy XVII w. Można wyróżnić tutaj trzy podokresy: pierwszy – od 1584 r.; drugi – 1623–1629; trzeci – 1632–1648.

Geneza idei powołania do istnienia wschodniego patriarchatu

Pierwsze wzmianki o możliwości powołania do istnienia nowego patriarchatu na terenie metropolii kijowskiej odnajdujemy w roku 1583. Pojawiły się one w otoczeniu Konstantyna Ostrońskiego (1526–1608)⁵. Podobnie jak w kwestii rozwiązania konfliktu wokół reformy kalendarza juliańskiego, idea ta pojawiła się w tym okresie, gdy prowadził on – wspomniane przez nas – rozmowy z papieskimi dyplomatami, w czasie których wysunął on również propozycje współpracy dotyczącej przekładu Biblii oraz prosił Rzym o przysłanie profesorów do swego kolegium w Ostrogu. Do pierwszych rozmów obu stron doszło z inicjatywy nuncjusza papieskiego Alberto Bolognetti (1538–1585) w Krakowie w lipcu 1583 r.⁶. Podczas tych spotkań i dyskusji pojawiła się myśl o słowiańskim patriarchacie. Co ciekawe, sam Ostroński zaproponował przeniesienie patriarchatu do Rzeczypospolitej⁷. Jego siedzibą stać się miał Ostróg, a archimandryta Dionizy Paleolog (1534–1620) miał być pierwszym patriarchą tutaj rezydującym.

W tym miejscu należy szczególnie zwrócić uwagę na osobę wspomnianego Dionizego Paleologa. Otóż można sądzić, iż to właśnie on przekonał Ostrońskiego

² W. J. Pospishil, *Eastern Catholic Church Law*, New York 1993, p. 107.

³ *Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich. Wydanie elektroniczne*, red. L. Adamowicz, Lublin 1999, kan. 57, par. 1.

⁴ J. Madey, *Le Patriarcat Ukrainien*, Romae 1971, pp. 21–141.

⁵ K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 210–211, 220; J. Krajcar, *Konstantin Basil Ostrozskij and Rome in 1580–1584*, „Orientalia Christiana Periodica” R. 35 (1969), z. 1, pp. 191–199, 203–204; I. Хома, *Київська метрополія в берестейському періоді*, Рим 1979, s. 52–62.

⁶ A. Lewicki, *Książę Konstanty Ostroński a unja brzeska 1596*, [w:] Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny, dział II, t. 11, z. 1, Lwów 1933, s. 11; J. Krajcar, op. cit., s. 200, 203; E. Шмурло, *Россия и Италия*, t. 2, Петербург 1907, c. 197.

⁷ List w tej sprawie nuncjusza Bolonnetiego do kardynała di Como z 22 lipca 1583 r., *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850) (dalej LNA)*, t. 1, red. A.G. Welykyj, Romae 1959, pp. 197–198. Por: Chodynicki, op. cit., s. 217–219; I. Хома, op. cit., c. 52–55.

do idei stworzenia patriarchatu w Rzeczypospolitej⁸. Był Grekiem, kryptokatolikiem związanym z kolegium św. Atanazego w Rzymie, który zdecydował się na przyjazd do Ostroga i pracę w tutejszej szkole, która w tym okresie kształtowała swoją strukturę na dworze magnackim⁹. Paleolog zdobył szczególną przychylność księcia i jego rodziny¹⁰. Przypisywano mu nawet nawrócenie na katolicyzm syna Ostrogińskiego – Konstantyna¹¹. Paleolog cieszył się również zaufaniem strony katolickiej. Nuncjusz w swej relacji z rozmów w Krakowie pisał wprost, iż to Paleolog był pomysłodawcą przeniesienia patriarchatu. Lecz miał to być wschodni patriarchat katolicki, jako efekt zawarcia regionalnej unii, która miała przybrać formę właśnie patriarchatu¹². O tym wszystkim z pewnością nic nie wiedział Ostrogski, który zainspirowany przez greckiego duchownego pragnął czegoś innego jak partykularna unia. Można więc sądzić, iż Ostrogski był pomysłodawcą stworzenia prawosławnego patriarchatu w Rzeczypospolitej. Natomiast dyplomaci papiescy dążyli do realizacji patriarchatu katolickiego.

Przedłużeniem krakowskich rozmów z lipca 1583 r. była późniejsza korespondencja między Ostrogskim a Antonio Possevinem (1533/34–1611) pochodząca z tego samego roku. Ostrogski wspominał tutaj o dogmatach wspólnych dla obu wyznań – katolickiego i prawosławnego, nie poruszając różnic dzielących obie strony¹³. W czasie rozmów w 1583 r. nie doszło do jasnego sprecyzowania koncepcji zjednoczenia. Patriarchat był mglistą ideą, którą inaczej rozumiał Ostrogski, a inaczej Paleolog i Bolognetti. Co więcej Nuncjusz liczył na rychłe nawrócenie Ostrogskiego¹⁴. Pozostaje jednak faktem, iż idea patriarchatu narodziła się na dworze Ostrogskiego. I niezależnie od ukrytych intencji oraz dwuznacznej roli Paleologa, jedynie Ostrogski mógł ten pomysł wcielić w życie. Był on jednak mglisty, wymagał dopracowania i dialogu wewnątrzprawosławnego.

W roku następnym idea patriarchatu odżyła ponownie. Wiązało się to z sytuacją, w jakiej znalazł się patriarcha Jeremiasz II. Został on drugi raz zdeponizowany. W związku z tym w Rzymie powstał plan przeniesienia siedziby patriarchy na terytorium Rzeczypospolitej. Jeremiasz II Tranos (okresy panowania: 1572–1579, 1580–1584, 1589–1595) został w wyniku intryg zmuszony do zrzeczenia się swego urzędu (3 marca 1584 r.) i zesłany na wyspę Rodos. To spowodowało, że już w kwietniu tego samego roku w Rzymie powstał pomysł polegający na sprowadzeniu patriarchy do państwa moskiewskiego lub do Rzeczypospolitej i stworzeniu tutaj nowego patriarchatu niepodlegającego rezydującemu w Konstantynopolu następcy Jeremiasza – Pachomiuszowi II

⁸ I. Хома, op. cit., s. 48–51.

⁹ I.З. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*, Київ 1990, s. 28–29. Kempa T., *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 61–65.

¹⁰ J. Krajcar, op. cit., s. 201.

¹¹ List O. Spanokki sekretarza Bolonettego do kardynała Rustikuci z 1583 r., [w:] *Monumenta Ucrainae Historica* (dalej MUH), zebrał A. Szeptyckij, wydał J. Slipyj, t. 1, Romae 1964–1974, p. 53.

¹² List Bolgonettego z 22 lipca 1583 do sekretarza stanu kardynała di Como, LNA, t. 1, s. 197–198.

¹³ List Ostrogskiego do Possevina z 3 października 1583 r., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis* (dalej MPV), t. 3, red. A. Theiner, Romae 1860–1864, p. 431.

¹⁴ I. Хома, op. cit., s. 21–25.

(1584–1585)¹⁵. Istotą tych zamierzeń było stworzenie go jako niezależnego od Turków i podporządkowanego Rzymowi. Najprawdopodobniej ideę stworzenia nowego patriarchatu wschodniego wysunął sam papież Grzegorz XIII lub sekretarz stanu Gallio Tolomeo di Como (1527–1607)¹⁶. Papiescy dyplomaci w Rzeczypospolitej – Nuncjusz Bolenetti i Possevino – otrzymali zadanie zbadania realności tych zamierzeń. Miała to być okazja do szerzenia katolicyzmu. Di Como wysunął możliwość rozmów Possevina w sprawie patriarchatu z carem. Wydało się to wielce realne, gdyż car Iwan IV Groźny został zmuszony w wyniku zwycięskiej kampanii króla Stefana Batorego do szukania pomocy właśnie w Rzymie w celu zawarcia pokoju z Rzeczypospolitą. W Rzymie widziano w tym doskonałą okazję do urzeczywistnienia idei zjednoczeniowych, które wcześniej były wysuwane w stosunku do samego Patriarchy Jeremiasza II Tranosa w latach 1572–1579, 1580–1583. W Rzymie pamiętano również, iż Patriarcha odrzucił próby porozumienia inicjowane przez protestantów. Wydawało się, iż będzie można wykorzystać dogodną sytuację na porozumienie.

Istotną rolę w tych planach powierzono Ostrogskiemu. Poprzez niego miało dojść do nawiązania stosunków z Jeremiaszem II. Zadanie to miał zrealizować Possevino¹⁷. Sprzyjało temu to, iż zgodnie z ustaleniami z 1583 r., przy papieskim poparciu, załatwiał on sprawy majątkowe syna Ostrońskiego Janusza na dworze cesarskim¹⁸. Possevino był pewien, że Ostrogski praktycznie już jest katolikiem. Oczekiwał rychłego aktu nawrócenia księcia, najwyraźniej chcąc sobie przypisać ten sukces. Tak chyba należy tłumaczyć entuzjazm widoczny w korespondencji Possevina. Zwykle bowiem jezuicki dyplomata cechował się wyrachowaniem i chłodną analizą w stosunku do prawosławnych, z którymi dyskutował o unii, jak np. z Iwanem IV. Na fali tego entuzjazmu, w sierpniu 1584 r. w Lublinie, Possevino przekazał Ostrogskiemu odpowiedź papieską na jego list z poprzedniego roku. Charakterystyczne były dary papieskie: różaniec, kalendarz gregoriański i katechizm rzymski (trydencki) w języku greckim¹⁹. Zgodnie z planem sekretarza stanu kardynała di Como, Possevino skoncentrował się na możliwości przeniesienia siedziby patriarchy z Konstantynopola na terytorium Rzeczypospolitej do Lwowa lub Wilna. Ściśle z tym łączono sposób zaprowadzenia unii z Kościołem prawosławnym²⁰. Jednak plany te okazały się całkowicie nierealne. Zdecydowały o tym te same zewnętrzne uwarunkowania polityczne, które były katalizatorem idei przeniesienia patriarchatu na ziemie ruskie. Najważniejszą z nich była obojętność Batorego wobec planów papieskich dyptomatów. Król był przeciwny całemu planowi ze względu na swą politykę wobec Moskwy i Turcji. Istotne znaczenie miały różnice w pojmowaniu jedności między Ostrogskim, a papieskimi dyplomatami. Nie bez znaczenia był wyjazd tych ostatnich z Rzeczypospolitej²¹.

Sprawa patriarchatu pojawiła się na krótko podczas wizyty patriarchy Jeremiasza w 1588 i 1589 r. Zamiast Ostrońskiego, który pozostał na uboczu

¹⁵ Opinia Possevino w sprawie stworzenia patriarchatu, MUH, t. 9–10, pp. 137–138.

¹⁶ Listy di Como do Bolonettego i Possevina z 27 kwietnia 1584 roku, MUH, t. 9–10, pp. 137–138.

¹⁷ I. Хома, op. cit., s. 52–56.

¹⁸ A. Lewicki, op. cit., s. 70–71.

¹⁹ K. Chodynicki, op. cit., s. 251.

²⁰ M. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 6, Київ 1995, s. 464–465.

²¹ Chodynicki, op. cit., s. 250–252.

reform Jeremiasza, sprawy zjednoczenia próbował podjąć kanclerz Jan Zamoyski. On to – zamiast Ostrogskiego – prowadził rozmowy z Jeremiaszem II w czasie jego pobytu w Rzeczypospolitej i wysunął koncepcje patriarchatu²². Wówczas patriarcha złożył mu mglistą deklarację gotowości przeniesienia patriarchatu na terytorium Rzeczypospolitej. Lecz nawet jeżeli padła, to jedynie w celach taktycznych i praktycznych²³. Jeremiasz mógł bowiem tym zyskać przychylność kanclerza i pozwolenie króla na sprawowanie jurysdykcji nad prawosławnymi w metropolii kijowskiej²⁴.

Jednak strona katolicka nie była zainteresowana ideą patriarchatu. Może o tym świadczyć reakcja Rzymu na działania łacińskiego biskupa Łucka Bernarda Maciejewskiego (1548–1608), który próbował nawiązać kontakt z Jeremiaszem w czasie jego pobytu w Rzeczypospolitej w 1588 r. Maciejewski proponował odbycie dysputy między patriarchą a stroną katolicką. Projekt ten przekazany w tym samym roku papieżowi Sykstusowi V (1585–1590) został jednak przez niego odrzucony. Papież miał wówczas odpowiedzieć swojemu legatowi w Rzeczypospolitej Ippolito Aldobrandiniemu – późniejszemu papieżowi Klemensowi VIII (1592–1605) – który przywiózł list Maciejewskiego, że pomysł biskupa łuckiego, „by zjednoczyć Kościół rzymskokatolicki z greckim, jest grecką próżnością i nie zasługuje na poważne rozpatrzenie”²⁵. Ta inicjatywa wydaje się być ważna, wskazuje bowiem, iż strona katolicka również zrezygnowała z wcześniejszych koncepcji nawiązania dialogu z Patriarchą i zaproponowania mu osiedlenia się w Rzeczypospolitej. Zamiast tego preferowano inną koncepcje jedności pomyślaną jako zerwanie jedności prawosławnych z Konstantynopolem. Co ciekawe do Maciejewskiego w tej samej sprawie zwrócił się o pomoc Adam Pociąg (1541–1613), wtedy jeszcze sędzia brzeski, a w przyszłości jeden z architektów unii brzeskiej. Doszło wówczas między nimi do rozmów na temat unii²⁶. Z relacji Maciejewskiego wynika, że był on w tym czasie zwolennikiem radykalnego zerwania z Konstantynopolem. Spotkanie z Jeremiaszem było mu potrzebne jako pretekst do porzucenia związków z patriarchami wschodnimi. Michajło Hruszewski wysunął przypuszczenie, iż nadaną przez Zygmunta III nominację biskupią Pociąga z 1593 r. umożliwiła opinia Maciejewskiego o jego pronijnych sympatiach sprzed dziesięciu lat²⁷. Od tego czasu Pociąg i Maciejewski zgodnie współpracowali nad dziełem unii, przyspieszając jej sukces.

Koncepcja patriarchatu podczas wizyty Jeremiasza II na ziemiach ruskich mogła być pominięta z powodu nie tylko braku zainteresowania nią strony katolickiej, ale również jezuitów i „kresowych” łacińskich biskupów na wschodnich obszarach Rzeczypospolitej. W unijnej propagandzie jezuitów Benedykta Herbasta (1531–1598) i Piotra Skargi (1536–1612) do lat osiemdziesiątych XVI w. idea ta była pomijana. Propagowali oni indywidualne konwersje lub nawoływali do unii

²² I. Хома, op. cit., s. 56–57.

²³ K. Lewicki, op. cit., s. 25.

²⁴ М. Грушевський, op. cit., s. 551–552; A. Jobert, *Od Lutra do Mohyły*, tł. E. Sękowa, Warszawa 1994, s. 240–242; K. Chodynicki, op. cit., s. 250.

²⁵ A. Jobert, op. cit., s. 241.

²⁶ I. Хома, op. cit., s. 57–58.

²⁷ М. Грушевський, op. cit., s. 541–547. Пор. І. Назаренко, *Матеріали до історії Української Церкви*, Мюнхен 1966, с. 81.

ruskich możnowładców. Czynił tak np. Skarga w swym dziele pt. „O jedności kościoła Bożego” z 1577 r. Było to zgodne z ówczesną linią postępowania jezuitów w kwestiach unijnych. Jedność była propagowana wśród wybitnych jednostek na zasadzie prozelityzmu i latynizacji. Jezuicy działacze nie zauważyli, jak instytucja patriarchatu była ważna dla Moskwy i nie przewidzieli, iż w staraniach o jego ustanowienie okaże się ona skuteczniejsza od Rzeczypospolitej. W ten oto sposób zadecydowano w państwie carów o politycznej i religijnej niezależności, jednocześnie budowano wizję hegemonii prawosławnego „uniwersum”, które obejmować miało również ziemie „Rusi” litewskiej i polskiej. Brak zainteresowania tą tak ważną sprawą ze strony elity politycznej Rzeczypospolitej był poważnym błędem wynikającym z jej krótkowzroczności i dążenia do doraźnych celów podyktowanych kontrreformacyjną polityką stosowaną również wobec prawosławia.

Tworzeniem patriarchatu nie byli zainteresowani również biskupi prawosławni. Wysuwając koncepcję unii w latach 1590–1596 nie brali pod uwagę zjednoczenia swej metropolii z Rzymem przy zachowaniu jedności z Konstantynopolem w postaci oddzielnego patriarchatu na ziemiach Rzeczypospolitej. W odrzuceniu koncepcji patriarchatu w środowisku episkopatu prawosławnego nie bez znaczenia mógł być fakt utworzenia go właśnie w Moskwie²⁸. W styczniu 1589 r. patriarcha Hiob został na synodzie w Moskwie ogłoszony zwierzchnikiem „całej Rusi”. Metropolia kijowska znalazła się więc w sytuacji jurysdykcyjnie niejednoznacznej. Formalnie była dalej zależna wprost od Konstantynopola, praktycznie jednak przez tegoż konstantynopolitańskiego patriarchę została poddana rosnącym wpływom „sąsiedniego”, moskiewskiego patriarchatu. Nową sytuację najsilniej odczuli właśnie biskupi prawosławni. Od 1588 r. metropolia kijowska mimo, że formalnie podlegała patriarsze Jeremiaszowi II, praktycznie znalazła się w sferze wpływów nowo kreowanego patriarchatu i ściśle z nim łączących się interesów politycznych Moskwy. Rzeczypospolitej musiało więc w naturalny sposób zależeć na izolacji Kościoła prawosławnego od Moskwy poprzez złączenie go unią z Rzymem. Fakt ten jest silnie podkreślany w historiografii polskiej. Badacze zwracają także uwagę na to, że w jednoczeniu w XVI w. ziem wschodniosłowiańskich przez władców moskiewskich: Iwana Srogię (+1505), Wasylę III (+1533), Iwana Groźnego (+1584) Cerkiew prawosławna odegrała znaczną rolę, stając się jednocześnie narzędziem imperialnej polityki. Utworzenie patriarchatu w Moskwie w 1589 r. było konkretnym wyrazem dążeń tej ostatniej do podporządkowania prawosławia w Rzeczypospolitej.

Idea patriarchatu w I połowie XVII w.

Idea utworzenia ekumenicznego patriarchatu w Rzeczypospolitej „odżyła” w latach 1623–1629 oraz w czasie zarządzania metropolią kijowską przez Piotra Mohyłę (1596–1646). Próbowano wówczas zainicjować dialog między unitami i prawosławnymi w celu przywrócenia jedności po trzydziestu latach od zawarcia unii brzeskiej²⁹. Wydaje się, iż idea stworzenia ekumenicznego patriarchatu była

²⁸ B. Kumor, *Geneza i zawarcie unii brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska: geneza, dzieje i konsekwencje w kulturze narodów słowiańskich*, red. R. Łużny, Kraków 1994, s. 28–30.

²⁹ M. Szegda, *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967, s. 193–200.

częścią szerszego procesu związanego z pragnieniem przeciwdziałania kryzysowi jaki ujawnił się wewnątrz wschodniego chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej. Można odnieść wrażenie, iż patriarchat miał „bronić” prawosławie, a potem unieść przed ekspansją łacińskiego katolicyzmu. Dotyczy to szczególnie koncepcji unijnych z okresu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVI w. Następne próby dialogu i zjednoczenia unicko-prawosławnego, zakładające stworzenie patriarchatu w okresie schyłku panowania Zygmunta III i w czasie rządów Władysława IV nastąpiły wtedy, gdy okazało się, że oba Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej nie mogły zyskać przewagi. Prawosławia bowiem po 1596 r. nie udało się zlikwidować administracyjnie, unia natomiast, nie zyskała dostatecznej pomocy i wsparcia władz oraz nie osiągnęła spodziewanych sukcesów. Widoczne to było już w latach dwudziestych XVII w. Obie strony zmuszone więc były szukać kompromisu. Do tego doszły ważne względy polityczne. Unicko-prawosławny konflikt nie tylko naruszał pokój wyznaniowy, ale miał swe reperkusje w polityce zagranicznej Rzeczypospolitej. Proces ten pragnął bezskutecznie zahamować Władysław IV, jednak siły przeciwne pojednaniu były zbyt silne. Po stronie prawosławnej wrogami porozumienia byli szczególnie Kozacy oraz przeważająca część – obojętnej, nieufnej i przeciwnej jakimkolwiek próbom zbliżenia i dialogu z katolikami – społeczności prawosławnej. Pojednaniu na zasadach dialogu i kompromisu sprzeciwiał się Rzym. Zamiast tego domagano się nawrócenia na katolicyzm. Środowiska sprzyjające dialogowi nie były w stanie – zarówno intelektualnie jak i politycznie – zaproponować alternatywnego rozwiązania. Po prostu były zbyt słabe. Miały charakter elitarny i nie wyszły poza wąskie grono wtajemniczonych.

Dalsze losy idei patriarchatu

Idea uniwersalnego patriarchatu, która ostatecznie zanikła w II połowie XVII w., odżyła ponownie na początku wieku XX i rozwija się do dnia dzisiejszego. Odrodzenie tej idei nastąpiło po zakończeniu I wojny światowej. Było ono związane z osobą metropolity Andrzeja Szeptyckiego (1865–1944) oraz z jego koncepcjami zakładającymi zjednoczenie ukraińskiego prawosławia terenów Rosji z greckokatolicką metropolią lwowską w ramach odrodzonego pod protektoratem Austrii państwa ukraińskiego. Nadzieje te zdawały się realizować na początku 1918 r. w związku z ofensywą wojsk Niemiec i Austrii na Ukrainę, która doprowadzała do stworzenia ukraińskich rządów uzależnionych od Niemiec (Centralna Rada hetmana Pawła Skoropadskiego)³⁰. 21 czerwca 1918 r. podczas synodu Ukraińskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego pojawiła się koncepcja obrania Szeptyckiego patriarchą obu zjednoczonych Kościołów. Szeptycki zdawał sobie sprawę z politycznych uwarunkowań tych pomysłów, ale był gotowy do przyjęcia tej godności. Przy czym pragnął pozostać w jedności z Rzymem³¹. Również po upadku rządu związanego z końcem niemieckiej okupacji Ukrainy po zakończeniu I wojny światowej, nowy rząd na Ukrainie, który powstał 14 listopada 1918 r., tzw. Dyrektoriat na czele z Włodzimierzem Wynnyczenką

³⁰ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 349–355.

³¹ V. List Szeptyckiego w tej sprawie do arcyksięcia Winchelma Habsburga z 13 czerwca 1918 r. *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність*, [w:] *Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали 1988–1944*, t. 1, Львів 1995, s. 137.

(1880–1951), popierał koncepcję zjednoczenia prawosławia i grekokatolicyzmu oraz wyniesienie Szeptyckiego do godności wspólnego dla obu Kościołów patriarchy. Przy czym decydujące znaczenie miały tutaj racje polityczne mające na celu uniezależnienie ukraińskiego prawosławia od Rosji oraz wzmocnienie ukraińskiego ruchu narodowego. Widziano w tym wyraz odrodzenia się dawnych tradycji ukraińskiego chrześcijaństwa z XVII w., które po upadku imperium carów miały integrować ruch narodowy³². Pierwszym krokiem ku temu miało być odgórne ogłoszenie 1 stycznia 1919 r. państwowego dekretu o autokefalii Cerkwi prawosławnej na Ukrainie. Była więc to idea narzucona odgórnie przez czynniki państwowe³³.

Do idei patriarchatu łączącego ukraińskich prawosławnych i grekokatolików Szeptycki powrócił ponownie w czasie II wojny światowej. Było to związane z wkroczeniem wojsk hitlerowskich na obszar ZSRR i zajęciem ziem ukraińskich. Szeptycki w tej sprawie wystosował szereg pism, które pozwalają na rekonstrukcję jego koncepcji ukraińskiego patriarchatu. W grudniu 1941 r. napisał list „Do duchowieństwa”³⁴, w którym rozpatrywał problem jedności religijnej narodu ukraińskiego. Jednocześnie zaproponował prawosławnym radykalne, narodowo-wyznaniowe pojednanie, które miało im przynieść wymierne korzyści. Czytamy bowiem „... wtedy Metropolia Kijowska będzie odnowiona i, jeśli Bóg pozwoli, w przyszłości tron kijowski zostanie podniesiony do rangi patriarchatu, a tenże patriarcha uzna władzę papieża, zaś patriarchą będzie ktoś spośród ich biskupów, a nie spośród naszych. Zyskają przede wszystkim to, że przyniosą naszemu narodowi jedność, której tak bardzo potrzebujemy i bez której łatwo będzie nad nim panować wszelkim pasożytom. Skorzystają również przez to, że dzięki jedności kościelnej nie tylko będziemy silni, ale również staniemy się przykładem tego, jak jest zbudowany jeden, święty, powszechny i apostołski Kościół, będziemy mogli się uczyć, jaka powinna być suwerenna, przewodnia i silna jedność narodu ukraińskiego”³⁵.

Zakończenie

Zarysowany obraz rozwoju idei patriarchatu na ziemiach ruskich domaga się uzupełnienia. Otóż do koncepcji patriarchatu powrócono na Ukrainie po upadku ZSRR. Nieprzypadkowo dążenia niepodległościowe tego państwa zostały powiązane z wysiłkami ukraińskiego prawosławia zmierzającymi do utworzenia własnego patriarchatu niezależnego od patriarchatu moskiewskiego. Zwolennicy tej koncepcji głoszą, że bez niezależnego od Moskwy ukraińskiego Kościoła prawosławnego – który będzie miał status patriarchatu – nie będzie pełnej niezależności i samodzielności państwa ukraińskiego. Ideę ekumenicznego

³² V. Wspomnienia ks. Łonhina Cehelskoho – grekokatolika, a zarazem wiceminister sprawa zagranicznych w rządzie Dyrektoriatu, [w:] *Митрополит Андрей Шептицький...*, s. 138–140.

³³ W 1921 r. na pierwszym soborze Ukraińskiej Prawosławnej Cerkwi odbytym w Kijowie całkowicie pominięto ideę ukraińskiego ekumenicznego patriarchatu. V. *Перший всеукраїнський православний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року документи і матеріали*, Київ-Львів 1999.

³⁴ Autor korzysta z tłumaczenia dokumentu zamieszczonego w pracy: *Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane, wybory dokonali i przygotowali do druku M. H. Szeptycki i o. M. Skórka OSBM*, Kraków 2000, s. 346–382.

³⁵ *Ibid.*, s. 381–382.

patriarchatu na ziemiach ukraińskich podjął energicznie kardynał Lubomyr Huzar (1932–2017), głowa Ukraińskiej Cerkwi Greckokatolickiej. Na trzeciej sesji soboru tegoż Kościoła, odbytej w 2002 r. i potwierdzonej przez synod biskupów, stwierdzono jednomyślnie, że struktury tego Kościoła, zgodnie z tradycją wschodniego chrześcijaństwa, dojrzały już do nadania im rangi patriarchatu. Postulat ten, wystosowany przez Kościół pozostający w unii z Rzymem, skierowany jest w oczywisty sposób do Watykanu, który nie podjął jeszcze w tej sprawie decyzji. Mimo to kard. Huzar był w swoim Kościele oficjalnie nazywany patriarchą. Tak więc idea, która pojawiła się na ziemiach ruskich państwa polskoliteńskiego obecnie jest uaktualniana.

Bibliografia

Źródła Archiwalne

Kard. Lubomyr Huzar, List Pasterski „Podstawy Ustroju Patriarszego Ukraińskiego Kościoła Greckokatolickiego”, tł. z języka ukraińskiego ks. dr Stefan Batruch, Archiwum Fundacji Kultury Duchowej Pogranicza w Lublinie.

Źródła drukowane

Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich. Wydanie elektroniczne, red. L. Adamowicz, Lublin 1999.

Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550–1850), t. 1, red. A.G. Welykyj, Romae 1959.

Metropolita Andrzej Szeptycki. Pisma wybrane, wybory dokonali i przygotowali do druku M. H. Szeptycki i o. Marek Skórka OSBM, Kraków 2000.

Monumenta Ucrainae Historica, zebrał A. Szeptyckij, wydał J. Slipyj, t. 1, Romae 1964–1974.

Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis, t. 3, red. A. Theiner, Romae 1860–1864.

Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали 1988–1944, t. 1, Львів 1995.

Перший всеукраїнський православний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 рокую документи і матеріали, Київ-Львів 1999.

Opracowania

Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934.

Jobert A., *Od Lutra do Mohyły*, tł. E. Sękowa, Warszawa 1994.

Lewicki A., *Księżę Konstanty Ostrogski a unja brzeska 1596*, [w:] Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny, dział II, t. 11, z. 1, Lwów 1933.

Kempa T., *Akademia Ostrogska*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik, Białystok 2002, s. 61–65.

Krajcar J., *Konstantin Basil Ostrozkij and Rome in 1580–1584*, „*Orientalia Christiana Periodica*” R. 35 (1969), z. 1, s. 194–214.

Kumor B., *Geneza i zawarcie Unii Brzeskiej*, [w:] *Unia brzeska z perspektywy czterech stuleci*, red. J.S. Gajek, S. Nabywaniec, Lublin 1998, s. 26–55.

Madey J., *Le Patriarcat Ukrainien*, Romae 1971.

Pospishil W. J., *Eastern Catholic Church Law*, New York 1993.

Przekop E., *Wschodnie patriarchaty starożytne (IV–X w.)*, Warszawa 1984.

Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.

Sosna G., *Wstępna bibliografia chrześcijaństwa wchodniego. Druki polskojęzyczne okresu współczesnego*, Ryboły 1994.

Szegda M., *Działalność prawno-organizacyjna metropolity Józefa IV Welamina Rutskiego (1613–1637)*, Warszawa 1967.

Грушевський М., *Історія України-Руси*, т. 6, Київ 1995.

Мицько І.З., *Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636)*, Київ 1990.

Назаренко І., *Матеріяли до історії Української Церкви*, Мюнхен 1966.

Хома І., *Київська метрополія в берестейському періоді*, Рим 1979.

Шмурло Е., *Россія и Италия*, т. 2, Петербург 1907.

Aneks

Kard. Lubomyr Huzar

LIST PASTERSKI

„PODSTAWY USTROJU PATRIARSZEGO

UKRAIŃSKIEGO KOŚCIOŁA GRECKOKATOLICKIEGO”³⁶

W czerwcu 2004 r. członkowie Stałego Synodu Biskupów ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego, wraz z metropolitami pod przewodnictwem Zwierzchnika Kościoła, złożyli audiencję Ojcu Świętemu Janowi Pawłowi II. Głównym tematem spotkania było utworzenie patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego. Ojciec Święty wyraził w tej kwestii następującą opinię: „Podzielam Wasze pragnienie, mające uzasadnienie także w przepisach kanonicznych i soborowych, posiadania pełnej struktury prawno-kościelnej. Podzielam je w modlitwie, jak i w cierpieniu, oczekując zapisanego w planach Bożych dnia, w którym jako Następca apostoła Piotra, będę mógł zatwierdzić

---

³⁶ Archiwum Fundacji Kultury Duchowej Pogranicza w Lublinie. Tłum. z języka ukraińskiego ks. dr Stefan Batruch.

dojrzały owoc Waszego rozwoju eklezjalnego³⁷. Niektórzy zrozumieli te słowa niewłaściwie, twierdząc, że wskazują one na niepowodzenie całej sprawy utworzenia nowego patriarchatu. W rzeczywistości Papież potwierdził jednak prawomocność takiej potrzeby. Wzniósł ideę patriarchatu ponad czysto ludzkie nadzieje i przypomniał nam, że mimo związku idei patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego z polityką ziemską, ta ostatnia nie jest w sprawach Kościoła rozstrzygająca. Niniejszym listem pragniemy wyjaśnić, co oznacza patriarchat Kościoła, abyśmy wszyscy lepiej i głębiej zrozumieli jego znaczenie, a po uświadomieniu sobie jego wartości, myśleli i działali tak, jak przewiduje patriarszy ustrój Kościoła.

Aspekty historyczne

Minione stulecie było tragiczną kartą w naszej historii. Trudno jednym spojrzeniem ogarnąć wszystko to, co nasz naród i nasz Kościół przeżył w tym czasie. Przypomnijmy tylko dwie wojny światowe, które przetoczyły się przez naszą ziemię, szereg okupacji i prześladowań wiernych naszego Kościoła, głód, który pozbawił życia prawie jedną czwartą ludności naszego kraju, i liczne bolszewickie represje, które wyniszczyły inteligencję naszego narodu. Jednocześnie w dwudziestym wieku spełniły się nasze dwa wielkie marzenia. Pierwsze z nich to marzenie ogólnonarodowe – zdobycie niepodległości państwowej. Próby takie były podejmowane w latach dwudziestych, a później w latach czterdziestych ubiegłego stulecia. Pragnienie niepodległości, za które cierpiało, a także oddało swoje życie tak wielu ludzi, z Bożą łaską stało się realne pod koniec stulecia: od roku 1990 mamy swoje niepodległe, niezależne ukraińskie państwo. Marzenie naszego narodu o własnej państwowości ziściło się. Drugie marzenie – marzenie eklezjalne – to pełny rozkwit naszego Kościoła za sprawą utworzenia patriarchatu. Marzenie to rozwijało się równoległe w dwóch gałęziach kijowskiej tradycji naszego Kościoła: wśród prawosławnych i wśród grekokatolików. I jedni, i drudzy myśleli o tym rozkwicie, pragnęli go i czekali na spełnienie tego marzenia. W przypadku Kościoła prawosławnego próby utworzenia patriarchatu podejmowano w latach dwudziestych minionego stulecia, ale dopiero w latach dziewięćdziesiątych ukraiński autokefaliczny Kościół prawosławny i ukraiński Kościół prawosławny Patriarchatu Kijowskiego ogłosiły swoją strukturę patriarszą. I mimo, że z powodu braku akceptacji ze strony Kościołów prawosławnych na całym świecie proces ten nie został jeszcze zakończony, samą myśl o patriarchacie wprowadzono już w pewien sposób w życie.

Równoległe do tych procesów, w latach trzydziestych i czterdziestych ubiegłego wieku, w ukraińskim Kościele greckokatolickim wyraźnie, choć jeszcze w wąskim gronie, mówiono o potrzebie ustanowienia patriarchatu. Wraz z uwolnieniem w roku 1963 metropolity Josypa Slipyja³⁸ i ogłoszonym przez niego wezwaniem skierowanym do całego Kościoła idea patriarchatu stała się dla naszej wspólnoty kościelnej czymś bardzo ważnym i realnym.

³⁷ Jan Paweł II, *Zjednoczeni w dziele ewangelizacji (Przemówienie do członków Stałego Synodu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego, Watykan, 3 VI 2004)*, „L'Osservatore Romano” wyd. pol. R. 25, 2004, nr 9, s. 51.

³⁸ Kard. Josyp Slipyj (1892–1984) – metropolita lwowski obrządku geckokatolickiego, od roku 1965 kardynał Kościoła katolickiego; w latach 1945–1963 więziony przez władze ZSRR (przyp. tłum.).

Idea patriarchatu, wprowadzana w sposób raczej nieuporządkowany, w ciągu kolejnych czterdziestu lat przechodziła różne etapy rozwoju. Świętej pamięci metropolita Josyp ogłosił to pragnienie naszego narodu na Soborze Watykańskim II, nie udało się go jednak wtedy formalnie zatwierdzić, ponieważ nie została jeszcze opracowana procedura tworzenia patriarchatów. Myśli o patriarchacie i chęci działania jednak wtedy wzrastały, stawały się coraz wyraźniejsze, krystalizowały się. Był taki czas, kiedy niektórzy myśleli, że patriarchat to surogat niepodległego państwa ukraińskiego (w tamtym okresie nasze państwo wchodziło w skład Związku Radzieckiego), inni uważali, że będzie on stanowił rozwiązanie wszystkich problemów kościelnych. Z upływem czasu myśli te stawały się jednak coraz bardziej przejrzyste. Te, które były mniej ważne – wykruszały się, a sama pozycja Kościoła umacniała się.

Dlatego więc, jeśli nawet czterdzieści lat temu myśl o patriarchacie przyjmowana była różnie, nawet przez biskupów, to już na początku obecnego stulecia doszliśmy do jej jednolitego rozumienia i do wspólnego pragnienia, by nasz Kościół utwierdzał swój ustrój patriarszy. W roku 2002 przedstawiciele Kościoła ze wszystkich państw, w których mieszkają Ukraińcy, jednogłośnie stwierdzili, że naród, którego są przedstawicielami na Soborze Patriarszym, pragnie ostatecznego sfinalizowania tego zadania. Myśl tę potwierdzili także biskupi naszego Kościoła zebrani na synodzie i w formie postanowień synodalnych przekazali ją Ojcu Świętemu. Na początku czerwca 2004 r. Ojciec Święty przyjął nasze pragnienie i, jak już cytowaliśmy, potwierdził jego słusność. Mimo tej ostatecznej deklaracji patriarchy, w pełnym tego słowa znaczeniu, jeszcze nie ma. Teraz to już jednak tylko kwestia czasu: pewnego dnia spełni się również drugie marzenie naszego narodu.

Czym jest patriarchat?

Jezus Chrystus ustanowił jeden Kościół, któremu dał wszystkie środki potrzebne do zbawienia, zesłał mu Ducha Świętego, ustanowił w nim sakramenty święte, dawał mu swoją naukę i polecił apostołom głoszenie jej w świecie (por. Mt 28, 19; Mk 16, 15; Łk 24, 47), nadał również Kościołowi strukturę konstytutywną – strukturę chrześcijańskiej wspólnoty pod przewodnictwem biskupów. Z woli Chrystusa taka struktura Kościoła w formie eparchii (diecezji) istniała od samego początku i będzie istnieć aż do końca świata (por. Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, nr 3).

Z woli Założyciela Kościoła na świecie istnieje tylko jeden Kościół Chrystusowy w wielu Kościołach lokalnych – eparchiach. Także z Bożej woli, jak naucza Sobór Watykański II (por. tamże, nr 23), Kościół zna trzecią, pośrednią, formę – tak zwane Kościoły lokalne własnego prawa. Są to grupy eparchii, zjednoczone na podstawie wspólnego terytorium, języka, kultury czy struktury państwowej. Kościoły te, potwierdzone przez kompetentną władzę kościelną, w ciągu wielu lat istnienia wypracowały swoje teologiczne, duchowe i liturgiczne tradycje, własną dyscyplinę kanoniczną, a przede wszystkim strukturę hierarchiczną: synod biskupów z jednym przewodniczącym, którego nazywa się patriarchą albo metropolitą.

Już od starożytności Kościoły takie powstawały w całym chrześcijańskim świecie – na Wschodzie i na Zachodzie – pod nazwą i wraz ze strukturą patriarchy.

Na Zachodzie ta forma ustroju kościelnego nie była zbyt rozpowszechniona, pozostał tam tylko jeden autentyczny patriarchat – rzymski, jak również kilka honorowych. Na Wschodzie natomiast struktura patriarchatu stała się zwyczajną formą dla wielu Kościołów lokalnych, które przyjęły patriarszy ustrój w różnych okolicznościach i w różnych czasach, aż do minionego stulecia włącznie.

Ze względu na wielkie znaczenie tej formy dla chrześcijańskiego Wschodu, Sobór Watykański II wskazał, że należy ją nadawać katolickim Kościołom wschodnim. To życzenie uczestników Soboru Watykańskiego II niedawno powtórzył papież Jan Paweł II w adhortacji apostolskiej o władzy biskupiej *Pastores gregis*. Ze względu na ważność słów wypowiedzianych przez Papieża i na niezajomość tego dokumentu przez wiernych naszego Kościoła, zarówno w Ukrainie, jak i w diasporze, zacytujmy z niego dłuższy fragment: „Wśród instytucji właściwych dla katolickich Kościołów wschodnich znajdują się Kościoły patriarchalne. Należą do tych zgrupowań Kościołów, które, jak potwierdza Sobór Watykański II, dzięki Bożej Opatrzności, na przestrzeni czasów ukonstytuowały się organicznie i posiadają zarówno dyscyplinę i własne zwyczaje liturgiczne, jak też wspólne dziedzictwo teologiczne i duchowe, zawsze jednak zachowując jedność wiary i jedyny Boski ustrój Kościoła powszechnego. Ich szczególna godność wypływa z faktu, że będąc niemalże macierzami wiary, zrodziły inne Kościoły, które są niejako ich córkami [dodajmy w tym miejscu, dla przykładu, że córką patriarszego Kościoła Konstantynopola, nowego Rzymu, był Kościół Kijowa, a ten zaś stał się Kościołem-matką dla Kościoła Moskwy], a zatem aż do naszych czasów złączone są z nimi silniejszymi więzami miłości w życiu sakramentalnym i we wzajemnym poszanowaniu praw i obowiązków. Jest to starożytna instytucja patriarchalna w Kościele. Poświadczona już przez pierwszy Sobór Nicejski, została uznana przez pierwsze Sobory powszechne i wciąż stanowi tradycyjną formę rządów w Kościołach wschodnich. Przez swe pochodzenie i szczególną strukturę jest ona z ustanowienia Kościoła. To dlatego Sobór Watykański II wyraził pragnienie, aby «gdzie tego zajdzie potrzeba, erygować nowe patriarchaty, których tworzenie jest zastrzeżone Soborowi powszechnemu lub Biskupowi Rzymskiemu»” (nr 61).

Kto ustanawia patriarchat?

W ciągu stuleci patriarchaty powstawały w różnych okolicznościach i w różny sposób, ale zawsze jako struktura Kościoła na pewnym terytorium czy w pewnym państwie. W drugim tysiącleciu patriarchaty powstawały zazwyczaj po decyzji odpowiedniego Kościoła lokalnego, którą kanonicznie uznawały inne Kościoły patriarchalne, bardzo często podtrzymywane przez władze państwowe. Na takie ustanowienie patriarchatu trzeba było czasem czekać bardzo długo.

W historii katolickie patriarchaty ogłaszał Biskup Rzymu. Dzisiaj, zgodnie z obowiązującymi normami, ogłoszonymi przez Sobór Watykański II, nowe patriarchaty dla Kościołów tradycji wschodniej ustanawia sobór powszechny albo Biskup Rzymu. Zgodnie z Dekretem o Kościołach Wschodnich katolickich *Orientalium Ecclesiarum*, zmiany ustroju tych Kościołów można wносить „jedynie dla właściwego i organicznego postępu” (nr 6).

Władza w Kościele patriarchalnym

Struktura patriarsza w ścisły sposób realizuje wewnętrzną jedność Kościoła

lokalnego tradycji wschodniej, stawia bowiem na jej czele jedną osobę, która staje się centrum wszystkich wierzących tego Kościoła lokalnego, i poprzez tę osobę jest widzialnym znakiem komunii, to znaczy jedności z Następcą św. Piotra Apostoła, ustanowionego przez Jezusa Chrystusa widzialnym znakiem jedności i jedności Jego Kościoła. Samo słowo „patriarcha” pochodzi od greckiego słowa, którego rdzeń oznacza „ojciec”. Wokół patriarchy gromadzą się wszyscy biskupi Kościoła lokalnego i wraz z nim i pod jego przewodnictwem tworzą Synod, który wspólnie dba o swój Kościół. Jak już wyżej wspomnieliśmy, Kościół lokalny to wspólnota wiernych, których łączą liturgiczne, teologiczne i duchowe tradycje, dyscyplina kanoniczna i wspólna hierarchia. Kościół lokalny ma także swoją odrębną historię i uformowaną kulturę chrześcijańską. Używając terminologii eklezjalnej, można powiedzieć, że jest to Kościół *sui iuris*, Kościół „własnego prawa”. Obok wszystkich tych teologicznych i kanonicznych elementów, Kościół lokalny powinien się również cechować dojrzałą świadomością wiernych, którzy poprzez swoją świętość podtrzymują życie w ustroju patriarchalnym. Dojrzałość życia kościelnego obejmuje również gotowość niesienia pomocy innym ludziom poza granicami ojczystego Kościoła w ich religijnym życiu i wyciąganie osobistych wniosków z życia Kościoła powszechnego. Patriarchat jako forma istnienia i działania Kościołów lokalnych wyraża i zabezpiecza pełnię zasobów, które są konieczne, aby Kościół mógł pełnić swoją służbę na wszystkich płaszczyznach.

Czy ukraiński Kościół greckokatolicki spełnia wymagania stawiane patriarchatowi?

Ukraiński Kościół greckokatolicki ma wymienione wyżej cechy, pozwalające mu stać się Kościołem patriarchalnym. Po pierwsze, nasz Kościół, należąc do wschodniej tradycji, uważa patriarchat za naturalną formę swojego istnienia – w pełnej zgodności z dekretem *Orientalium Ecclesiarum*, w którym stwierdzono, że „instytucja patriarchatu jest tradycyjną formą rządów w Kościołach Wschodnich” (nr 11). Po drugie, za ustanowieniem patriarchatu przemawiają argumenty o rozwoju ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego, czemu jednoznacznie dali wyraz delegaci na Soborze Patriarszym w roku 2002. Nasz Kościół uzyskuje dziś dojrzałość Kościoła lokalnego, w czym wyraźnie dostrzegamy działanie Ducha Świętego. Po trzecie, nasz Kościół jest przekonany, że właściwy w świetle soborowego Dekretu o ekumenizmie *Unitatis reintegratio* ustrój patriarchalny zapewni mu możliwość kierowania się własnymi normami jako bardziej zgodnymi z charakterem jego wiernych i bardziej przydatnymi dla dobra ich dusz (por. nr 16). Innymi słowy, uważamy patriarchat za doskonalszy sposób życia eklezjalnego. Należy na niego patrzeć oczyma człowieka wierzącego, jako na rzeczywistość religijno-kościelną, w której każdy element ma odpowiadające mu prawa i obowiązki. Ustrój patriarchalny w życiu Kościoła wschodniego na wszystkich jego szczeblach rozwijać będzie poczucie większej odpowiedzialności za podejmowane działania. Dobro Kościoła, jeszcze bardziej niż do tej pory, stanie się sprawą każdego wiernego. Po czwarte, przejście na ustrój patriarchalny będzie odpowiedzią Kościoła na ugruntowanie niepodległości państwowej Ukrainy. W tym kontekście patriarchalny ustrój Kościoła może służyć jako jeden ze sposobów reorganizacji i normalizacji życia duchowego wiernych dla ich wspólnego dobra i dla dobra Kościoła powszechnego. Po piąte, nasz Kościół nie

ogranicza się do istnienia tylko na terytorium ojczystego państwa, w konsekwencji historycznych okoliczności rozszerza się on bowiem na różne kraje i przyjmuje w nich miejscową strukturę hierarchiczną. Ukraiński Kościół greckokatolicki na Ukrainie i w diasporze reprezentowany jest przez dużą liczbę wiernych, chociaż jego siła kryje się nie w liczebności, a w jedności i konsolidacji mocy duchowej. Patriarszy ustrój Kościoła najdoskonalej pozwoli osiągnąć ten cel. Potwierdzili to w swoim apelu delegaci na trzeciej sesji Soboru Patriarszego ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego, pisząc, że ogłoszenie patriarchatu wzmocniłoby współdziałanie między macierzystym Kościołem, a Kościołami w diasporze.

Metropolita Josyp wyraził kiedyś myśl, że ważną podstawą dla ogłoszenia patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego jest wielkie męczeństwo jego wiernych w dwudziestym wieku. W zupełności zgadzamy się z myślą naszego Świadka wiary. Jednocześnie pragniemy przestrzec wiernych przed nieprawidłowym rozumieniem tego argumentu. Fakt heroicznego męczeństwa jest jasnym świadectwem dojrzałości wiary wiernych naszego Kościoła. Jest to duchowy skarb, z którego czerpią kolejne pokolenia. Mimo to jednak patriarszy status ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego nie ma być nagrodą dla jego wiernych za męczeństwo. Takie rozumienie wspomnianej chrześcijańskiej cnoty oznaczałoby zniekształcenie jej duchowej treści. Nagroda dla męczenników znajduje się w niebie, a tu, na ziemi, męczeństwo staje się fundamentem, na którym Kościół wzrasta. Fundamentem tym są również: miłość do Boga i bliźniego, wierność prawdzie, umiejętność przebaczenia winowajcom, uczucie solidarności z tymi, którzy znajdują się w potrzebie. Zbudowany na takim fundamencie, patriarchat zostanie utwierdzony na wieki, ponieważ uzna go sam Bóg.

Okoliczności ekumeniczne

Projekt utworzenia patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego przez Jana Pawła II wzbudził wiele protestów. Pojawiły się następujące zarzuty: Patriarchat ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego będzie osłabiał komunie z Następcą św. Apostoła Piotra, a w konsekwencji więź z całym Kościołem powszechnym. Patriarchat będzie oznaczał utworzenie Kościoła o zabarwieniu nacjonalistycznym, który będzie generował nienawiść do innych Kościołów. Patriarchat ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego stanie się wielką przeszkodą dla zjednoczenia chrześcijan w Ukrainie. Utworzenie patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego oznaczałoby lekceważenie prawa Patriarchatu Moskiewskiego, który uważa Ukrainę za swoje terytorium kanoniczne. Patriarszy status ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego doprowadziłby do podtrzymania tak zwanego uniatyzmu, który w naszych czasach został uznany za nieodpowiednią drogę do osiągnięcia jedności między wszystkimi chrześcijanami. Normalne jest, że każdy z tych zarzutów wywołuje emocjonalne reakcje z naszej strony, ale można, a nawet trzeba patrzeć na nie z innego punktu widzenia, wykorzystując je z jednej strony, aby lepiej rozumieć swoje stanowisko, a z drugiej, aby uświadomić sobie, jakie starania powinniśmy podejmować. Nie chcemy, by utworzenie patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego spowodowało cierpienie innych. W naszej trudnej sytuacji należy spokojnie i w sposób wyważony bronić swoich praw, jednocześnie szanując prawa innych.

Nie odniesiemy się zatem do każdego zarzutu z osobna, opiszemy

natomiast nasze stanowisko ogólne. Spośród wszystkich zarzutów na pierwsze miejsce wysuwa się w dzisiejszych czasach argument ekumeniczny – obawa przed tym, że ogłoszenie patriarchy ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego może doprowadzić do zerwania dialogu ekumenicznego i zamrożenia stosunków między Kościołem katolickim, a całym prawosławiem. Nie jest to naszym zamiarem. Uważamy, że nasz patriarchat będzie pełnił znaczącą rolę w poprawie relacji między chrześcijanami i nie będzie wprowadzał rozłamu. Otóż patriarchat ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego jest potrzebny nie tylko naszemu Kościołowi, ale i wszystkim Kościołom lokalnym. Dlatego też jesteśmy przekonani, że pewnego dnia prawdę tę uświadomią sobie wszyscy chrześcijanie.

W szczególny sposób przykra była dla nas reakcja Kościołów prawosławnych, które nie zgłębiwszy naszej historii i naszej dzisiejszej sytuacji, ani nie zapoznawszy się z naszymi potrzebami duchowymi, zajęły niesprzyjające dialogowi stanowisko, które za pośrednictwem Patriarchatu Moskiewskiego przekazano Ojcu Świętemu. Utworzenie naszego patriarchatu w żadnym wypadku nie ma na celu stwarzania zagrożenia, ani też nie jest podstępem wymierzonym w Kościoły prawosławne i nie ogranicza ich praw. Ukraiński Kościół greckokatolicki (z patriarchatem czy bez niego) nie zgłasza żadnych pretensji do prawosławnych. Podobnie prawosławni nie mogą wysuwać roszczeń w stosunku do grekokatolików, jeśli chodzi o zasięg terytorialny i ustrój ich Kościoła oraz o sposób życia. Wartości eklesjalne nie mogą stawać się przedmiotem dyskusji.

Pod koniec szesnastego wieku Kościół kijowski wybrał swoją wyjątkową drogę, która zabezpieczała jego jedność z Kościołem powszechnym. Część naszego narodu drogę tę jednak odrzuciła, co doprowadziło do podziału Kościoła kijowskiego. Mimo to część Kościoła, którą dziś nazywa się ukraińskim Kościołem greckokatolickim, wykorzystwała tę możliwość i stała się na tyle silna, by móc zachować swoją wiarę i ciągłość istnienia w krytycznych momentach jej historii. Normalną rzeczą jest, że w historii naszego Kościoła są czarne i białe karty. Bez względu na to, my, grekokatolicy, nie chcemy narzucać innym naszych rozwiązań jako jedynie możliwych. Potwierdził to już dawno, jeszcze na początku lat czterdziestych minionego wieku, metropolita Andrzej Szeptycki w swoim dialogu listownym z braćmi prawosławnymi. Cel, o którym mówili metropolita Piotr Mohyla i metropolita Józef Rutski, poszukując drogi do jedności we wspólnym patriarchacie, był jednak jeden i ten sam – odnowić jedność, która panowała za czasów Włodzimierza Wielkiego³⁹. Dziś, w dwudziestym pierwszym wieku, nasz patriarchat nie ma być przeszkodą, ale drogą do takiego stanu, kiedy na Ukrainie będzie jeden patriarcha w soborze katedralnym Mądrości Bożej w Kijowie.

Czy utworzenie patriarchy greckokatolickiego oznaczałoby, jak myślą niektórzy, nasilenie nienawiści do ludzi, którzy nie są Ukraińcami? Nie, dlatego że patriarchat, w którym pielęgnuje się cnoty chrześcijańskie, nie może zmierzać w kierunku szowinizmu. Ponadto patriotyzm chrześcijański jest cnotą. Pragnienie dobra swojego narodu jest rzeczą normalną; naruszeniem chrześcijańskiej normy jest dopiero pragnienie takiego dobra, które osiągnięte jest kosztem innych narodów. Żywimy szczerą nadzieję, że życie w ustroju patriarszym, jeśli nasi sąsiedzi będą

---

³⁹ W roku 988 książę kijowski Włodzimierz Wielki przyjął chrzest, zapoczątkowując w ten sposób chrystianizację Rusi Kijowskiej (przyp. tłum.).

się do niego odnosić z szacunkiem i powagą, może okazać się przyczyną jedynie utwierdzenia pokoju w naszej części świata. Czyż najbardziej paradoksalnym ze wszystkich zarzutów wysuwanych przez przeciwników naszego Patriarchatu nie jest argument, że utworzenie go ma na celu „ucieczkę od Rzymu”? Zarzut ten jest całkowitym zaprzeczeniem naszej wiary. Nie ulega wątpliwości, że w momencie, gdy nasz Kościół otrzyma statut patriarchatu, jak mówią o tym kanony, zmieni się charakter stosunków między poszczególnymi dykasteriami rzymskimi. Zmiany te jednak będą dotyczyły tylko sfery drugorzędnej, administracyjnej. Główną cechą każdego Kościoła lokalnego jest bowiem jedność z Biskupem Rzymu, Następcą św. Piotra Apostoła. A tego się nigdy nie wyrzekniemy.

Różne poglądy na patriarchat ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego

Wielkiego znaczenia przy omawianiu problemu patriarchatu nabiera niekiedy atmosfera dyskusji wewnątrz naszego Kościoła. Starania o utwierdzenie patriarchatu przybierają niekiedy formę walki o patriarchat, która odwołuje się do cierpień z przeszłości i do nieuzasadnionego wzajemnego obwiniania się. Podobnie jest w przypadku walki przeciwko patriarchatowi, a tymczasem po obu stronach sporu wiernym Kościoła powinna przyświecać idea pokory i wzajemnej miłości. Z jednej strony Kościół szanuje zaangażowanie aktywistów ruchu na rzecz patriarchatu i ich oddanie tej idei. Hierarchia Kościoła błogosławi utwierdzenie patriarchatu w życiu i w świadomości wiernych – w szczególności aktywność świeckiego ruchu. Mimo poparcia dla idei patriarchalnej, powinniśmy być świadomi, że „niekościelne” metody takiej walki i napięcie psychiczne, jakie jej towarzyszy, szkodzą utworzeniu patriarchatu. Osłabiają one Kościół, a w szczególności rodzą wątpliwości, czy uznanie patriarchatu ukraińskiego Kościoła greckokatolickiego jest sprawą docelową, której realizacja nastąpi w określonym czasie. Z drugiej strony zadaniem Kościoła jest jednoczesne uszanowanie wątpliwości związanych z utworzeniem patriarchatu i odpowiadanie na te wątpliwości za pomocą stosowanych argumentów. Wątpliwości ludzi szczerych mają same w sobie sens i służą jedynie pogłębieniu i krystalizacji nowej wizji, która dojrzeje w Kościele. Nie powinny więc one przybierać form braku pokory czy rozrywania więzi z Kościołem powszechnym, jest to bowiem ze szkodą dla ducha pokoju i miłości, który go ogarnia.

Mimo, że o patriarchacie mówimy w kategoriach ustroju kościelnego, jest on nie tylko strukturą. Patriarchat to stan duszy, najlepszy przejaw treści i powołania Kościoła. Dlatego więc pragnienie naszego narodu, by ustanowić ustrój patriarszy, silne tak w przeszłości, jak i dzisiaj, należy rozpatrywać w kategoriach eklesjalnych i Bożych, a nie jako cel sam w sobie. Patriarchat jest zatem drogą Kościoła, a jego celem jest zbawienie ludzi przez służbę Bogu i bliźnim. Bardzo wiele należy jeszcze uczynić, aby rozjaśnić cel i zadania patriarchatu wiernym innych Kościołów lokalnych. Tak więc, posługując się słowami Listu apostołskiego Jana Pawła II *Orientalis Lumen*, powiedzmy, że „ważną drogą wzrastania we wzajemnym zrozumieniu i w jedności jest pogłębianie wiedzy o sobie nawzajem” (nr 24).

Niedawno mieliśmy okazję zauważyć, że statut patriarszy Kościoła to nie tylko dekret Synodu Biskupów, potwierdzony autorytetem Ojca Świętego. To przede wszystkim przemienienie życia Ludu Bożego, który uświadamia sobie swoje

nowe obowiązki i nową odpowiedzialność. Zadaniem całego Kościoła jest ciągła praca nad takimi przemianami. Ważną wskazówką na tej drodze będą dla nas słowa Jana Pawła II: „Niech Pan otworzy nasze serca, nawróci nasze umysły i natchnie nas do podjęcia konkretnych i odważnych kroków, zdolnych – jeśli to konieczne – przezwyciężyć utarte opinie, zniechęcenie czy bierność” (tamże, nr 19).

Znaczenie błogosławieństwa

To, że nasz Kościół oczekuje na błogosławieństwo dla swojego patriarchatu ze strony Ojca Świętego, czasami wywołuje wśród naszych wiernych niecierpliwość i niezrozumienie. Spróbujmy rozważyć tę sprawę, biorąc za wzór pewien znany fakt z biografii Sługi Bożego metropolity Andrzeja. Wiemy, jak wiele cierpienia, nawet w dzieciństwie, spotkało Romana Szeptyckiego, gdy pragnął zostać bazylikańskim zakonikiem i księdzem Kościoła greckokatolickiego. Wiemy także, jaki ból w jego sercu powodowała niechęć jego ojca do udzielenia mu błogosławieństwa na tę drogę. Nawet będąc już całkiem dorosłym i mając formalne prawo do realizacji swoich marzeń, Roman mimo wszystko potrafił pokornie powiedzieć: „Niech będzie Twoja wola!”. Pokora syna stała się przyczyną cudu: hrabia Szeptycki nie tylko udzielił mu błogosławieństwa, ale w pełni uwierzył w jego powołanie. Wniosek dla nas jest jasny. Tak – podzielamy przekonanie metropolity Josypa, że uwieńczenie naszego Kościoła wieńcem patriarchalnym będzie owocem dojrzałej świadomości w Ludzie Bożym. W życiu naszego Kościoła będziemy nadal rozwijać charakterystyczne struktury patriarchalne i patriarchalną świadomość. Bez błogosławieństwa Ojca Świętego i bez naszej pokory patriarchat mógłby jednak stać się raną na ciele Kościoła powszechnego. Właśnie to zmusza nas do ostrożności. Jesteśmy przekonani, że tak jak Roman Szeptycki doczekał się ojcowskiego błogosławieństwa, tak samo i my doczekamy się podobnego – Ojciec Święty z pewnością pobłogosławi Patriarchat Kijowsko-Halicki. Niech moment, kiedy do tego dojdzie, okaże się dojrzałym owocem, który wzrastał w duszach ludzkich pod działaniem Ducha Świętego. Dlatego problem nie tkwi w osobistej zgodzie czy sprzeczności Papieża, ale, jak sam stwierdził, w tajemnicy błogosławieństwa Bożego. Dlatego Patriarchat błogosławiony z Jego łaski będzie mógł być tym, czym chcemy, aby był – świętem dla całej wspólnoty chrześcijańskiej.

Niech was Bóg błogosławi!
Lwów, 6 września 2004 roku

Marek Melnyk

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

IDEA PATRIARCHATU NA ZIEMIACH RUSKICH I RZECZYPOSPOLITEJ. HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Artykuł stanowi zarys rozwoju idei ustanowienia instytucji patriarchatu na ziemiach dzisiejszej Ukrainy od końca XVI, do początków XXI w. Zwracamy uwagę na trwałość tej idei, która pojawiła się pod koniec XVI w., mimo niesprzyjających warunków nigdy nie zaniknęła i wciąż istnieje we współczesnej Ukrainie. W XVI i XVII w. jej realizacja wymagała wyboru dwóch antynomii rozwoju prawosławia w państwie polsko-litewskim. Jednym z nich było ustanowienie nowego prawosławnego patriarchatu, niezależnego od Konstantynopola. Oznaczałoby to nadanie kijowskiej metropolii statusu autokefalicznego i podniesienie jej do rangi piątego prawosławnego patriarchatu. Ta śmiała koncepcja konkurowała z ideą ustanowienia patriarchy katolickiego. W istocie patriarchat ten miał być instytucjonalną formą wcielenia polsko-litewskich Rusinów do Kościoła katolickiego. Jednak w ostateczności nie wybrano żadnej z nich. Katolicka elita, świecka i duchowna, rządząca w Rzeczypospolitej pod koniec XVI w., uznała bardziej realistyczny wybór prostego modelu przyłączenia Rusinów opartego na religijnej konwersji na katolicyzm, bez potrzeby tworzenia nowej struktury organizacyjnej w formie wschodnio-katolickiego patriarchatu. Ich związek z Rzymem zakładał transformację całej prawosławnej metropolii Kijowa w część Kościoła katolickiego. Z tego powodu strona prawosławna, po doświadczeniach związanych z unią brzeską, skłaniała się do uzyskania autonomii. **Słowa kluczowe:** patriarchat, prawosławie, unia katolicko-prawosławna, ziemie ruskie, I Rzeczpospolita

Marek Melnyk

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

THE IDEA OF THE PATRIARCHATE ON THE RUTHENIAN LANDS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH. HISTORY AND MODERNITY.

Summary: The article is an outline of the development of the idea of establishing a patriarchal institution in the lands of present-day Ukraine from the end of the 16th century to the beginning of the 21st century. We pay attention to the durability of this idea, which appeared at the end of the 16th century and despite unfavourable conditions of implementation has never disappeared and has now become news in Ukraine. In the 16th and 17th century, the realization of this idea required the choice of two antinomies of the development of Orthodox in the Polish-Lithuanian state. One of them was the establishment of a new Orthodox patriarchate, independent of Constantinople. It would mean giving the Kiev metropolis an autocephalous status and elevating it to the rank of the fifth Orthodox

patriarch. This bold concept has competed against the idea of establishing a Catholic patriarch. In essence, this patriarchate was to be an institutional form of incarnation of the Polish-Lithuanian Ruthenians to the Catholic Church. But none of these two concepts was chosen. The Catholic elite, the secular and clergyman ruling in the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of the 16th century, recognised the more realistic choice of a simple model of Ruthenian incorporation based on religious conversion for Catholicism without the need for a new organizational structure in the form of an Eastern Catholic patriarch. Their union with Rome assumed the transformation of the entire Orthodox metropolis of Kiev in honor of the Catholic Church. For this reason, the Orthodox side, after the experience of the Union of Brest, was inclined to gain autonomy.

Keywords: Patriarchate, Orthodox Church, Catholic-Orthodox Union, the Ruthenian lands of the Lithuanian-Polish Commonwealth

Ольга Крайня

Національний Києво-Печерський
історико-культурний заповідник (Київ, Україна)

ОБРАЗ ПРАВОСЛАВНОЇ ЧЕРНИЦІ В ДОКУМЕНТАХ З ТЕРЕНІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Заявлена тема потребує хоча б короткої загальної характеристики джерельної бази та історіографії, щоб обґрунтувати тезу про відсутність у ній дрібниць не вартих уваги. В українському суспільстві відчувається запит на реалістичні історичні портрети, зокрема, осіб чернечого стану, які були б виконані в рамках сучасних наукових студій, і мали максимально неупереджений характер з точки зору конфесійної, національної, політичної. Завершився період, коли громадськість, позбавившись тисків атеїстичної пропаганди, насолоджувалася дещо ідеалізованими картинами церковного буття завдяки численним у 1990-х рр. на пострадянському просторі репринтним виданням, або «ремейкам» за старими сюжетами, імітаціям літературного стилю авторів ХІХ ст. Запит на подібну літературу історичного жанру суттєво зменшився. Натомість прагнення до якісних суспільних змін викликало затребуваність реалістичних оцінок української минувшини, зокрема, й об'єктивного, без ідеологічної заангажованості, віддзеркалення життя чернечих громад. Перші двадцять років незалежності України такі студії тільки відроджувалися, й методологічні експерименти, з відчутним впливом західноєвропейських підходів, нарешті дали суттєві результати.

У 2010 р. вдалося здійснити публікацію найбільш ґрунтовної праці кінця ХІХ ст. з історії київських жіночих монастирів, присвяченої обителі в ім'я св. мчч. Флора і Лавра. Її авторство належить репресованому священику, розстріляному в 1937 р., Миколі Маліженовському¹. У хронологічній послідовності (ХVІ–ХІХ ст.) випускник Київської духовної академії надав характеристику ігуменям обителі і деяким черниціям зі шляхетних родів у контексті загальної історії обителі. Однак деталей внутрішнього життя автор майже не торкнувся, посилаючись на брак документальних даних².

---

¹ О. Крайня *Флорівський жіночий монастир у Києві. Альбом. Історичний нарис*, Київ, 2015, с. 64–65.

² Н.Ф. Малиженовский, *Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь*, сост. О.А. Крайняя, Киев 2010, с. 44.

Можливо, зіграла роль не тільки цензура, а й самоцензура автора, бо в монастирському архіві щодо повсякдення збереглися, переважно, свідчення про справи надзвичайні, які потребували втручання не тільки вищої внутрішньої ради – «духовних стариць» обителі на чолі з ігуменею, але, часом, розсуду Київської духовної консисторії і навіть світських судових інстанцій, коли конфлікт стосувався ігумені безпосередньо. Показовою у цьому плані є слідча справа комісії Духовної консисторії, ініційована в 1742 р. флорівською черницею Оленою де Жанті, котра очолила сестер монастиря, обурених зверхністю черниць приєднаної Вознесенської обителі, які звикли до привілейованого положення. Майже двадцять років після злиття двох громад, вознесенські черниці, що прийшли сюди з ігуменею Марією Мокієвською (родичкою гетьмана Івана Мазепи по лінії його вуйка Костянтина Мокієвського), наводили свої порядки «у чужому монастирі». По смерті старшої Мокієвської у 1737 р. її заступила донька, відома за чернечим ім'ям як Памфілія, а з відходом від справ останньої, ігуменею була поставлена слухняна їй вознесенська сестра, Анастасія Перевиська. Для відсторонення від володарювання клану прийшлих, де Жанті звинуватила їх у привласненні флорівської скарбниці та ще у низці подібних порушень³. Доля покарала за мирські пристрасті й саму ігуменю Олену де Жанті, котра у 1753 р. була змушена піти з монастиря на вимогу збурених її правлінням сестер⁴. Подібні документи для неупередженого дослідника – виключення, яке тільки підкреслює суворість правил монастирського статуту. Однак у пронизаному антицерковними настроями суспільстві, в якому довелося жити й працювати М. Маліженовському, висвітлення побутових негараздів, які час від часу траплялися в монастирі і проявляли суто мирські якості деяких черниць, могли «додати олії у вогонь» і мати трагічні наслідки.

За радянських часів характеристики черниць можна зустріти інколи в контексті мистецтвознавчих студій, але то були побіжні нотатки. Під пресом пануючої ідеології, вони в кращому випадку були нейтральними, у гіршому – політично заангажованими, а отже й доволі відразливими.

Узагальнюючі студії з історії православних жіночих монастирів Київської митрополії відкрила наприкінці ХХ ст. професор церковної історії Папського Орієнтального Інституту в Римі монахиня Софія Сенік⁵. Вона наштотхнула на неможливість розкриття особливостей монастирського повсякдення через недостатність відповідних джерел. Бібліографія праці вказує, що авторка спиралась переважно на російську історіографію ХІХ ст. і опубліковані джерела корпусних видань на кшталт «Актів относящихся к истории Южной и Западной России», «Архива Юго-Западной России». Власний досвід показав, що окрім очевидної вибірковості в публікації джерел

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1076, спр. 54 *Справа про розгляд претензій, пред'явлених черницею Оленою де Жанті до вознесенських ігуменей, 1742*, 96 арк.

⁴ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 147, спр. 44 *Справа за донесенням Києво-Вознесенського монастиря ігумені Олені про заборону священику Максиму Ніколаєву підбурювати черниць в тому монастирі проти неї, 1752*, 10 арк.

⁵ S. Senyk, *Women's Monasteries in Ukraine and Belorussia to the Period of Suppression*, Rome 1983, p. 146.

в Російській імперії XIX ст., мала місце ще й їхня редакція – особливо коли йшлося про кириличну копію документу, укладеного латиною. Отже починати дослідження теми бажано не з опублікованих джерел та прислуговування інтерпретаціями історичних подій в російській історіографії, а саме з копівкою пошукової роботи в архівах і аналізу першоджерел разом із критичним переосмисленням історіографії імперської доби.

Сучасні українські дослідники звернули увагу на прикру лакуну в знаннях про жіночі обителі і «превелебних панн», котрі були постійно присутні в господарчому, духовному житті соціуму. Проте, ґрунтовний аналіз історіографії за темою «жіночого чернецтва на християнському Сході», що його зробив Олег Дух у монографії, присвяченій обителям Львівської та Перемишльської єпархій, показав у цілому незначне поглиблення студій за останні десятиліття⁶. Власне, робота цього дослідника і є багатообіцяючим проривом в означеному напрямку, а з огляду на фрагментарність і розпорошеність джерел з історії жіночого чернецтва на теренах України, прикладом репрезентації складного для систематизації матеріалу. В книзі, між іншим, можна зустріти епізоди внутрішнього життя монастирів, у додатку представлено біографічний словник черниць і послушниць разом православних і унійних (такий підхід є вмотивованим з огляду на єпархії, обрані для розгляду)⁷. Прикладом для упорядкування каталогу автором послужив «Leksykon zakonnic» польської бенедиктинки Малгожати Борковської⁸.

С. Горін провів збір даних про православні жіночі обителі у загальному дослідженні монастирів Волині довідниково-статистичного характеру, переважно, за документами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ⁹. З наведених фрагментів можна вилучити деякі характеристики законниць православних монастирів, але замало для створення переконливого портрету або узагальнень соціокультурного плану. Слід зазначити, що для виконання такого завдання, з додержанням структури, запропонованої Малгожатою Борковською у праці «*Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*»¹⁰ потребується ще низка поглиблених досліджень окремих монастирів, які в сукупності мають надати матеріал для різнобічного аналізу.

Характеристика конструктивної діяльності черниць в напрямках освіти, опіки над сиротами і убогими, ускладнюється поширенням на колишніх східних кресах Речі Посполитої на початку XVIII ст. законів Московського царства, неприязних до поширення писемності серед населення. У 1701 р. всім ченцям і черницям було оголошено заборону на писання всіляких творів

⁶ О. Дух, *Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерній період*, Львів 2017, с. 34–37.

⁷ Ibid, с. 529–657.

⁸ М. Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbirowej*, т. 1–3, Warszawa 2004–2008.

⁹ С. Горін, *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*, Львів 2007, 336 с.; id., *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*, Київ 2012, 560 с.

¹⁰ М. Borkowska, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996.

Буквально оголошувалося наступне: «монахи в кельях никаких писем писать власти не имеют, чернил и бумаги в кельях имети да не будут, но в трапезе определенное место для писания будет: и еще нужды ради каковые восхощет кто писати, и то с повеления начальнаго, да пишет в трапезе явно, а нетайно понеже убо древних отец предание бысть монаху ни что писати без повеления начальнаго»¹¹. Отже письменництво сприймалося настільки підозріло представниками влади, і було так небезпечно займатися ним у православних монастирях на московських землях, що не викликає подиву відсутність таких джерел, якими в достатній кількості володіють дослідники історії римо-католицького костюлу, маючи до того ж безперервну традицію студіювання предмету. Згадаємо й пережиті православними монастирями конфіскації архівів, бібліотек, жорсткі скорочення кількості монастирів від реформ Петра I до радянських кампаній з дискредитації ідеологічних конкурентів підступними методами. Наслідки цієї політики відчуються до сьогодні. Втім, якщо б хтось з дослідників узявся вивчати римо-католицькі монастирі тих самих земель Київщини, Чернігівщини, то стикнувся би з повним викоріненням цих релігійно-освітніх центрів за доби Гетьманщини. Ще про чоловічі монастирі вдасться зібрати якусь інформацію, а от щодо жіночих, то про них взагалі ніхто не згадує. Де Боплан свідчить, що в Києві у першій половині XVII ст. були чотири католицькі костюли (кафедральний собор, храм домініканців на ринку, бернардини – попід горою, і «з недавна» езуїти – між бернардинами і річкою Борисфен (Дніпро))¹².

Чи не першою з українських вчених методологію студіювання жіночого католицького чернецтва, засвоєну під час проходження програм у Центральній і Західній Європі, застосувала до вивчення східноєвропейських православних жіночих монастирів XVII–XVIII ст. викладач Ноттінгемського університету (United Kingdom), Людмила Шаріпова¹³. Результати досліджень, які базуються на новітніх наукових методах і ґрунтовному опрацюванні джерел, збагатили уявлення про черниць грецького обряду. Порівняльні студії сестер католицьких орденів Західної Європи з православними черницями українських земель – колишньої Русі у складі поліетнічних держав, дають невтішні висновки щодо останніх. Втім, результати досліджень Людмили Шаріпової спонукають до розширення кола питань, які потребують

¹¹ Именной указ № 1834 за 31 января 1701. *Об описи Патриаршего дома Патриарших приказных служителей и Дворян, домов Архиерейских, монастырей и вотчин Патриарших, Архиерейских и монастырских; о непереходе монахам и монахиням из одного монастыря в другой; о недержании бельцов в монастырях и о неуповолении монахам писать в кельях.* [в:] *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*, т. 4: 1700–1712, СПб. 1830, с. 140.

¹² Г.Л. де Боплан, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*, Київ 1990, с. 28.

¹³ L.V. Charipova, *Virgins and widows: Imperial legislation and practices of admission to the novitiate and profession in Ukrainian women's monasteries (1722–1786)*, „Slavonic and East European Review”, 2012, № 90(2), p. 262–287; ead., *Earthly mother; holy witch: social perceptions of Maria-Magdalena Mazepa (1687–1707)*, [in:] *Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Ukraine, Poland, and the Great Duchy of Lithuania, 15th–21st Centuries*, ed. A. Kivelson, (Russian history = Histoire russe, № 40/3–4), Leiden 2013 p. 451–468; *Spare Ribs? Early Modern Female Monasticism in the East Slavic Lands*, „History Compass”, 2014, № 12(1), p. 51–61.

відповідей.

Церковні інституції східних кресів Речі Посполитої в кінці XVI–XVIII ст. опинилися в особливо несприятливих для розвитку умовах гарячих змагань за цивілізаційний вибір, посилення дискримінаційних дій уряду і частини населення по відношенню до опонентів за конфесійною ознакою, від чого страждали поперемінно православні, римо- і греко-католики. Таке становище не сприяло збереженню архівних збірок. Рідкісні зразки епістолярного жанру, тестаменти, судові справи та офіційне діловодство православних церковних інституцій – основний арсенал внутрішньо-монастирських документів для досліджень історико-антропологічного характеру. Однак, відштовхуючись від тези про те, що чернеча громада являє собою зріз суспільства, а людина, приймаючи постриг, не перетворюється вмить на іншу, ми можемо значно розширити поле пошуку і, коли це уявляється можливим, долучити до створення портрету свідцтва про життя сестер до постригу в черниці.

Якою незвично вільною бачили жінку на теренах України історики, мандрівники, які кидали погляд туди, «gdzie Wschód spotyka Zachód...» свідчать як джерела Середньовіччя, так і Нового часу. Подібні характеристики українкам надаються і Яном Длугошем у XV ст., і Хаммардом у XVIII ст. Длугош під 1076 р. записав про мешканок Києва наступне: «Kobiety tu są wysokie, o ciemnych włosach, piękne i zalotne. Urzeczenie ich urodą zarówno król, jak i rycerze polscy szczęśliwi nadto z powodu zwyczajstw i opływający we wszystko, oddali się bez reszty wszelkiego rodzaju przyjemnościom»¹⁴. Хаммард залишив нотатки німецькою за власними спостереженнями. Переповідаємо за оглядом бібліографічним у «Киевській Старовині»: зробивши багато критичних зауважень щодо українського повсякдення, Хаммард доволі схвально відгукнувся про жінок – не сподобалося йому хіба що їхнє народне вбрання, та схильність до збурення, втім, «криме бунтарских наклонностей женщины обладают и другими примечательными свойствами... Предложение делает не мужчина, а женщина... Несчастливых браков здесь очень мало, разводов и того меньше. Жена вполне повинуется своему мужу. Но мужчин здесь нельзя назвать деспотами. Они любят жен, и заботятся о них, а на ярмарках уступают им верховную власть и кошелек... она обладает нужной для этого хитростью и звонким голосом»¹⁵. Хаммарду трапилося стати свідком і невтішного горя удовиць та матерів, котрі втрачали дітей. Такі обставини найчастіше ставали поштовхом до постригу в черниці.

У наведених спогадах Хаммарда мова йшла про селянські й козацькі родини. З етнічною приналежністю міщан і нечисленної місцевої шляхти він не міг самостійно визначитися через незнання мови і опосередковане сприйняття інформації щодо складу населення, фактично, від колонізаторів. Зважаючи на стійкість менталітету народу та вкрай обмежену інформацію щодо характеристики жінок чернечого стану раніше XVIII ст., дозволимо собі не додержуватися хронологічної послідовності, а звернутися тепер до

¹⁴ J. Długosz, *Roczniki czyli Kroniki Sławnego królestwa Polskiego*, t 2, ks. 3, Warszawa 2009, s. 142.

¹⁵ С.Е., *Hammarð's. Reise durch Oberschlesien zur russisch – kaiserlichen Armee nach der Ukraine und zum Feldmarschall Rumancow Sadunaiskoy. – Ester Band – Gota, 1787*, „Киевская старина”, 1891, т. 34, № 7, с. 162–164.

перших реляцій, які живлять образ київської черниці. Вони з'являються близько середини XVII ст.

Перші два свідчення, які наближають нас до картини гомінливого повсякдення старого Києва, залишили у близькому часі вихідці з Заходу і Сходу. Це має переконати в достатній об'єктивності створеного ними образу. Єдине, що на перший погляд здається суперечливим, так це записи відносно «закритості» життя київських черниць. Проте, «обмеження» спілкування з мирянами, особливо чоловіками, підкреслював свідок духовного сану – гість із Сирії, архідиякон Павло Алеппський, котрий супроводжував Антіохійського Патріарха Макарія у 1654 р., і навряд чи мав час самотійно пересуватися по місту й спостерігати його життя у звичайному перебігу. Його опонентом в цьому питанні виступив французький військовий Гійом де Боплан, котрий працював на Україні з 1630 до 1647 р. і, звичайно, не мав подібних обмежень у пересуванні, до того ж незрівнянно довше пробув у Києві. За спостереженнями останнього, в жіночому монастирі навпроти Києво-Печерського чоловічого монастиря – «черниць, числом до сотні; вони займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідина. Вони вільно виходять з монастиря, коли хочуть, і звичайно йдуть на прогулянку до Києва, що віддалений від їхнього монастиря на половину льє. Всі вони вбрані в чорне, ходять лише попарно, як і більшість католицьких черниць. Пригадую, що доводилося бачити серед цих черниць обличчя таке гарне, яке рідко зустрінеш у самій Польщі»¹⁶.

У 1683 р. в цьому монастирі вперше згадується ігуменю мати майбутнього (з 1687) гетьмана Івана Мазепи, калугерне (чернече) ім'я котрої – Марія Магдалина¹⁷. Ці імена в історії України настільки відомі і значущі, що і розквіт гаптарства, так розвинутого на Гетьманщині, прийнято пов'язувати з ігуменством Марії Мазепиної. Однак хотілося б зауважити на вищенаведеній реляції, яка сигналізує про давню традицію гаптарства у монастирі Вознесіння Господнього. Старі гапти, якими вже не можна було користуватися в літургійному житті, спалювалися, й небагато з них збереглося до нашого часу. Звичайно, більше – хронологічно наближених, тобто кінця XVII ст. У 1711 р. жіночий монастир біля Києво-Печерської лаври припинив свою діяльність через будівництво військової фортеці з арсеналом на його місці. Черниць було переведено до іншої, Київської Флорівської обителі, в Нижнє місто Києво-Поділ¹⁸. Однак по світу, вочевидь, достатньо широко розійшлися зразки шиття, відповідного за технікою гаптарській школі Київського Вознесенського монастиря, за датуванням – описаному де Бопланом періоду. У всякому разі, п'ять таких виробів фіксує в колекціях

¹⁶ Г.Л. де Боплан, , op.cit, с. 35–36.

¹⁷ *Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського монастиря*, упорядкування, вступна стаття О. Крайньої [в:] *Лаврський альманах*, 2001, вип. 5, с. 155.

¹⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 301, спр. 216 П *Документи на колишні монастирські мастки, що зберігаються в Київській казенній палаті*, арк. 20зв.–21; О. Крайня, *Києво-Печерський жіночий монастир...*, с.76–86; еад., *Нові матеріали до історії Вознесенського Печерського монастиря* [в:] *Лаврський альманах*, 2008, вип. 21, спецвипуск 8: *Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*, с. 92, 111.

польських музеїв Анна Важеха: дві єпитрахилі – 1640 р. (із зображенням святих преп. Антонія і Феодосія Печерських) і 1653 р. (з аналогічними вишивками); три фелони, на одній з яких представлена Богоматір Києво-Печерська¹⁹.

Непрямою вказівкою на те, що розквіт гаптарства міг спричинитися трохи раніше приходу в монастир Марії Магдалини Мазепиної, є зауваження наступного свідка – мандрівника архідиякона Павла Алеппського, який у середині XVII ст. констатував, що ігуменею того Вознесенського монастиря була родичка «самого польского короля», на той час – Яна II Казимира Вази, а більшість монахинь походило з заможних старовинних польських родів²⁰. Законниці вразили Павла своєю освіченістю, і так само як Боплана, вродю. «Лица их как солнце, на них шерстяные черные мантии до земли» – записав у щоденнику молодий архідиякон, – «Монахини пели и читали молитвы приятным напевом и нежными голосами, разрывающими сердце и исторгающими слезы: это было пение трогательное, хватающее за душу, много лучше пения мужчин. Мы были восхищены приятностью голосов и пения, в особенности девиц взрослых и маленьких»²¹. За свідченням Алеппського, всі вони вміли читати, були знайомі з філософією, логікою, займалися писанням власних творів. Не менш приємною церемонією виявилось й частування в жіночому монастирі: після Служби Божої ігуменя повела владика патріарха, якого супроводжував Павел до своєї келії, де подали чудовий солодкий сніданок – медовий хліб з варенням і горілку.

По тому на великому аркуші за велінням владики черниці написали молитву на відпущення гріхів і гості подалися далі. Павел Алеппський відмітив, що в жіночому монастирі знаходилося багато маленьких вихованок. На них були особливі головні убори з хутра. Більшість з них були сиротами й, на думку сирійського гостя, ставали черницями²².

Почасти через те, що на початку XVIII ст. ігуменею Вознесенського монастиря була мати гетьмана Івана Мазепи, який став особистим ворогом московського царя Петра I, основний обсяг документів монастирського архіву після 1708 р. було втрачено для дослідників його історії. У Наказній палаті 11 жовтня 1709 р. черниці свідчили, що скриню з документами монастирського архіву конфіскував комендант Печерської фортеці²³. З березня 1710 до січня 1711 р. у Києві лютувала епідемія, чуми, коли кількість черниць зменшилася ледь не наполовину²⁴. Що вже казати в таких умовах про старі папери, гапти та інший крам, який черниці ще намагалися продати, наражаючись на

¹⁹ A. Warzecha, *XVII-wieczna pracownia hafciarska w klasztorze Wniebowstąpienia w Kijowie na przykładzie tkanin w zbiorach polskich* [w:] *Rola monastyrów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, red. A. Gronek, A. Nowak, (Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, t. XX), Kraków 2014, s. 225–227. *За приємної нагоди завдячую науковому співробітнику Бібліотеки Ягеллонського університету, Анні Маркевич за допомогу в пошуку статей.*

²⁰ Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, перевод с арабского Г. Муркоса*, Москва 2005, с. 163.

²¹ Ibid, с. 164.

²² Ibid.

²³ О. Крайня., *Нові матеріали до історії Вознесенського Печерського монастиря...*, с. 68–69.

²⁴ Н. Маркевич, *История Малороссии*, Москва, 1842, т. 2, с. 538.

смертельну небезпеку²⁵.

Черниця Марія Магдалина померла на Печерську в своєму монастирі у 1707 р.²⁶, в дуже похилому віці (за реалістичними підрахунками, вона народилася на початку 20-х років XVII ст.²⁷) – до чуми, напередодні переміщення вознесенських черниць у Флорівський монастир (хоча рішення про це було прийняте ще за її життя – закладено Печерську фортецю 15 серпня 1706 р.²⁸), і до викриття Петром I планів Івана Мазепи щодо переходу на бік шведського короля під час російсько-шведської війни. Та все одно її гроб не залишили у спокою, а приховали місце поховання так, що й досі воно залишається невідомим, і це породжує час від часу нові міфи та спокушає на поспішні «сенсації». Навіть мирське ім'я матері гетьмана залишається під питанням, бо поширене твердження, що до постригу її звали «Мариною» документами поки що не підтвержене. Дослідники спираються на опосередковані дані істориків XIX ст.: перш за все, на Михайла Максимовича, котрий у 1840-ті рр. саме так прочитав документ 1666 р. – реєстр Луцького Хрестовоздвиженського братства²⁹. Можливо, все й підтвердиться невдовзі, але поки що в архівах трапляються згадки про панну Маріану як дружину підчашого Чернігівського, пана Мазепи³⁰. Записи в пом'яниках роду ставлять нас перед необхідністю тлумачення й чернечого ім'я, котре в повній формі звучало як Марія Магдалина. Проте в писемних джерелах зустрічаються різні розмовні варіації. Найповніший відомий на сьогодні запис роду гетьмана Івана Мазепи, з вказівкою калугерного імені його дружини, з іменами племінниць та інших кривних виявив у болгарському афонському Зографському монастирі Сергій Шумило – директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні. Відкриття це варте того, щоб відомості про нього поширювати задля аналізу всіма, хто ретельно досліджує «мазепіану». Отже два записи в Синодику за різні роки містять наступні імена для поминання роду Мазеп під час літургії:

- 1) «Іоанн, Марію, Стефана, Магдалина, Євдокія, Варвару, Самоила, Варвару, Уліяну»;
- 2) «Василія, Марину, млдци Іоанна, Марию, Кирилла, Анну, Григорія и Анастасію, инокиню Афанасію, Андрея»³¹.

Не уніфіковані закінчення, які мають бути тут у родовому відмінку,

²⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1076, спр. 54, арк. 83–83зв.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 167, оп. 1, спр. 1 *Жалувані грамоти російських царів і українських гетьманів Флорівському монастирю на земельні володіння*, 1709, арк. 5зв.

²⁷ О. Крайня, *Києво-Печерський жіночий монастир...*, с. 40.

²⁸ Петров С.С., *Києво-Печерська фортеця в межах цитаделі (кінець XVII – початок XX століть)* [в:] *Лаврський альманах*, 2008, вип. 21, спецвипуск 8: *Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*, с. 121.

²⁹ М. Максимович, *О памятникях луцкого Крестовоздвиженского братства*, „Киевлянин”, 1841, т. 2, с. 311–324.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 103 *Асп(н?)курація Дмитра Вишневецького пану Мазепі підчашому Чернігівському* (згадується Маріанна Мокієвська), арк. 1656–1657зв. *Висловлюю щирю подяку Dr.hb. Михайлу Довбищенку за ознайомлення з цим документом.*

³¹ С. Шумило, *Нове джерело до біографії Івана Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні*, „Сіверянський літопис”, 2016, № 6 (132), с. 79–80.

можуть вказувати на те, що запис робила людина, котра недосконало знала мову. На жаль, автор публікації не надав запису родів Костянтина Мокієвського (більшість дослідників вважають його двоюрідним братом Марії Мазепиної), та за прізвищами онуків Марії Мазепиної – Обідовських та Войнаровських. Проте С. Шумило повідомив, що вони є в Синодику. Сподіваємося, що цілісна публікація документу не за горами.

Про людину, яка давно покинула цей світ, чи не більш ніж портрет створений маляром може розповісти почерк – манера письма, каліграфія. Автограф Марії Магдалини Мазепиної польським скорописом представив О. Лазаревський в записках про гетьмана Мазепу³² і хоча залишилися також підписи ігумені кирилицею на аркушах друкованого вкладного Євангелія 1696 р. і на листі видубицьким ченцям 1701 р.³³, вони настільки відмінні від першого й різняться між собою так, що схиляєшся до думки про писарів, які є виконавцями кириличних варіантів. До того ж, за датами – то було ще до указу Петра I, який забороняв, між іншим, тримати в монастирях писців. Сама ж Марія Мазепина, зважаючи на її походження, мала писати й говорити по-польськи, що підкріплюють і узагальнені спогади про українську шляхту де Боплана³⁴.

Пройшло майже 25 років як доктор Францішек Столот переконливо спростував уявлення про те що «nieznana kobieta» з Національного музею м. Кракова є «та сама мати Івана Мазепи». На його докази достатньо давно звернула увагу співвітчизників київський мистецтвознавець Галина Белікова в чудовому каталозі «Український портрет XVI–XVIII століть»³⁵. Однак непорозуміння поширюється, бо гетьмановій родині і близькому оточенню в Україні приділяється все більше уваги, й при згадці Марії Магдалини Мазепиної рідко коли не з'являється на екрані «nieznana kobieta (określana jako Magdalena Mazerina)». Отже, напрошується продовження студій з більш розширеним переказом аргументації доктора Столота, оскільки каталог, в якому вона з'явилася у 1993 р. майже одразу став бібліографічною рідкістю. Лаконічно атрибуція й історія знахідки викладена дослідницею Г. Беліковою у вказаному вище виданні. Тут наведемо основні тези спростування хибних уявлень за статтею Ф. Столота: у картці наукового каталогу Музею портрет первісно був описаний «przez J. Kłosińską» як **образ Магдалени з Войнаровських Мазеп** (портрет поступив у музей від дарувальника, М. Гожковського, у 1906 р.), по тому дослідниця М. Коффова представила його ж як образ Марії Магдалини, матері гетьмана, померлої 1707 р. З такою ідентифікацією портрет був опублікований у короткому каталозі Музею, що й повторили у своїх монографіях Т.Добровольський³⁶ і П. Білецький³⁷.

³² А.М. Лазаревський, *Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М. Уманца "Гетман Мазепа")*, „Киевская старина”, 1898, № 3, с. 462.

³³ О. Крайня, *Києво-Печерський жіночий монастир...*, с. 120.

³⁴ Г.Л. де Боплан, *op. cit.*, с. 32.

³⁵ *Український портрет XVI–XVIII століть*. Каталог-альбом, видання друге, № 282, Київ 2006, с. 254.

³⁶ T. Dobrowolski, *Polskie malarstwo portretowe: ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu*, Kraków 1948, s. 125, tab. 121.

³⁷ П.А. Белецкий, *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.*, Ленинград 1981, с. 72.

Джерелом став лист дарувальника портрету, датований 1909 р.: «że to są portrety jakichś niewiast żon wojskowych dygnitarzy ukraińskich, może żon Hetmanów... to nie ulega wątpliwości, ale nazwy ich dzisiejsze są zmyślone». Далі йде деталізація зображень як то: «wizerunek cudownego Pana Jezusa z kościoła karmelitów bosych w Milatinie k. Miejscowości Busk niepodal Lwowa. Publiczny kult obrazu datuje się od 1747, a w 1755 ogłoszono go cudownym. Wśród kilkudziesięciu cudów odnotowanych do pocz. XIX w., doznanych przez osoby wyznania katolickiego, luterańskiego i grzekokatolickiego, nie wymieniono Mazerów, Wojnarowskich czy Mokijewskich.» Власне, це основне, що треба було довести для виправлення помилки. Докладніше – за посиланням³⁸. Але портрет занадто цікавий, щоб «припадати пилом» без уваги. Сам Ф. Столот знаходить аналоги в групі портретів з Чернігівщини, як то портрети Галаганів, Параскеви Суліми та інш. Зі свого боку вважаю за необхідне зазначити, що родинне коло Мазепи – то й дочка його сестри Олександри від шлюбу з Вітуславським, Маріанна, то й дві падчерки від третього шлюбу з Войнарівським, від котрого Олександра пішла до матері в монастир через конфлікти на релігійному ґрунті, як то офіційно озвучувалося. Але Войнарівський не втрачав надії на повернення дітей і, врешті-решт, оскільки Олександра померла в чернечому сані значно раніше ігумені Марії Магдалини Мазепиної, а саме – до 1695 р.³⁹, то немає поки що ніякого продовження історії дівчат, які залишилися навіпсиротами. Мабуть слід простудіювати неопрацьовану версію «Магдалини з Войнарівських».

У Києво-Печерській лаврі зберігся найстаріший в Києві дзвін, подарований у 1683 р. гетьманом Іваном Мазепою, як сказано в написі на ньому – «по обещанию своему и по родителей в поминовение в Киево д[е]вич мана[с]тырь к ц[е]ркви Вознесению Господню»⁴⁰. У Національному Києво-Печерському заповіднику зберігся чи не найбільш репрезентативний комплекс оригінальних пам'яток, пов'язаних з іменем гетьмана Івана Мазепи, з його родичками, котрі обрали чернечий шлях у цьому світі. Концепція розвитку музею-заповідника включає, між іншим, і поглиблення студій щодо київського жіночого чернецтва, перш за все монастиря Вознесіння Господнього, який немов канув у небуття. Про нього не згадувалося майже 300 років. Чудовий архітектурний ансамбль у стилі бароко, зведений старанням гетьмана Мазепи та ігумені Марії Магдалини було знищено, а на його місці символічно зведено військовий арсенал. Але, якщо зібрати всі рухомі пам'ятки, продовжити систематичне вивчення документів архівних збірок, мабуть, результат вразить порушенням стереотипів про культурно-освітню відсталість таких спільнот православного світу як Вознесенський Печерський і Флорівський монастирі у порівнянні навіть з соціально активними сестрами католицьких орденів. Не менш цікавим ніж подібні студії за конфесійною ознакою може виявитися

³⁸ F. Stolot, № 262 *Nieznana kobieta (określana jako Magdalena z Wojnarowskich Mazepina), 3 ćw. XVIII w. [w:] Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576–1763. Katalog wystawy pod kierunkiem J. Malinowskiego. Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa, 1993, s. 380.*

³⁹ С. Величко, *Літопис*, Київ 1991, т. 2, с. 501–503.

⁴⁰ Архімандрит Іосиф (Левченко), Дятлов В.А., *Найдавніший діючий дзвін Києва – дар Івана Мазепи [в:] Лаврський альманах: Зб. наук. праць.*, вип. 19, Київ, 2007, с. 60.

й паралельне вивчення жіночих монастирів в українських і московських землях. Якщо у порівнянні законниць католицьких і православних монастирів увага акцентується, в більшій мірі, на освітньому рівні, відповідності образу життя правилам статуту, на «опікунській» місії, і різниця априорі сприймається як беззаперечна, то занурення в особливості внутрішнього життя монастирів у межах однієї, в даному разі православної конфесії за географічним принципом, може виявити не менш різчучу різницю соціально-культурного плану. Так, доречно дослідити такі, на перший погляд, загальні питання як з'ясування причин постригу, внутрішнього устрою і т.інш. Бо, повторимося, підсумовуючи сказане: чернеча громада це дуже показовий зріз суспільства. Відповідно, традиції, уклад життя в певних географічних межах грають важливу роль для розуміння жінки, яка обирає чернечий шлях – наскільки вільним є той вибір і наскільки свідомий. Адже від цього суттєво залежить виконання місії, яка передбачається прийняттям чернечої обітниці.

Трохи торкнувшись у статті загального стану жінки на Гетьманщині, за монастирською огорожею, поглянувши на неї наче стороннім оком через цитування історичних джерел, ми побачили доволі внутрішньо здорове суспільство. Відношення в родині особливо не залежали від матеріальних засад. На теренах України виявлялися дуже сильні матриархальні традиції, які час від часу призводили навіть до сумнівного свавілля жінок по відношенню до чоловіків. Зовсім інша картина вимальовується в московських землях, хоча, здавалося б, конфесійно населення належить до тієї ж самої православної традиції. Однак неможливо навіть представити, щоб українка погодилася на умови «домострою», поширеного в «московских странах» (за висловом однієї з відомих київських черниць, визнаної першою мемуаристкою Російської імперії, Нектарії Долгорукової)⁴¹. «Домострой учил мужа, как следует ему жену свою наказывать: за малую вину постегать плетью, а за «страшное ослушание» побить плетью, снявши рубашку»⁴². Англієць Коллінз писав з Москви приятелю в Лондон, що він спостерігав вкрай жорстоке поводження з жінками. Жінка у шлюбі часто почувала себе гірше черниці-затворниці. За писаними законами про розрив шлюбу, ініціаторами чого були, як правило, чоловіки, дружина могла покинути оселю з майном, яке складало її придане. Насправді чоловік найчастіше примушував дружину до постригу в черниці, бо в такому разі він і позбавлявся її, і залишав за собою її статки. Для цього бив і мучив дружину нещадно⁴³.

На межі XVII–XVIII ст. всередині Гетьманщини відбувалися глобальні зміни через втягування населення у сферу духовних цінностей Московського царства. Образ черниці з теренів України змінювався по мірі трансформації суспільства взагалі. Глибина розуміння перетворень залежить, зокрема й від якісного опрацювання матеріалу щодо окремих хронологічних відрізків і, навіть, поглиблення в історію одного монастиря, достатньо показового для оцінки стану суспільства. Не дивлячись на фрагментарність джерел, які

⁴¹ Письма княгини Натальи Борисовны Долгоруковой, [в:] Л. Агеева, *По следам княгини Натальи Долгоруковой*, Київ 2011, с. 249

⁴² Л.Н., Семенова, *Очерки истории быта и культурной жизни России. Первая половина XVIII в.*, Ленинград 1982, с. 13.

⁴³ *Ibid*, с. 13, 57–61.

дійшли до нас з XVII–XVIII ст., загальні зусилля дослідників, зосереджених на історико-церковних, мистецтвознавчих студіях, вдалося отримати хоча й не цілісну картину монастирського повсякдення, але достатньо переконливий образ черниці з теренів Гетьманщини. До того ж, для розкриття теми долучено деякі результати новітніх досліджень з особливою увагою до родинного кола гетьмана Івана Мазепи, з якого вийшло щонайменш три відомі ігумені – Вознесенського і Флорівського київських монастирів. Їхня діяльність поглиблено вивчалась у контексті пам'ятокознавчого дослідження⁴⁴.

Бібліографія:

Агеева Л., *По следам княгини Натальи Долгоруковой*, Киев 2011.

Архімандрит Іосиф (Левченко), Дятлов В.А., *Найдавніший діючий дзвін Києва – дар Івана Мазепи* [в:] *Лаврський альманах: Зб. наук. праць.*, вип. 19, Київ 2007, с. 60–63.

Белецкий П.А., *Украинская портретная живопись XVII–XVIII вв.*, Ленинград: “Искусство”, 1981.

Біднов В., *Марія Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи* [в:] *Мазепа. Збірник*, т. 1, Варшава, 1938, с. 35–52.

Боплан Г.Л. де, *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*, Київ 1990.

Величко С., *Літопис*, т. 2, Київ 1991.

Горін С., *Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть)*, Львів 2007.

Горін С., *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*, Київ 2012.

Документи XVII ст. з історії Києво-Печерського Вознесенського монастиря, упорядкування, вступна стаття О. Крайньої, [в:] *Лаврський альманах*, 2001, вип. 5, с. 147–165.

Дух О., *Превелебні панни: Жіночі чернечі спільноти Львівської та Перемишльської єпархій у ранньомодерний період*, Львів 2017. (Серія

---

⁴⁴ Крайня О., *Марія Магдалина (Мазепа): джерелознавчий та історіографічний аспект* [w:] *Могиланські читання 2009. Мазепинська доба в культурі України. Збірник наукових праць. Мазепинська доба в культурі України*, Київ 2010, с. 48–54; ead, *Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря*, [w:] *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць*, вип. 9, Київ 2003, с. 41–43; ead, *Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток*, Київ 2012, с. 12–16, 40–46, 55–56, 58–70, 76–79, 81–88, 117, 118, 120–122, 126, 127; ead, *Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – поч. XX ст.*, Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 (Музеєзнавство. Пам'ятокознавство), Київ 2012, с. 1, 22, 24, 26–28, 91–97, 106, 109–118, 127–129, 132–136, 138, 140, 141, 173, 174, 181, 235, 262–265.

“Київське християнство”, т. 5).

Именной указ № 1834 за 31 января 1701. *Об описи Патриаршего дома Патриарших приказных служителей и Дворян, домов Архиерейских, монастырей и вотчин Патриарших, Архиерейских и монастырских; о перепехе монахам и монахиням из одного монастыря в другой; о недержании бельцов в монастырях и о непозволении монахам писать в кельях*, [в:] *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года, т. 4: 1700–1712*, СПб. 1830, с. 139–140.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 301, спр. 216 П *Документи на колишні монастирські маєтки, що зберігалися в Київській казенній палаті, 1688, 24 арк.*

Крайня О., *Дослідження біографії ігумені Вознесенського печерського монастиря Марії Магдалини (Мазепи) професором В. Бідновим* [в:] *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали П'ятої Міжнародної наукової конференції 2007 р.*, Київ, 2008., с. 21–26.

Крайня О., *Києво-Печерський жіночий монастир XVI – початку XVIII ст. і доля його пам'яток*, Київ 2012.

Крайня О., *Марія Магдалина (Мазепа): джерелознавчий та історіографічний аспект* [в:] *Могилянські читання 2009. Мазепинська доба в культурі України. Збірник наукових праць. Мазепинська доба в культурі України*, Київ 2010, с. 48–54.

Крайня О., *Некрополь Києво-Вознесенського Флорівського жіночого монастиря*, [в:] *Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць*, вип. 9, Київ 2003, с. 36–66.

Крайня О., *Нові матеріали до історії Вознесенського Печерського монастиря* [в:] *Лаврський альманах, 2008, вип. 21, спецвипуск 8: Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*, с. 66–111.

Крайня О., *Флорівський (Вознесенський) монастир у Києві як пам'ятка історії та архітектури XVI – поч. XX ст.*, Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.05 (Музеєзнавство. Пам'яткознавство), Київ 2012.

Крайня О., *Флорівський жіночий монастир у Києві. Альбом. Історичний нарис*, Київ 2015.

Лазаревский А.М., *Заметки о Мазепе (По поводу книги Ф.М. Уманца “Гетман Мазепа”)*, „Киевская старина”, 1898, № 3, с. 457–485.

Максимович М., *О памятниках луцкого Крестовоздвиженского братства*, „Киевлянин”, 1841, т. 2, с. 311–324.

Малиженовский Н.Ф., *Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь*, сост. О.А. Крайняя, Киев 2010.

Маркевич Н., *История Малороссии*, т. 2, Москва 1842.

Павел Алеппский (архидиакон), *Путешествие Антиохийского патриарха*

Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским, перевод с арабского Г. Муркоса, Москва 2005.

Петров С.С., *Киево-Печерська фортеця в межах цитаделі (кінець XVII – початок XX століть)* [в:] *Лаврський альманах*, 2008, вип. 21, спецвипуск 8: *Печерська фортеця та Київський Арсенал: нові дослідження*, с. 112–165.

Семенова Л.Н., *Очерки истории быта и культурной жизни России. Первая половина XVIII в.*, Ленинград 1982.

С.Е. *Hamnard's. Reise durch Oberschlesien zur russisch – kaiserlichen Armee nach der Ukraine und zum Feldmarschall Rumancow Sadunaiskooy – Ester Band – Gota, 1787*, „Киевская старина”, 1891, т. 34, № 7, с. 160–169.

Український портрет XVI–XVIII століть. Каталог-альбом, видання друге, Київ 2006.

ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 103 *Асп(н?)курація Дмитра Вишневецького пану Мазепі підчасшому Чернігівському*.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 147, спр. 44 *Справа за донесенням Києво-Вознесенського монастиря ігумені Олени про заборону священику Максиму Николаєву підбурювати черниць в тому монастирі проти неї*, 1752, 10 арк.

ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1076, спр. 54 *Справа про розгляд претензій, пред'явлених черницею Оленою де Жанті до вознесенських ігуменей*, 1742, 96 арк.

ЦДІАК України, ф. 167, оп. 1, спр. 1 *Жалувані грамоти російських царів і українських гетьманів Флорівському монастирю на земельні володіння*, 1709, 10 арк.

Шумило С., *Нове джерело до біографії Івана Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні*, „Сіверянський літопис”, 2016, № 6 (132), с. 73–84.

Borkowska M., *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 1–3, Warszawa 2004–2008.

Borkowska M., *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1996.

Charipova L.V., *Virgins and widows: Imperial legislation and practices of admission to the novitiate and profession in Ukrainian women's monasteries (1722–1786)*, “Slavonic and East European Review”, 2012, № 90(2), p. 262–287.

Charipova L.V., *Earthly mother, holy witch: social perceptions of Maria-Magdalena Mazepa (1687–1707)*, [in:] *Witchcraft Casebook: Magic in Russia, Ukraine, Poland, and the Great Duchy of Lithuania, 15th–21st Centuries*, ed. A. Kivelson, (Russian history = Histoire russe, № 40/3–4), Leiden 2013, p. 451–468.

Charipova L.V., *Spare Ribs? Early Modern Female Monasticism in the East Slavic Lands*, „History Compass”, 2014, № 12(1), p. 51–61.

Długosz J., *Roczniki czyli Kroniki Sławnego królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 2009.

Dobrowolski T., *Polskie malarstwo portretowe: ze studiów nad sztuką epoki sarmatyzmu*, Kraków 1948.

Senyk S., *Women's Monasteries in Ukraine and Belorussia to the Period of Suppression*, Rome 1983.

Stolot F., № 262 *Nieznaną kobietą (określana jako Magdalena z Wojnarowskich Mazepina)*, 3 ćw. XVIII w., [w:] *Gdzie Wschód spotyka Zachód. Portret osobistości dawnej Rzeczypospolitej 1576–1763. Katalog wystawy pod kierunkiem J. Malinowskiego. Muzeum Narodowe w Warszawie*, Warszawa 1993. s. 380.

Warzecha A., *XVII-wieczna pracownia hafciarska w klasztorze Wniebowstąpienia w Kijowie na przykładzie tkanin w zbiorach polskich*, [w:] *Rola monasterów w kształtowaniu kultury ukraińskiej w wiekach XI–XX*, red. A. Gronek, A. Nowak (Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, t. XX), Kraków 2014, s. 225–227.

Ольга Крайня

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (Київ, Україна)

ОБРАЗ ПРАВОСЛАВНОЇ ЧЕРНИЦІ В ДОКУМЕНТАХ З ТЕРЕНІВ ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація: Загальний огляд історіографії, дотичної темі православних жіночих монастирів на теренах України, з акцентом на соціо-культурний аспект, показує збільшення уваги до образу черниці доби Гетьманщини в останнє десятиліття. Застосування нових методологічних підходів дозволяє подолати перепони, з яких найскладніша – фрагментарність і розпорошеність джерел. Чернеча громада розглядається як частина соціуму, і відповідно є носієм характерних для нього рис. Ускладнення політичних, релігійних проблем на Гетьманщині межі XVII–XVIII ст. загострило внутрішні і зовнішні колізії навіть у монастирському середовищі. Все більше уваги дослідників привертає постать матері гетьмана Івана Мазепи – ігумені Вознесенського монастиря, який був зведений у безпосередній близькості до Києво-Печерської лаври, та інших його родичок – православних черниць. З метою систематизувати існуючі уявлення про черниць з роду Мазеп-Мокієвських, зупинити розповсюдження хибних або недоведених тез щодо Марії Магдалини Мазепиної, в статті проводиться аналіз репрезентативної історіографії та документів, переважно, київських архівних збірок. Звертається увага на особливості умов виховання і освіти представниць київського чернецтва, причини переривання писемної традиції у жіночих монастирях Гетьманщини.

Ключові слова: жіночі монастирі, Київ, черниці, Марія Магдалина, Мазепа, Мокієвські, родина, писання, пам'ятки.

Olha Krainia

Scientific research department of National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve (Kyiv, Ukraine)

**THE IMAGE OF THE ORTHODOX NUN
IN THE DOCUMENTATION FROM THE HETMANATE
TERRITORY**

Summary: This article reviews the growing interest in the image of nuns during the Hetmanate, and provides the general overview of historiography on the Orthodox convents in Ukraine with emphasis on the socio-cultural aspect. The application of new methodological approaches allows one to overcome certain obstacles, of which the most difficult is the fragmentation and dispersion of sources. Being considered as part of a society the convent community has its specific characteristics. Even behind the convent walls the complications of the political and religious problems in the Hetmanate in the late – 17th–early 18th century exacerbated internal and external collisions. Researchers have started concentrating their attention on the Hetman Ivan Mazepa's mother (and his other relatives who were the Orthodox nuns). She was a Hegumen of the Ascension convent which was built in the immediate vicinity of the Kyiv-Pechersk Lavra. The article analyses the representative historiography and documents in the Kyiv's archival collections; it systematises existing views on the nuns of the Mazepa-Mokijevsky clan in order to stop dissemination of false or unproven statements about Maria Magdalena Mazepa. The article features the circumstances of upbringing and educating of the Kyiv nuns monasticism with reasons for interrupting the written tradition in the Hetmanate convents.

Keywords: convents, Kyiv, Ukraine, nuns, Maria Magdalyna, Mazepa, Mokijevsky, family, scripture, monuments.

Юрій Стецик

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ФОРМУВАННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ В УЧНІВСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ УМАНСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО КОЛЕГІУМУ (1765–1816 рр.)

Сьогодні, коли спостерігається реформування державної системи освіти в Україні та заснування приватних церковних навчальних установ, виникає необхідність не тільки модернізувати навчальний процес, але й передбачити формування серед учнівської молоді гуманістичних християнських цінностей. Адже тотальна комп'ютеризація школи несе в собі загрозу зменшення словесного спілкування учнів між собою та з учителем. Сучасна молодь активно користується соціальними мережами міжнародної інформаційної системи Інтернет, яка, пропонуючи різноманітні розваги, поглинає значну частину її вільного часу. Відповідно, ще не достатньо сформована особистість учня стоїть перед вибором, як організувати своє дозвілля: у формі розваги за допомогою комп'ютера чи активної участі в молодіжних заходах місцевої парафіяльної громади (відвідування недільної школи, участь у діяльності вівтарної та маріїнської дружин, церковного хору). Враховуючи сучасні соціальні виклики та перестороги, постає необхідність вдатися до вивчення досвіду не тільки європейської системи навчання, але й давньої української освітньої традиції, яка, на жаль, була перервана та знищена як російською царською владою, так і радянською атеїстичною тоталітарною системою.

Результати дослідження діяльності Уманського василіанського монастиря знайшли своє відображення як у загальних працях з історії Василіанського Чину в Україні, так і в краєзнавчих студіях з історії м. Умані та його освітніх інституцій¹. Особливої уваги заслуговують історико-краєзнавчі розвідки Ігоря Кривошеї, який, вивчаючи історію Умані, зібрав

---

¹ С. Гущина, *Освітні заклади Умані: історичний аспект*. «Краєзнавство Черкащини: спецвипуск», ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші, 2004, №7, с. 62–73; М. Павленко, *Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст.*, «Уманська зоря», 1996, 30 жовтня, с. 3; М. Wojnar (OSBM), *Basilian seminaries, colleges and schools (XVII–XVIII)*, «Analecta OSBM», Ser. II, Sec. II, Vol. IX, Romae: PP. Basiliani, 1974, s. 48–63.

підставовий джерельний матеріал про діяльність місцевого василіанського монастиря. Зокрема, дослідник проаналізував діяльність фундатора монастиря та розробив періодизацію функціонування обителі. Краєзнавець досить докладно та змістовно розкрив один із напрямів діяльності ченців – провадження шкільництва для світської молоді, подавши кількісні та якісні освітні характеристики Уманського василіанського колегіуму². Значно краще розкрита діяльність василіанської повітової школи після входження Умані до Російської імперії, оскільки з цього часу зберігся значний масив джерел³. Сучасна церковна та краєзнавча історіографія цього духовного осередку представлені дослідженнями в інституційному та культурно-освітньому аспектах⁴. Нам вдалося зібрати та запровадити до наукового обігу біографії ченців-професорів Уманського колегіуму та філософсько-теологічних студій⁵.

У цій статті ставимо за мету проаналізувати навчальну програму Уманського василіанського колегіуму та зауваження візитаторів 1816 р. для визначення основ формування християнської духовності в середовищі учнівської спільноти.

Історія фундації василіанського монастиря та його освітніх інституцій (колегіуму, філософсько-теологічних студій, парафіяльної початкової та повітової шкіл) розглянуто нами крізь призму педагогічних кадрів в окремих авторських публікаціях. Тож не будемо зупинятися на огляді освітніх фундацій, а перейдемо до характеристики навчальної програми та зауважень шкільних візитаторів⁶.

Під час здійснення дослідження нам не вдалося віднайти навчальної програми Уманського василіанського колегіуму (1765–1794 рр.). Проте про викладання окремих предметів довідуємося з біографій ченців-професорів цієї інституції: риторики, поетики, геометрії, алгебри, синтаксису, граматики, катехизму. Значно докладнішу інформацію подає навчальний план Уманської василіанської повітової школи за 1816 р., що дозволяє ретроспективно залучити його дані для попереднього періоду діяльності освітньої інституції: I – III – класи арифметика, географія, польська, латинська, російська, французька, німецька мови, рисунок, музика, зоологія, всесвітня історія; IV клас – арифметика, геометрія, тригонометрія, алгебра, риторика, математично-фізична географія (фізичні уміння), ботаніка, примусове право, всесвітня історія; V клас – грецька література, алгебра, фізика, фізіологія рослин, вакцинація, політична економіка, всесвітня історія.

² І. Кривошея, *Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.)*, «Історико-педагогічний альманах», 2005, вип. 1, с. 94–100; id., *Уманський василіанський монастир (1765–1834)*, Умань 2009.

³ Wołyński (J. Giżycki), *O bazylianach w Humaniu*, «Przewodnik Naukowy i Literacki», 1899, R. 27, s. 456–464, 562–570, 657–664, 744–752, 845–858, 938–946, 1031–1043, 1136–1182.

⁴ *Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття: монографія*, ред. кол.: Т. В. Кузнець, І. І. Кривошея, О. В. Скус, Умань 2012, с. 72–74.

⁵ Ю. Стецик, *Професори та магістри Уманського василіанського колегіуму (1765–1767 рр.): життєвий шлях до педагогічної праці*, «Емінак: науковий щоквартальник», 2016, № 1(13) (січень – березень), т. 1, с. 32–37; id., *Ченці-педагоги уманських василіанських шкіл (1769–1774 рр.): біографічний огляд*, «Емінак: науковий щоквартальник», 2016, № 2(14) (квітень – червень), т. 1, с. 22–28.

⁶ Ibid.

В усіх класах, окрім предметів гуманітарного та природничо-математичного циклів, обов'язково вивчалися дисципліни духовного спрямування: християнські та моральні науки, наука про ставлення людини до суспільства, наука про набуття скромності⁷. Тож розглянемо докладніше програмні вимоги до цих дисциплін, які формували основи християнської духовності.

Після вивчення християнської науки учні мали знати основи положення катехизму: про сутність Бога, про Боже об'явлення та ласки, що з нього походять, про неволю чоловіка, що походять від первородного гріха та його відкуплення, про артикули віри, про справи милосердя, про владу намісника, передану Христом для Святого Католицького Престолу, про Святі Тайни Сповіді та Причастя, про Боже та Церковне передання, знання Господніх молитов та молитов до Ангелів, про кінцеві речі, потрібні людині для спасіння, про загальні гріхи та гріхи проти Святого Духа, про віру, надію, милосердя, про молитву, про силу й дієвість Святих Дарів. Моральна наука вчила дотримуватися взаємних обов'язків між батьками та дітьми, учителями та учнями, панамі та слугами⁸.

Формування християнської духовності відбувалося й шляхом встановлення строго регламентованого графіку навчання. Навчання в школі починалося та завершувалося молитвою. О пів на сьому ранку учні йшли на Богослужіння, а далі до класу. Перед святковим днем після останньої лекції вирушали до церкви, де кожен учень мав визначене місце, каплан співав літанію⁹. Учні повинні були не тільки пасивно слухати Літургію, але й залучалися до церковного хору. Учнівська молодь, відповідно до встановленого звичаю, повинна була сповідатися щомісяця при ретельному контролі отців-професорів, у той час, як брати-ченці складали іспит сумління кожної неділі та кожного свята, а ієромонахи промовляли іспит сумління тільки раз на рік¹⁰.

Лекції тривали від 8.00 до 11.00 години та від 14.00 до 17.00 години дня. Префекти стежили за поведінкою учнів поза школою, за відвідування ними церкви для прочитання молитов. Виховання молоді провадили розумно, без поблажок, справедливо та підтримували їх добру мораль. Передусім потрібно було йти на молитву, а потім приступати до науки та викладання релігії. Прикладом духовної досконалості мали бути ченці-викладачі: ректор, префект, професор, учитель¹¹.

Богослужіння для учнів проводилися відповідно до освітніх правил у великій монастирській каплиці, яка займала окреме місце при храмі. Літургію відправляв один із вчителів школи в чітко визначені години. Великий монастир із мурованими трьома крилами був накритий дерев'яними гонтами. У монастирській школі знаходилися лекційні зали, житлові кімнати

⁷ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 3279, арк. 12.

⁸ Ibid., арк. 10.

⁹ Ibid., арк. 11.

¹⁰ Ю. Стецик, *Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського (02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря*, «Емінак: науковий щоквартальник», 2016, № 3 (15) (липень-вересень), т. 1, с. 22–27.

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 3279, арк. 15.

для конвікту, каплиця, бібліотечний зал, монастирська бібліотека.

Загалом, у книгозбірні станом на 1816 р. нараховувалося 2 658 різномовних книг та рукописні предметні нотатки, які були власністю Чину. Усі книги перебували в доброму стані та належно зберігалися. Окрім цих книг, за рік часу – із липня 1814 р. до липня 1815 р. – прибуло 52 праці. Жителі Київської губернії закупили 105 книг. Настоятель о. Юстин Каричковський зобов'язався щорічно з прибутків монастиря видавати 2 000 польських злотих¹². Проте під час проведення візитації школи 1816 р. з'ясовано, що жодних коштів на придбання книг із монастирської каси так і не було надано. На 1816 р. Уманська школа передплачувала такі періодичні видання: «Литовський кур'єр», «Варшавська пам'ятка», «Варшавський щоденник», «Варшавська історично-політична пам'ятка», російські періодичні часописи «Син Вітчизни», «Петербурзькі відомості», «Вісник Європи». Однак кожен учень повинен був мати власні книжки для навчання¹³.

Окрім бібліотеки, школа мала навчальні інструменти для викладання фізики: пневматичну машину, електричну машину, складальний мікроскоп тощо. У навчальному кабінеті знаходилося кілька дерев'яних моделей господарських споруд (млин, броварня тощо), виготовлених Стефаном Бабильським, учнем п'ятого класу, який мав здібності до механіки. Школа мала цілу колекцію мінералів – 500 штук, подарованих радником Польського королівства Людвіком Менцелем¹⁴.

Шкільна каса станом на 1816 р. нараховувала 200 польських злотих, складених жителями Київської губернії й подарованих для щорічного утримання школи, які були передані з Уманської повітової каси. Дохід шкільної каси з 1810 до 1816 р. становив 1 210 рублів, а видатки – 1 164 рублі: у касі залишилося 46 рублів¹⁵.

Уманська школа мала колись велику кількість учнів. Перед 1773 р. їх кількість сягала 800 осіб, а від 1791 р. – зменшилася до 330 осіб, а найменше – до 263 учнів: у 1811 р. – 263, 1812 р. – 368, 1813 р. – 266, 1814 р. – 367. Уманській повітій школі станом на 1816 р. підпорядковувалися парафіяльні школи в Маньківці, Умані, Телеївці Таращанського повіту. У цих парафіяльних початкових школах, окрім читання та писання, вивчали предмети, передбачені навчальним планом для I – II класів.

Деякі учні мешкали в монастирському конвікті. Проте таких була меншість, адже більшість проживали на квартирах. Зокрема учнів IV–V класів відправляли на квартири. Учні оплачували проживання в конвікті чи на квартирі. Конвікт міг прихистити тільки 34 учні. Монастир утримував за власний кошт лише 12 учнів. Заборонялося виганяти убогих учнів із монастирської кухні: їм давали їжу, яка залишалася після трапези насельників обителі¹⁶.

Під час проведення генеральної візитації Уманської повітової школи (1–9 липня 1816 р.) комісія визначила цілий перелік недоліків, які потрібно

---

¹² Ibid., арк. 17.

¹³ Ibid., арк. 41.

¹⁴ Ibid., арк. 42.

¹⁵ Ibid., арк. 43.

¹⁶ Ibid., арк. 44.

було ліквідувати для покращення педагогічної праці:

1. Запровадити книгу для реєстрації вхідної освітньої документації від владних установ.
2. Створити окрему книгу для запису надходжень, пожертв та подарунків для школи.
3. Започаткувати книгу для методологічних записок.
4. Впорядкувати книгу для статистичних та наукових записів про речі та предмети, які стосувалися історії та фінансів.
5. Різноманітна вихідна документація школи (листи, рапорти, накази та інші) у копіях повинна була зберігатися при актах школи.
6. Колекцію мінералів Людвіка Менцеля потрібно було впорядкувати та укласти її реєстр.
7. Запровадити спосіб малювання на таблиці меж кордонів держав, враховуючи поступ у розвитку географії,
8. Потрібно закупити спеціальне спорядження для проведення мірничої практики, оскільки на час візитації воно відсутнє.
9. Запровадити спільне читання вголос у першому класі.
10. Потрібно змістовніше вивчати огородництво та лісництво.
11. Ректор школи повинен видавати партикулярні листи (накази) для покращення організації навчального процесу.
12. Учитель вимови повинен зацікавлювати своїх учнів до укладання листів, інструкцій тощо.
13. Необхідно укласти звіт про виконання приписів щодо вакцинації дітей.
14. Побаження освітньої влади, щоби навчальні кабінети зоології та мінералогії були розширені та удосконалені.
15. Необхідно надати 2 000 польських злотих, які монастир обіцяв виділити для потреб школи¹⁷.

У 1815/1816 навчальному році в Уманській повітовій школі викладали не тільки ченці-професори, але й світські вчителі:

- о. Граціан Мікулінський, ігумен монастиря та школи, префект школи та вчитель фізики та натуральної історії;
- о. Леонтій Скібовський, учитель вимови (риторики), права та історії;
- о. Клементій Гриневецький, учитель математики;
- о. Юліян Лубчанський, учитель польської та латинської мов;
- о. Йосафат Кісілевич, учитель християнської та моральної науки;
- о. Анатолій Охримовський, учитель географії та арифметики.

Світські вчителі:

- Домінік Будницький, учитель французької та російської мов;
- Шимон Ортинський, учитель німецької мови;
- Кароль Худецький, учитель рисунку.

Світські вчителі-помічники:

- російської та французької мов – Вінкентій Полчинський, Клементій Янчинський, Францішек Ленс, Василь Чернесевич.

¹⁷ Ibid., арк. 45.

- музики – на скрипці Ян Резолд та інших інструментів і танців – Павел Кніх¹⁸.

Отці-професори мали дбати про місцеву монастирську школу, утримуючи її в належному стані, ретельно та ґрунтовно готуватися до занять і досконало та вчасно без запізньєв приходили до класу та навчати відповідно до приписів Едукаційної Комісії. Усі здібні учні мали залучатися до відкритих диспутів, на які також мали приходити брати й отці для рецензування виступів та для надання заохочення молоді до науки. До обов'язків отця-префекта також включено складання звітів для Едукаційної Комісії з демонстрацією результатів освітньої праці серед студентства. Протоігумен о. Інокентій Матковський у 1781 р. рекомендував, щоб учнів, які не проявляють здібностей до науки, не переводити з однієї школи до іншої, адже колегіум має давати належний рівень освіти¹⁹.

Під час проведення дослідження вдалося встановити, що навчальний план Уманської василіанської школи зазнавав постійних змін та доповнень, враховуючи нові виклики часу. Адже епоха Просвітництва (кінець XVIII – початок XIX ст.) вимагала не тільки грамотного духовенства, але й інтелектуально обізнаного найманого робітника, який би міг виконувати різні професії. Не зважаючи на ринкові замовлення промислової революції, ченцям-педагогам вдалося поєднати дві складові навчального процесу: релігію (віру) та науку (раціональне мислення).

Бібліографія

Гущина С., *Освітні заклади Умані: історичний аспект*, «Краєзнавство Черкащини: спецвипуск», ред. кол.: В.М. Мельниченко та інші, 2004, №7, с. 62–73.

Кривошея І., *Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796–1830 рр.)*, «Історико-педагогічний альманах», 2005, вип. 1, с. 94–100.

Кривошея І., *Уманський василіанський монастир (1765–1834)*, Умань 2009, 28 с.

Павленко М., *Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст.*, «Уманська зоря», 1996, 30 жовтня, с. 3.

Стецик Ю., *Професори та магістри Уманського василіанського колегіуму (1765–1767 рр.): життєвий шлях до педагогічної праці*, «Емінак: науковий шоквартальник», 2016, № 1(13) (січень – березень), т. 1, с. 32–37.

Стецик Ю., *Ченці-педагоги уманських василіанських шкіл (1769–1774 рр.): біографічний огляд*, «Емінак: науковий шоквартальник», 2016, № 2(14) (квітень – червень), т. 1, с. 22–28.

Стецик Ю., *Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського*

---

¹⁸ Ibid., арк.52.

¹⁹ Ю. Стецик, *Реформаційний декрет протоігумена Інокентія Матковського...*, с. 25.

(02.07.1781 р.) як джерело до вивчення чернецтва Уманського василіанського монастиря, «Емінак: науковий шоквартальник», 2016, № 3 (15) (липень-вересень), т. 1, с. 22–27.

Християнська Церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття : монографія, ред. кол.: Т.В. Кузнець, І.І. Кривошея, О.В. Скус, Умань 2012, 148 с.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові, ф. 684, оп. 1, спр. 3279, 85 арк.

Wojnar M. (OSBM), *Basilian seminaries, colleges and schools (XVII–XVIII)*, «Analecta OSBM», Ser. II, Sec. II, Vol. IX, Romae: PP. Basiliani, 1974, s. 48–63.

Wołyński (J. Giżycki), *O bazylianach w Humaniu*, «Przewodnik Naukowy i Literacki», 1899, R. 27, s. 456–464, 562–570, 657–664, 744–752, 845–858, 938–946, 1031–1043, 1136–1182.

Юрій Стецик

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

**ФОРМУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ В
УЧНІВСЬКІЙ СПІЛЬНОТІ УМАНЬСЬКОГО ВАСИЛІАНСЬКОГО
КОЛЕГІУМУ (1765–1816 РР.)**

Анотація: Подано огляд навчальної програми Уманської василіанської повітової школи та пропозиції візитаторів щодо покращення адміністративного управління та матеріально-технічного забезпечення. Визначено шляхи формування християнських гуманістичних цінностей серед учнівської молоді: вивчення християнської та моральної наук, відвідування храму та участь у Богослужіннях, прийняття Святих Тайн, молитовні практики.

Ключові слова: колегіум, конвікт, повітова школа, професор, навчальна програма, візитація.

Stetsyk Yuriy

Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych

**THE FORMATION OF CHRISTIAN SPIRITUALITY
IN THE STUDENT COMMUNITY OF THE BASILIAN COLLEGE IN
UMAN (1765–1816 YEARS)**

Summary: Presents an overview of the curriculum Uman Basilian County schools and visitor offers on improvement of administrative management and logistics. The ways of formation of Christian humanistic values among students: the study of Christian and moral sciences, temple attendance and participation in worship services, partake of the Holy Mysteries, the practice of prayer.

Keywords: College, Konvikt, County school, Professor, curriculum, visitation.

JEZYKI I ...

Наталя Безпала

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В СИСТЕМІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII ст.

Період XVI–XVII ст. є часом активних українсько-польських контактів у різних сферах суспільного життя. Природно, що виразний слід взаємин двох народів залишився передусім у мові. В українській лінгвістиці проблема зв'язків української й польської мов у діяхронії має багаторічну історію вивчення, проте залишається актуальною й дотепер. Ґрунтовний аналіз праць вітчизняних учених, починаючи з XIX ст. і до 80-х років XX ст., та зарубіжних мовознавців зробила Н. Романова в першому розділі монографії «Словообразование и языковые связи»¹. В українському мовознавстві предметом вивчення була специфіка освоєння запозичень із польської мови в пам'ятках писемності української мови². В останні роки запозичення з польської мови в діяхронії є предметом наукового зацікавлення Світлани Гриценко. Дослідниця на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст. розробила тематичну класифікацію польських запозичень і дійшла висновку, що вони стосуються різних ідеографічних сфер, кожна з яких по-різному представлена в текстах пам'яток³. Гриценко акцентує увагу й на шляхах переміщення полонізмів в українську мову, адаптації до системи мови-реципієнта, подальшій перспективі функціонування в українській мові. Важливим напрямом дослідження вважає створення тематичної класифікації, бо саме через неї можна змодельовати мовну картину світу носія мови⁴.

¹ Н.П. Романова, *Словообразование и языковые связи*, Київ 1985, с. 7–30.

² Л.Л. Гумецька, *Морфематичні субституції у найдавніших українських запозиченнях з польської мови*, [в:] *Питання слов'янського мовознавства*, Львів 1963, с. 52–56.; ead., *Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови* [в:] *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ 1962, т. 5, с. 53–61.

³ С.П. Гриценко, *Тематична класифікація польських запозичень (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.)*, [в:] *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова*, Серія № 9: *Сучасні тенденції розвитку мов*, вип.1, Київ 2006, с. 117–124.

⁴ С. Гриценко, *Роль польських запозичень у формуванні мовної картини світу українців (на матеріалі українських писемних пам'яток)*, «*Studia Ukrainica Posnaniensia*», 2015, vol. 3, pp. 87–96.

Період XVI–XVII ст. відзначається небувалим розвоєм української культури, у тому числі філософської та етичної думки, що знаходить відображення на лінгвальному рівні. Перу українських книжників належить низка науково-богословських трактатів, у яких порушено етичні проблеми. Ці книги стали підвалинами для формування етики як наукової галузі на українських теренах і, відповідно, дали простір для формування галузевої термінології. Серед розмаїття досліджуваних пам'яток слід виокремити твори вітчизняних мислителів, що презентують науково-богословський жанр і в яких спеціально розробляється морально-етичні вчення про гріхи та чесноти.

До них належать: праця Іоанікія Галятовського «Гріхи розмаїті» (Чернігів, 1685), автор котрої подає виклад православного трактування природи та класифікації гріхів, наводить реєстр смертельних гріхів та дрібних переступів. Проблем гріхів І. Галятовський торкається й у проповідях, де описує їх як okazійні побутові ситуації чи поведінкові моделі⁵. Фундаментальною працею, що відображає морально-етичний ідеал людини XVII ст., є богословський трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» (К., 1669). Саме праця І. Гізеля, як стверджує Л. Довга, демонструє одні з перших в українській етиці визначення понять, які згодом оформляться в категорії⁶.

До спеціальних текстів належать праці, призначені священикам для здійснення таїнства сповіді. Серед них вирізняється «Передмова до сповіді» Петра Могили, уміщена ним у «Требнику», книзі, що, за визначенням В.М. Нічик, стала органічною частиною всієї системи духовної культури українського народу першої половини XVII ст.⁷. У названій передмові П. Могила подає детальну характеристику гріхів, окреслює їх сутність, здійснює класифікацію відповідно до християнської догматики. Досліджуючи етичну спадщину українських мислителів XVII ст., філософ Л. Довга відзначила, що християнські чесноти не знаходять такої прецизійної класифікації, як гріхи; їх діапазон варіюється від мінімального набору – віри, надії та любові до дуже розширеного, включаючи мужність, ученість, вірність, любов до Вітчизни тощо⁸. Отже, досліджуваний період став епохою формування морально-етичної лексики в українській мові. На формування цієї тематичної групи вплинули українсько-польські мовні контакти, що знайшло вияв у запозиченні лексичних одиниць на позначення морально-етичних понять з польської мови.

Фундаментальним поняттям християнської етики є гріх. Згідно з християнським ученням, гріх з'явився через зловживання першими людьми своєю волею, яку вони отримали від Бога. Серед канонічних формулювань гріхів вирізняються гріхи, вчинення яких є порушенням Десяти заповідей, які Бог передав людству через Мойсея на горі Синай. Божі заповіді кваліфікують, як універсальні моральні приписи, бо вони охоплюють усе моральне життя людини, дають їй певні дороговкази на всі випадки життя. Сукупність

⁵ Л. Довга. *Уявлення про «честь» у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку», «Соціум: Альманах соціальної історії», 2005, вип. 5, с. 245.*

⁶ *Ibid*, с. 243.

⁷ В.М. Нічик, *Петро Могила в духовній історії України*, Київ 1997, с. 328.

⁸ Л. Довга, *op. cit.*, с. 247.

цих заповідей усвідомлюється як самостійний текст і має назву Декалог⁹. Декалог починається заповіддю про шанування Господа Бога як єдиного Творця Всесвіту. Ця заповідь охоплює два елементи: пошана до єдиного Бога й заборона пошани інших богів. Гріхом проти цієї заповіді є шанування інших богів, зокрема ідолів. У досліджуваній період на позначення цього гріха вживається запозичений полонізм *балвохвалство*¹⁰: *Много естъ грѣховъ смертельных и Бѣу мрзки(х) але жоден не е(ст) такъ мерзким яко балвохвалство* (Рад., Огородок, слв). Далі А. Радивилівський, посилаючись на богословів, розтлумачує сутність цього гріха: *Тое албовѣм Бѣу належитую чест оддоймуєт, ѡ на створе(н)ее его вкладаєт такъ мовятъ Бѣословоє: Балвохвалство правѣ естъ показоваты ч(с)ть Бѣїю створеню, тоє члѣвка до такои слѣпoty приводит же цѣлком Бѣа, который сотворил Нѣо и землю и его самого* (Рад., Огородок, слв).

Лексема *балвохвалство* внесена до реєстру «Словника української мови XVI–першої половини XVII ст.», де зареєстрована зі значенням «ідоловірство, ідолопоклонство» (СУМ XVI–XVII 2, 15).

Семантику гріха ідолопоклонства реалізував також іменник на позначення особи *балвохвалца* «ідоловірець, ідолопоклонець» (СУМ XVI–XVII, 2, 15) та фемінітив *балвохвалка*, зареєстрований Євгеном Тимченком в «Історичному словнику українського язика» та проілюстрований контекстом із твору І. Галятовського (Тимч., ІСУЯ, 53). На україномовному ґрунті від запозиченого полонізму було утворено прикметник *балвохвалський* – «поганський, язичницький» (СУМ XVI–XVII 2, 15).

Усі людські гріхи поділяються на дві категорії: первородний (його здійснив Адам, і цей гріх переходить на кожну людину незалежно від її волі) та свідомо вчинений людиною. Згідно з християнським ученням, гріхи, вчинені людиною, поділяються за ступенем тяжкості: ті, за які людина може отримати прощення від Бога, і ті, які не можуть бути прощеними й ведуть до загибелі душі.

У досліджуваних пам'ятках диференційні ознаки цих гріхів позначено прикметниками, наприклад, *грѣхъ простительный*... на позначення цього різновиду гріха вживався полонізм повшехний. Зустрічається це слово, наприклад, у передмові до «Пісної Тріоди» П. Могила: «Взати пре(д) очи оумныи совѣсть свою и добръ в ню глядѣти <...> знаючи ижъ *грѣхи* суть иныи *повшехныи*, иныи *смертельныи*» (Мог., Передмова до Тріоди, 344). У «Матеріалах» Є. Тимченка зареєстровано стійку сполуку на позначення прощеного гріха з полонізмом *повшедний* «щоденний» – *повшедний грѣхъ* «прощений, легкий гріх» (Тимч., Матер. II, 123).

Непрощені, або смертні гріхи, також поділялися на різновиди й мали спеціальні назви. Одним із смертних гріхів і водночас порушенням Божої заповіді був гріх перелюбства. У досліджуваній період синонімічний ряд на позначення гріха перелюбства розбудовується за рахунок запозичень із польської мови, серед яких словотвірні синоніми *виетеченство* та

⁹ *Абетка християнської науки і обряду*, Івано-Франківськ, 2002, с. 76.

¹⁰ О.Ю. Зелінська, *Запозичення з польської мови в українських барокових казаннях XVII ст.*, [w:] *Zjawisko nobilitacji i deprecjacji w języku. Słowa i teksty*, t. 2, Częstochowa 2012, s. 342.

*виетечность*¹¹. Саме ці лексичні одиниці вживають у номенклатурному перелікові семи смертних гріхів П. Могила та І. Галятовський. Петро Могила вживає полонізм як глосу до лексеми *нечистота*, напр.: *До того ест седмь грѣхов смертелныхъ головныхъ: ... Нечистота, або виетеченство* (Мог., Требник, 909); *Виетеченство, которое ап(с)тль Павелъ вспоминал мовячи: «Блудникомъ и прелюбодѣмъ судить бѣъ»* (Галят., Гріхи, 376).

У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано низку однокорених полонізмів: *виетеченство* «розпуста», *виетечне* «розпусно», *виетечникъ* «розпусник», *виетечниця* «розпусниця», *виетечность* «розпуста», *виетечный* «розпусний», *виетечнѣйший* «розпусніший» (СУМ XVI–XVII 5, 81–82).

Згідно з християнським ученням, одним зі смертельних гріхів є гординя – вивищення себе щодо інших. Крім власномовних лексем, на позначення цього гріха в українській мові досліджуваного періоду засвідчено запозичений із польської мови іменник *взгарда* (стп. *wzgarda*): «1. Презирство, зневага, погорда. 2. Пихатість, гординя», дієслова *взгардити / узгордѣти* (стп. *wzgardzić*) «погордити», *взгаржати* «погорджувати, погорджати» (СУМ XVI–XVII 4, 18).

У системі досліджуваної лексики виокремлюємо тематичну групу на позначення християнських чеснот. Згідно з християнським ученням, чесноти – це розвинені надбання людини в царині волі чи інтелекту. У вужчому значенні – це здатність до постійного й свідомого творення добра ціною жертв і долання внутрішніх і зовнішніх перешкод¹². Тріаду найвищих християнських чеснот утворюють віра, надія та любов. У складі цієї тематичної групи полонізми засвідчено на позначення богословської чесноти надії. Суть надії як християнської чесноти полягає в тому, що кожен мусить бути впевнений у звільненні людини від гріха й смерті та цілковитого поєднання її з Богом. На позначення надії вживалися запозичені з польської мови фонетичні варіанти – абстрактні іменники *уфность / дуфность* «надія» (СУМ XVI–XVII, 8, 229), *дуфане* «надія» (СУМ XVI–XVII 8, 228) та дієслово *уфати / дуфати* «надіятися» (СУМ XVI–XVII 8, 228). В ілюстративному матеріалі, що паспортизує лексему *дуфность*, наведено фрагмент тексту, де вона виконує дефінітивну функцію при тлумаченні надії як християнської чесноти: *Надѣя ест правдивая и нетривожливая дуфность в Г(с)дѣ Бѣъ, через заслуги спсителя ншего Іуса Хр(с)та, одержати збавене вѣчнос* (Львів, 1646 Зобр., 56 зв. – 57 // СУМ XVI–XVII 8, 229).

У досліджуваний період на позначення матеріальної підтримки активно вживається низка лексем, запозичених із польської мови, – *ялмужна* «милостиня», *ялмужныкъ* «той, хто дає милостиню», *ялмужныця* «та, хто дає милостиню»¹³.

Полонізм *ялмужна* зареєстровано в «Матеріалах» Є. Тимченка зі значенням «милостиня», а також лексикограф реєструє похідний іменник на позначення особи *ялмужник* (Тимч., Матер., II, 510). *Лексема ялмужна кваліфікується як одна з найбільших цнот і є проявом милосердя, напр.:*

¹¹ Ibid., s. 343.

¹² *Абетка християнської науки...*, с. 316.

¹³ О.Ю. Зелінська, *op. cit.*, s. 341.

... цнот далеко надъ сіи зацн҃г҃йшихъ, то естъ **ялмужны** й **мл(с)рдя** (Передм. до Синакс., 181). Узагальнене значення лексеми **ялмужна** може розкриватися в контекстах, де йдеться про конкретні дії, напр.: *Оубогимъ братіи Х̃вои ялмужну далъ, шпиталгъ едины фундовалъ, а другіи надалъ <...> и инымъ милосердныи учинки явилъ* (Зах. Коп., Передмова, 100); *Пожытокъ естъ и то ял(ъ)мужны, которую гды даемо убогим(ъ) она грѣхи наши зглажаесть и розпорашаеъ* (Галят., Ключ, 88); *Так и мы, гды будемо давати убогимъ гроши и иншыи скарбы свои, збавить нас ялмужна тая от страшныхъ мук пекелныхъ* (Галят., Ключ, 90). Типовим для іменника **ялмужна** є вживання його, як й українських відповідників, у складі словосполучень із дієсловами *творити*, *давати*, *чинити* та віддієслівними іменниками, напр.: *О людех млстивых, сирѣчь о **творящихъ ялмужны*** (Зінов., Вірші, 71); *О члѣвѣку, который ялмужну **даеетъ**: а ему за тоє сам бг̃ъ нагорожаеетъ* (Зінов., Вірші, 72); <...> *закамянтлые руки до **чиненя ялмужны** мякими и датными чинить* (Мог., Передмова до УЄ, 325).

Підкреслюючи важливість благочинної діяльності, українські книжники наголошують на тому, що вона заповідана Ісусом Христом. Автор присвяти Йосипу Тризні апелює до євангельської притчі, напр.: *«Якъ читаемо у Ма(θ) с̃: где пришедши един гдыся спытал ѿ досконалости Пана, с такою одишол отповдаю: Аще хоцещи съвершен быти, иди и продажд вся имг̃нїя и даждъ нищимъ. Каждому прето шукаючому досконалости пилне належитъ ялмужна»* (Присвята Й. Тризні, 350).

Іменник **ялмужна** часто засвідчений в одному контексті зі словами *милосердя*, *милосердний*. І. Галятовський, наприклад, закликає: *«Буд(ъ) мл(с)рднѣй на людей убогихъ, спомагай ихъ ялмужною»* (Галят. Ключ, 189); *онъ былъ мл(с)рднѣй на людей убогихъ, давалъ имъ ялмужну»* (Галят., Наука, 221, 225).

Милосердя та допомога бідним як морально-етичний вибір українця відображалися не тільки в абстрактних назвах, а й у назвах осіб, напр.: *ялмужник*, *кормитель*, *хлѣбодавца*: *Иноци <...> позираючи на тя в трунѣ лежачого мовятъ з плачем не малым ... позбилисмо Любимаго хлѣбодавцу и прѣмцунашого* (Рад., Лебедевич, 25); *Плачемъ над тобою, босмо оутратили тебе отца и добродѣя своего, позбилисмо глави своеи <...> позбилисмо ялмужника своего и **кормителя*** (Рад., Лебедевич, 26).

У проповіді Лаврентія Зизанія виявлено також фемінітив **ялмужниця**. Ним номіновано княгиню Софію Чарторийську, яка відзначалася благочинною діяльністю: *«<...> Так и тую, полную розмаитыхъ цнотъ, святобливую панею слухине и прыстойне ею тым именем ялмужницею назвати можемо для особливых еи милосердныхъ учинковъ»* (Зиз., Повчання, 61).

Отже, система морально-етичної лексики української мови XVI–XVII ст. розбудовувалась за рахунок запозичень із польської мови, що стало наслідком контактування народів – носіїв мови.

Список умовних скорочень джерел і лексикографічних праць

Галят., Гріхи – Галятовський І., *Грѣхи розмаитїи*, [в:] Галятовський І., *Ключ розуміння*, підг. до вид. І.П. Чепіги, Київ 1985, с. 372–386.

Галят., Ключ – Галятовський І., *Ключ розуміння*, підг. до вид. І.П. Чепіги, Київ 1985, с. 53–211.

Галят., Наука – Галятовський І., *Наука албо способ зложеня казаня*, [в:] Галятовський І., *Ключ розуміння*, підг. до вид. І.П. Чепіги, Київ 1985, с. 211–238.

Зах. Коп., Передмова – Копистенський З., *Предословіє на книгу Бесѣдъ ѿ Іоанна Христостома Архієпїи(с)а Константінополского*, Київ 1623, [в:] Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 56–64.

Зиз., Повчанннн – *Поученіє Лаврентїя Зизанїя, сказанное при погребенїи княгини Софїи Чарторыйской*, [в:] Крыловскій А., *Львовское Ставропигіальное братство: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованїя. Съ тремя рисунками*, Кїєвъ, 1904, с. 53–64.

Зінов., Вірші – Зіновїїв К., *Вірші. Приповісті посполиті*, підгот. до вид. І.П. Чепіга, Київ 1971, 391 с.

МІКСВ – Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, 546 с.

Мог., Передмова до Тріоді – *Могила П., Передмова до «Пісної Тріоді» 1640 року*, [в:] Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 343–344.

Мог., Требник – *Могила П., Требник*, Київ 1646.

Мог., Хрест – *Могила П., Хрест Спасителя і кожної людини*, [в:] Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 271–290.

Передм. до Синакс. – *Передмова до Синаксару*, [в:] Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 179–182.

ПЄ – *Пересопницьке Євангелїє (1556–1561)*, Київ 2001.

Присвята Й. Гризні – *Присвята Й., Гризні в «Тріоді пісній»*, [в:] Тітов Хв., *Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924, с. 347–351.

Рад., Лебедевич – *Радивилівський А., Слово на погреб превелебного Варнавы Лебедевича Игумена Межигорскаго*, [в:] Марковскій М., *Антонїй Радивилівскїй, южно-русскїй проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованїя его сочиненїи и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка)*, съ приложенїємъ неизданныхъ

проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вннца», Київ 1894, с. 20–30.

Рад. Огородок – Рад., Огородок – Радивилевский А., *Огородокъ Марїи Бѣы*, Київ 1676.

СУМ XVI–XVII – *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, вип. 1–14, Львів 1994–2010.

Тимч., ІСУЯ – *Історичний словник українського язика*, ред. Є. Тимченка, Київ 1930–1932, т. 1, 1930 вип. 1–2, 947 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є., *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: У 2 кн.*, відп. ред. В. В. Німчук та ін., Київ–Нью-Йорк 2002, кн. 1., 512 с.; 2003. Кн. 2, 512 с.

Наталія Безпала

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ЗАПОЗИЧЕННЯ З ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ В СИСТЕМІ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

Анотація: Період XVI–XVII ст. відзначається небувалим розвитком української культури, у тому числі філософської та етичної думки, що знаходить відображення на лінгвальному рівні. Українські інтелектуали створили чимало науково-богословських трактатів, у яких порушено етичні проблеми. Ці книги стали підвалинами для формування етики як наукової галузі на українських теренах і, відповідно, дали простір для формування галузевої термінології. Водночас названий період є часом посилення українсько-польських контактів, що знаходить відображення в мові. Українсько-польські мовні контакти вплинули й на формування морально-етичної лексики. Фундаментальним поняттям християнської етики є гріх, який класифікують за різними ознаками. У писемних текстах української мови засвідчено запозичену лексику з польської мови, якою позначають різновиди гріхів: гріх ідолопоклонства, гріх перелюбства, різновиди гріхів за ступенем тяжкості.

Полонізми засвідчено й у складі лексики на позначення християнських чеснот. Це лексичні одиниці на позначення надії як богословської чесноти, лексика на позначення добрих вчинків, зокрема матеріальної підтримки. Полонізми засвідчено у творах різних жанрів української писемності.

Можемо констатувати, що система морально-етичної лексики української мови XVI–XVII ст. розбудовувалась, у тому числі, і за рахунок запозичень із польської мови, що стало наслідком контактування народів – носіїв мови.

Ключові слова: українська мова XVI–XVII ст., морально-етична лексика, лексичні запозичення, запозичення з польської мови.

Natalia Bezpala

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

LOANWORDS FROM THE POLISH LANGUAGE IN THE SYSTEM OF MORAL-ETHIC VOCABULARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF XVI–XVII CENTURIES

Summary: The period of 16th–17th century is known for a remarkable development of Ukrainian culture, including philosophical and ethical theories, which is expressed on a lingual level. Ukrainian intellectuals created a great deal of scientific-theological treatises where ethical issues were raised. These books became the foundation for the formation of ethics as a scientific branch on the territories of Ukraine, and made it possible to develop branch terminology. And also, the mentioned period is the time of enhanced Ukrainian-Polish contacts, well expressed in the language. The Ukrainian-Polish language contacts had an impact on the formation of moral-ethic vocabulary. A fundamental concept of Christian ethics is a sin, which is classified according to different characteristics. Written texts of the Ukrainian language have proven to contain Polish lexical loanwords denominating kinds of a sin: a sin of idolatry, a sin of adultery and kinds of sins as to their severity.

Polonisms (Polish words) which denoted Christian virtues were found in the vocabulary as well. Those were the lexical units to denominate hope as a theological virtue, to name good deeds, in particular material support. Polonisms were used in the works of various genres of the Ukrainian written language.

We can state that the system of moral-ethic vocabulary of the Ukrainian language of 16th–17th century was developed due to Polish loanwords, which resulted from the contacts of the native speakers.

Keywords: the Ukrainian language of 16th–17th century, moral-ethic lexis, lexical loanwords, loanwords from the Polish language.

Оксана Зелінська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

Лексичний рівень мови, як ніякий інший, тісно пов'язаний з історією її носія. Позамовні чинники значною мірою впливають на динаміку словникового складу: нові слова й значення з'являються як результат номінації нових реалій. Появу нових слів зумовлюють також міжмовні контакти, а особливо тоді, коли вони відображають взаємодію народів – носіїв мови.

Унаслідок історичних подій Україна на кінець XVI ст. була включена до політичного й культурного простору Речі Посполитої, що зумовило своєрідний «польськоцентричний» розвиток багатьох сфер її суспільного життя, а польська мова поступово закріплювалася на позиції державної й літературної мови¹. Перша половина XVII ст. стала часом інтенсивних запозичень із польської мови, а поширенню полонізмів сприяло те, що вони вживалися в усіх стилях літературно-писемної мови².

Із другої половини XVI ст. розпочинається новий етап розвитку освіти в Україні. До цього часу, стверджує Ярослав Ісаєвич, існували «шкілки», у яких дяки навчали дітей; здавна існувала освіта й при монастирях, але вона не мала чіткої постійної організації й носила в цілому випадковий характер³. Наталя Яковенко доводить, що стимулом для нового етапу розвитку освіти в Україні стало заснування на українських землях, що належали Великому князівству Литовському та Польщі, польських нових типів навчальних закладів: протестантських гімназій, єзуїтських колегій та академій⁴. Саме їх діяльність, за словами дослідниці, невідомо виопукувала анахронізм православного шкільництва. Окрім того, високий рівень освіти в них привертав увагу

¹ О. М. Лазаренко, *Польська літературна мова в українському суспільстві XVII ст.*, „Вісник Київського університету. Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика”, 2001, вип. 11,

² *Жанри і стилі в історії української літературної мови*, ред. В. В. Німчук, В. М. Русанівський, І. П. Чепіга та ін., Київ 1989, с. 91.

³ Я. Д. Ісаєвич, *Джерела історії української культури доби феодалізму*, Київ 1972, с. 52.

⁴ Н. Яковенко, *Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст.*, «Київська старовина», 1997, № 2, с. 11–27.

багатьох православних українців. М. Грушевський зазначав, що в українського народу визріла необхідність створити такі освітні українські установи, які могли б задовольнити актуальні потреби громадянства⁵. Одним із перших закладів, який, не відходячи від засад православ'я, скористався досягненнями західноєвропейських шкіл, стала школа в Острозі⁶.

Культурні зв'язки України з Польщею в галузі освіти знайшли відображення в лексичному складі української мови, зокрема в педагогічній лексиці. Передусім польська мова стала посередником на шляху входження іншомовних слів українською мовою.

Етимологи констатують, що через польське посередництво було засвоєно назви навчальних закладів. Так, імовірність польського посередництва припускають у засвоєнні слова *школа* (ЕСУМ 6, с. 433). В. Акуленко доводить, що за ним – серія міжмовних контактів, завдяки яким з античної доби через європейське середньовіччя воно з кінця XIV ст. з'явилося в слововжитку Великого князівства Литовського⁷. За даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», перша фіксація лексеми *школа* в пам'ятках писемності, створених в Україні, – 1388 р. у текстах ділової писемності, написаних польською мовою (ССУМ II, 561).

Шляхом повторного запозичення з латинської мови через польське посередництво в кінці XVI ст. в українській мові зі значенням «навчальний заклад» (ЕСУМ I, 54) з'явилася лексема *академія*. Без сумніву, поширенню цієї назви сприяла діяльність польських академій, заснованих на українських землях Речі Посполитої⁸. У Західній Європі, зокрема й у Польщі, академіями називалися вищі навчальні заклади. Цей статус мали школи, у яких були класи богослов'я й філософії, і саме їх наявність відрізняла школу вищого рівня від колегій – закладів середнього рівня.

Назва *гімназія* починає побутовати на українському мовному ґрунті в значенні «школа, що давала класичну освіту» з першої половини XVII ст. (СУМ XVI–XVII 6, 210). В «Етимологічному словнику української мови» є вказівка, що слово *гімназія* запозичене з латинської мови через посередництво польської (ЕСУМ I, 514).

Діяльністю єзуїтських колегіумів на українських та білоруських землях Речі Посполитої було викликано проникнення до лексичної системи староукраїнської мови назви *колегіум* (*колегія*). Семен Гончаренко подає відомості, що в XVI–XVIII ст. західноєвропейські колегіуми – це закриті середні, подекуди вищі навчальні заклади. В Україні колегіуми здебільшого відкривали єзуїти для поширення католицької віри. Навчання велося латинською мовою й мало виразне релігійне спрямування.

Крім католицьких, в Україні також були поширені православні

⁵ М. С. Грушевський, *Братське шкільництво взагалі і київське зокрема* [в:] *ід., Історія української літератури*, т. 6, Київ 1995, с. 143.

⁶ Я. Д. Ісаєвич, *Освітній рух в Україні: східна традиція і західні впливи*, «Київська старовина», 1995, № 1, с. 2–9.

⁷ В. В. Акуленко, *Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології*, «Мовознавство», 1997, № 1, с. 14.

⁸ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 15.

колегіуми⁹. Слово *колегіум* у неадаптованому до фонетичної системи української мови написано як *колеюмъ*, *колеиумъ*, що задокументовано в пам'ятках ділової мови на позначення католицьких шкіл: «*Именем усихъ студентувъ колеюмъ Луцъкого соиетатис Езу <...> свидчили и протестовались* (АЮЗР, I/VI, 584); «*Свитчели и оповидались на <...> ректора, префекта, маистров и всих езуитов колеюмъ тутешънего Луцкого*» (АЮЗР, I/VI, 591); «*Ян Жууович <...> ректор колеиумъ соиетатис Езу Винницкого; до колеиумъ винницкого належачое*» (АЮЗР, III/IV, 707).

Пам'ятки писемності досліджуваного періоду засвідчують уживання цієї лексеми на позначення українських православних закладів: «*Сто(л) пь цно(т) знаменитых <...> в Коллегиу(м) Бра(т)ско(м) Кіевомогілеанском Выставлений <...> Діонисію Балабанук <...> о(т) тогощъ Коллегиумъ Дедікованный* (1658, Київ, Панегірик Кос., с.уш); *И сіе коллегиум чрез Петра Могилу основав*» (1728, Київ, Милость, 424).

Із латинської мови через польське посередництво у XVII ст. запозичено слово *бурса* (ЕСУМ I, 304). У кінці XVI ст. у Польщі при католицьких навчальних закладах були засновані *бурси*, або *конквікти*, – гуртожитки для бідних чи немісцевих учнів, утримувані магнатами¹⁰. Така бурса була заснована П. Могилою при Київському колегіумі в 1632 р.

Орієнтацією українських братських шкіл на школи латинського типу зумовлено запозичення з латині назв на позначення керівників шкіл та осіб, які здійснювали нагляд за учнями. Особи, що керували в освітніх закладах, де навчались православні, мали такі ж назви, як й очільники католицьких освітніх установ. Історик Н. Яковенко зазначає, що в кінці XVI ст. єзуїтські школи діяли згідно з єдиним статутом, який регламентував їхню структуру та навчальний процес. Усю шкільну мережу очолював генерал Ордену, який резидував у Римі, йому підпорядковувались провінціали – керівники регіональних відділень. Українські землі Речі Посполитої належали до Польської провінції. Кожну колегію очолював *ректор*, якого призначав провінціал, а за організацію навчання в ній відповідав *префект*, зобов'язаний контролювати професорів та учнів¹¹.

Інформація про обов'язки ректора, префекта та інших осіб, почерпнута з праці польського дослідника Йосипа Лукашевича «*Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskiem od najdawniejszych czasów do r. 1794*, т. 1–4. Poznań, 1848–1852», міститься в праці М.І. Петрова «*Киевская академия во второй половине XVII века*» (Київ 1895). Такі ж відомості подано й у дослідженнях Василя Микитася¹², Тетяни Шевченко¹³.

У системі педагогічної лексики української мови XVI–XVIII ст. засвідчено запозичення з польської мови на позначення поняття «навчатися,

⁹ С. Гончаренко, *Український педагогічний словник*, Київ 1997, с. 169.

¹⁰ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 14.

¹¹ *Ibid.*, с. 17.

¹² В.Л. Микитася, *Давньоруські студенти і професори*, Київ 1994, 287 с.

¹³ Т. Шевченко, *Викладачі Луцького єзуїтського колегіуму (1608–1648)*, «Київська старовина», 2000, № 6, с. 42–57.

здобувати освіту» – це дієслово **цвичити** та похідні¹⁴. За даними етимологічного словника польської мови, слово **цвичення** засвоєне польською мовою з чеської, яка, у свою чергу, запозичила його з німецької (Брюкнер, 68), де значення слова «навчання» є переносним. Слово *čwiczenie* у старопольській мові мало кілька значеннєвих відтінків – «наука, навчання, виховання, вправність» і под. (*SP XVI IV*, 381). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано префіксальні деривати: **выцвичити** 1) (у чому) вишколити, (навчившись, набути певних знань, відомостей у якій-небудь галузі); 2) (кого) навчити кого-небудь чомусь; **выцвичитися** «навчитися, вивчитися»; **выцвичене** «вивчення (опанування, засвоєння, здобуття знань)» (6, 102–103).

Лексеми словотворчого гнізда дієслова **цвичити** функціонують у текстах різних жанрів: у полемічних творах: «*Найдовалися і докторове славні, в гречеськом, славенськом і латинськом языках вицвичоніі*» (Палінод., 103); у панегіричних поезіях, присвячених видатним особам, коли йшлося про те, як вони самі здобували освіту чи піклувалися про неї для своїх співвітчизників: «*А первой ѿ его вамъ скажемъ оуруженю, по томъ в лѣтєхъ молодых ѿ его цвиченю <...> Шоль потомъ до Острога, дла Наукъ оуцтывых, Которы там квитли, за Благочистивыхъ Княжатъ: которыи сѧ в Наукахъ кохали, на Школы маетностій многоу фундовали: Аби сѧ Молодь в Наикахъ оуцтывыхъ цвичила*» (1622, Київ, Саков. Вірші, с.мд).

Педагогічне значення в семантичній структурі лексеми **цвичення** виразно проявляється в панеґірику на честь Петра Могили, де перераховано, яких навиків набувають учні, здобуваючи освіту в заснованому ним закладі: «*Цвичене в читаню Гісторій*» (12 зв.); «*Цвичене в писаню вґришов смутныхъ й жалобныхъ*» (13); «*Цвичене в бґглости звґзарской* (13 зв.); *Цвиче(н)е в писа(н)ю високо(х) и пова(ж)ныхъ речій*» (14) (1632, Київ, Евх.). Стосовно шкільного навчання вжито слово **цвґчення** в передмові до катехізісу: «*Събраніе короткои науки о артикулахъ вґри <...> для цвґчення и науки всґм в школахъ сѧ цвґчачимъ православнымъ дґтем*» (1645, Київ, Собр., Передм.). Поезії Климентія Зіновієва засвідчують функціонування слів **цвичити** й **цвиченя** у значенні «виховання»: «*Бо нікды безъ цвиченѧ дґты добры не буду(т). Ажъ вась родичов скорбеи доведуть немалых: поневаж не вмґлы(с)те цвичити їх малы(х)*» (Зінов. Вірші, 125).

Велика кількість прикладів, представлених у картотечі Словника української мови XVI – першої половини XVII ст., ілюструє функціонування лексем **цвґчити** й **цвґчення** поряд зі словами **наука**; **школа**: «*В таковыхъ школахъ бывали цвичоны оныє першіє християнскіє дґтки; Тысяче полторы золотыхъ которыхъ ѿнѧ на школу братьства лво(в)ского на науку и на цвичене дґтокъ офґроваль; Я, Петр Могила умыслилемъ фундовать школы для того, абы молодежь <...> въ наукахъ вызволіонныхъ цвичена была*». Функціонування полонізмів **цвиченя** й **цвичити** знаходить лексикографічне підтвердження в словниках XVII ст.: наприклад, Памво Беринда тлумачить словом **цвичити** та його дериватами поряд з іншими синонімами багато реєстрових слів: «*вґждество*»: «*цвичене, вґдомость, умґетностъ*» (ЛБ, 28); «*навыцаю*»:

¹⁴ *Історія української мови. Лексика і фразеологія*, Київ 1983, с. 303; Л.М. Полюга, *Українська абстрактна лексика XVI – першої половини XVII ст.*, Київ 1991, с. 127.

«*научаюса, учуса, довгдиюса, цвичиса*» (ЛБ, 68); «*обученіє*»: «*навыкновеніє, цвичене; обучаю – цвичу*» (ЛБ, 149); «*приучаюса*»: «*привыкаю, размышлаю, цвичиса*» (ЛБ, 90).

Потрапляючи на український мовний ґрунт, польські слова зазнавали фонетичних та морфематичних субституцій¹⁵. Фонетична субституція полягала в заміні невласливих українській мові звуків у певному фонетичному оточенні: *świczyc* – **цвічити**. Одним із прийомів асиміляції полонізмів був прийом морфемної субституції. Лукія Гумецька стверджує, що найбагатше й найрегулярніше представлена кореляція суфіксів віддієслівних іменників¹⁶, хоча є випадки, коли польський суфікс передається в тотожному звучанні¹⁷. Це доводять й аналізовані нами лексеми: *świczenie* – *цвѣчєня*; *wuświczenie* – *выцвѣчєнє*; в усіх запозичених дієсловах у формі інфінітива польське закінчення *ć* передається українським **-ти**¹⁸: *wuświczyc* – *выцвѣчити*; *świczyc* – *цвѣчити*. Отже, аналізовані слова відзначались високим ступенем засвоєності в українській мові досліджуваного періоду.

Отже, запозичене з польської мови дієслово **цвічити** та похідні від нього займали помітне місце в лексичній системі української мови, зокрема й у мікросистемі педагогічної лексики. Високий ступінь освоєння названих полонізмів зумовив їх збереження й у новій українській літературній мові, що засвідчено лексикографічними працями ХІХ–ХХ ст. Наприклад, Павло Білецький-Носенко кодифікує **цвитчатися** «просвѣчатся, научаться» (380); у словнику Євгена Желехівського зареєстровані дві лексеми **цвѣчєнє**, **цвѣчити** (II, 1051). Борис Грінченко фіксує **цвѣчєннє** «навчання» і **цвѣчений** «навчений, вишколений», **цвѣчити** «навчати, школити». Крім того в Б. Грінченка лексема **цвѣчити** проілюстрована паремійною одиницею: «*Хто ся лічить, того біда цвѣрчить*» (Грінч. 4, 426). У сучасній українській мові **цвѣчити** функціонує як діалектне, наприклад, у бойківських говірках¹⁹.

На позначення розумових здібностей та інших понять, пов'язаних із навчанням, активно вживався в староукраїнській мові з кінця ХVІ ст. полонізм **умієтність** та однокореневі **неумієтний**, **неумієтність**, які, за даними етимологічного словника польської мови, мають корінь праслов'янського походження ***um** «розум, ум» (Брюкнер, 594). У словнику старопольської мови зафіксовано кілька значень цього слова: «*umiejętność*» – «знання, мудрість, розум і под.» (SSP IX, 387). На українському мовному ґрунті старопольське *umiejętność* зазнає звукових змін: у процесі адаптації зник чужий фонетичний системі української мови носовий звук **ę**²⁰.

¹⁵ Л.Л. Гумецька, *Способи адаптації запозиченої лексики у староукраїнській мові*, «Мовознавство», 1976, № 4, с. 72.

¹⁶ Л.Л. Гумецька, *Морфематичні субституції у найдавніших українських запозиченнях з польської мови*, [в:] *Питання слов'янського мовознавства*, Львів 1963, с. 52.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., с. 54.

¹⁹ М. Оньшкєвич, *Польские элементы в диалекте бойков* [в:] *Исследования по польскому языку*, ред. З. Н. Стрекалова, Москва 1969, с. 274.

²⁰ Л.Л. Гумецька, *Фонетичні субституції в староукраїнських запозиченнях з польської мови* [в:] *Дослідження і матеріали з української мови*, т. 5, Київ 1962, с. 53; Л.М. Полюга, *Українська абстрактна лексика ХVІ–першої половини ХVІІ ст.*, Київ 1991, с. 127.

До регулярних фонетичних кореляцій у лексичних запозиченнях із польської мови Л. Гумецька відносить і субституцію польського приголосного *ć*, який розвинувся на польському ґрунті зі спільнослов'янського напівпалатального *t'*, українським *т'* (також палатальним), пор.: *umiejętność* – *умъетность*²¹. Досліджувані пам'ятки свідчать, що словом *умъетность* позначалися знання, уміння, набуті в процесі навчання: «Отколи им Бог даст *умъетность* досконалую в латинской науце <...> мають быть даны в службы» (1577, *Загор. Дух. зав.*, 171). Ця лексема активно функціонувала в системі педагогічної лексики. Вона побутовувала в багатьох текстах, зміст яких пов'язаний із навчанням та освітою.

П. Могила в книзі «Антологія», адресованій *благодарным Спудеом Школ Киевских*, обґрунтовує роль освіти та науки у житті людини й наголошує, що «межи иншими Повинностями, которые около собъ повъронных, дишею разумною и образом Бжїимъ оушлахчонных. <...> Дхъ оуказует абы теж пасль *Оумъетности* и Наукою <...>. Якобы презацный народ Россійскій тою душепитателною пищею, *оумъетностию*, мовлю, й наукою, през насъ Пастырей своихъ пасен и кормлен быти могль» (1636, Київ, *Мог. Антол.*, с.тзі). В оповіданні І. Галятювського «Чуда прстои Бци надъ *неумъетными*» *неумітним* названо учня, який «са в(ъ) школахъ училь, але завше ω(t) учителей былъ караный, бо былъ до науки тупий и неспособный» (1665, Львів, *Галят. Небо*, 272). Зміст оповідання свідчить, що словом *умъетность* названо розумові здібності, без яких неможливе засвоєння знань.

Яскраві виразності набуває саме педагогічне значення цієї лексеми у Великодньому панегірику, піднесеному П. Могилі, де його возвеличують за створення навчального закладу, який образно названо «*Садом умітності*»: «*Садъ умъетности первый. Осмъ Кореній Вызволеньхъ Наукъ в собъ маючій, пре(з) <...> Петра Могили в Россіи новоо фундованый*». Кожна наука, що вивчалася в колеґіумі, названа *коренем умітності*: «*Корень умъетности першій. Грамматика*» (4 зв.); «*Корень умъетности вторуй. Риторика*» (5–5 зв.) і под. (1632, Київ, *Евх.*, 4, 4 зв., 5–5зв.). Слово *умітність* неодноразово засвідчено у «Лексиконі» П. Беринди: «*уменіе: оумъетность; умъніе. Утіјетно́сць; вѣждество: вѣдомость, цвиче(н)ство, умъетность*» (ЛБ, с.139, 271, 24).

За даними лексикографічних джерел, слово *умітність* та однокореневі деривати з часом перестають уживатися. Наприклад, словник П. Білецького-Носенка не реєструє жодного з них, проте в праці Є. Желехівського зареєстровано *умітний* (Желех. II, с. 1010), а Б. Грінченко фіксує *умітний* – «умілий» (Грінч. 4, 338). У реєстрі «Словника української мови» лексема *умітність* і похідні відсутні.

Під впливом діяльності польських навчальних закладів на теренах України було засвоєно й лексику на позначення форм організації навчального процесу. Велику роль у навчальному процесі відігравали різноманітні публічні акти. Окремі публічно-культурні заходи належали до кола обов'язкових

²¹ Л.Л. Гумецька, *Фонетичні субституції в староукраїнських...*, с. 55.

учнівських вправ: привселюдні лекції та диспути²². Диспути були однією з форм перевірки знань: клас розбивався на дві партії, які конкурували між собою у відповідях²³. Мистецтво вести диспути опановували й у тогочасних українських православних школах²⁴. На позначення цієї форми організації навчання українською мовою з латині через польське посередництво був засвоєний іменник *диспутація* (СУМ XVI–XVII 8, 24): *«Ишоль до школи и почаль встѣх наукою и диспутацією перевишати»* (1665, Львів, *Галят. Небо*, 272).

Своєрідною формою організації навчально-виховного процесу в українських закладах освіти, також запозиченою з практики єзуїтів, була *шкільна драма*. Н. Яковенко зазначає, що єзуїти приділяли менше уваги богословській лектурі, а намагалися виховувати побожність шляхом впливу на емоційну сферу – через залучення молоді до яскравих церковних процесів, театралізованих вистав²⁵. В. Резанов зауважив, що педагоги-єзуїти побачили в сценічних виставах могутній засіб для пропаганди своїх ідей. Під час сценічних дійств учні засвоювали латинську мову, привчалися виступати перед публікою, демонстрували свої блискучі знання перед освіченим громадянством²⁶.

Микола Сулима, дослідник історії української драматургії, зазначає, що драматична вистава як різновид практичного навчання була передбачена навчально-виховним планом єзуїтських шкіл, згідно з яким драму кваліфікували як спосіб, що сприяв закріпленню й перевірці знань, одержаних із поезики, риторики, філософії. Тексти діалогів і драм писали професори разом з учнями й ставили на шкільній сцені. Прикладом власних шкільних вистав єзуїти заохотили діячів української освіти до запровадження шкільних вистав у бурсах, колегіумах та в Києво-Могилянській академії²⁷. Різновидом драматичного дійства є діалоги, вони також зазвичай публічно декламувалися в тогочасних школах. Один із найбільш давніх відомих діалогів відомий під латинською назвою «*Dialogus de Passione Christi*», який, за словами В. Резанова, впроваджує нас до сфери впливу єзуїтського театру на українську драму, впливів, що йшли передусім через польське посередництво й одбилися надто в обсягу шкільної драми²⁸.

Учні шкіл XVII століття займалися обов'язковими практичними вправами зі складання віршів. У польських навчальних закладах «академіки» з класів *humaniora* й риторики виголошували промови, вірші та уривки з прозових творів, складали емблеми, символи, діалоги, поеми й трагедії, наслідували

²² С. Серяков, *Повсякденне життя єзуїтських шкіл України*, [в:] *Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах*, т. 1: *Практики, казуси та девіації повсякдення*, Київ 2012, с. 134.

²³ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 18.

²⁴ С. Маслов, *Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI і в першій половині XVII ст.*, [в:] *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.*, Київ 1993, с. 334.

²⁵ Н. Яковенко, *op. cit.*, с. 13.

²⁶ В. Резанов, *Драма українська*, вып. 1, Київ 1926, с. 8

²⁷ М. Сулима, *Українська драматургія XVII–XVIII ст.*, Київ 2010, с. 11, 13, 54, 83.

²⁸ В. Резанов, *op. cit.*, с. 51.

виступи чи вірші знаменитих ораторів і поетів, знаходили в книгах античних авторів потрібні вислови та цитували їх. Раз на рік підводилися підсумки творчої діяльності, учні демонструвати набуті поетичні й риторичні вміння, пропонуючи підготовлені ними промови, вірші й емблеми²⁹.

На позначення процесу віршування уживалися словосполучення «складати вірші», «компоновати вірші», «писати вірші». У згаданому великодньому панегірику Петрові Могилі, крім вдячності за турботу про освіту, студенти в поетичній формі викладають програму школи. Знання, навички, які там здобувають, названо *літорослями* – гілками саду. Дві з гілок – це вміння писати вірші: «*лѣторосль наукъ втораа <...> цвичене в писаню Вѣршов смутныхъ и жалобныхъ; лѣторосль наукъ шостая <...> цвичене в писаню Вѣршов весолыхъ*» (Евх.). Слово *вірш* походить від латинського іменника *versus*, а в українську мову потрапило з польської (ЕСУМ I, 403).

Отже, лексичний склад мови відображає культурну взаємодію польського та українського народів. Орієнтацією українських шкіл на систему європейської освіти зумовлено запозичення найменувань навчальних закладів, їхніх керівників, форм організації навчального процесу, видів навчальної діяльності тощо. Польська мова була посередником на шляху засвоєння українською латинських запозичень, у систему педагогічної лексики увійшли також власне польські лексеми. Значна частина засвоєних назв залишилася в українській мові до сучасного періоду.

Список умовних скорочень джерел Лексикографічні праці

<i>Біл.-Нос.</i>	Білецький-Носенко П.П. <i>Словник української мови</i> , підг. до вид. В. В. Німчука, Київ 1966.
<i>Брюкнер</i>	Brückner A., <i>Słownik etymologiczny języka polskiego</i> , Warszawa 1957.
<i>Грінч.</i>	<i>Словарь української мови</i> , ред. Б. Грінченка, т. 1–4, Київ 1996.
<i>ЕСУМ</i>	<i>Етимологічний словник української мови</i> : в 7 т., ред. О. С.Мельничука, т. 1–7, Київ 1982–1989.
<i>Желех.</i>	Желехівський Є., Недільський С., <i>Малорусько-німецький словар</i> , т. 1–2, Львів 1886.
<i>ЛБ</i>	<i>Лексикон словенороський Памви Беринди</i> , підг. тексту і вступна стаття В.В. Німчука, Київ 1961.
<i>СУМ XVI–XVII</i>	<i>Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.</i> , Львів 1994–2001 Вип. 1–8.
<i>ССУМ XIV–XV</i>	<i>Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.</i> , т. 1–2, Київ 1977–1978.

²⁹ С. Серяков, *op. cit.*, с. 130.

СУМ *Словник української мови*, ред. І.К.Білодіда, т. 1–11, Київ 1970–1980.

SSP *Słownik staropolski*, т. 15, Wrocław-Warszawa-Kraków 1987.

Писемні пам'ятки

АЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, Київ 1883, ч. 1, т. 4; Київ 1869, ч. 3, т. 4; Київ 1863, ч. 3, т. 1.

Галят. Небо. Галятовський І., *Їбо новое*, Львів 1665 [в:] Іоаникій Галятовський, *Ключ розуміння*, підг. до вид. І.П. Чепіги, Київ 1985, с. 242–343.

Евх. *ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ* або *вдѣчностъ. Ясне Превелѣбнѣйшоми <...> Кв(р) Петру Могилю <...> одъ студесовѣ Гвіназіум*, Київ 1632. Зберіг. в НБУ ім.В.І.Вернадського, шифр КИР – 27.

Загор. Дух. Зав. Загоровський В., *Духовное завѣщание, 1577*, [в:] *Українська література XIV–XVI ст.*, Київ 1988, с. 167–184.

Зінов. Вірші. Зіновіїв К., *Вірші* [в:] К. Зіновіїв. *Вірші. Приповісті посполиті*, підгот. до вид. І.П. Чепіга, Київ 1971, с. 31–211.

МІКСВ *Тітов Хв., Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків, 1924 – фм̃с. (546 с.)*

Милость Милость Божія, *Украину от неудоб носимих обид людских чрез Богдана Зиновія Хмельницкого <...> освободившая*, Київ 1728, [в:] *Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.)*, упоряд. академік О.І.Білецький, Київ 1967, с. 410–426.

Мог. Антол. Могила П. *Анѣтологія сыречь, мѣтвы й поученіа дишеполезнаѣ. В дшевню ползи спидев(в) и всч(х) блѣгоч(с) твых любомѣтвенни(к)*, Київ 1646 – МІКСВ. – С.тзи-тк.

Панегірик Кос. *Панегірик в честь Сільвестра Косова, піднесений його наступникові Діонісію Балабану*, Київ 1658 – МІКСВ. – С.уї.

Саков. Вірші *Вѣршиѣ на жалостный погребѣ зазного рыцера Петра Конашевича, гетмана войска <...> Запорозкого. Зложоньи презѣ Инока Касіана Саковича, ректора школь Кіевски(х) <...>*, Київ 1622 – МІКСВ. – С.ли-на.

Собр.

*Събраніе короткои Науки в артикулах вѣры <...> вѣдлуг
вызнаня и науки цркви для цвѣгченя й науки встѣмъ в Школах
ся цвѣгчачим хрїстіанскимъ дѣтемъ, Київ 1645 – Зберіг.
в НБУ ім.В.І.Вернадського, шифр КИР – 4722п.*

Оксана Зелінська

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ВІДОБРАЖЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVI–XVII СТ.

У статті розглянуто польськомовні запозичення в українській мові в системі педагогічної лексики. Дослідження виконано на матеріалі писемних пам'яток XVI–XVII ст. різних жанрів із залученням лексикографічних праць досліджуваного й подальшого періодів.

Позамовні чинники значною мірою впливають на динаміку словникового складу. Поява нових слів часто є результатом міжмовних контактів, а особливо тоді, коли вони є наслідком тісної взаємодії народів – носіїв мови. На кінець XVI ст. Україна була включена до політичного й культурного простору Речі Посполитої, що зумовило своєрідний «польськоцентричний» розвиток багатьох сфер її суспільного життя, а польська мова стала однією з літературних на українських теренах. Це викликало потужну хвилю запозичень із польської мови, які вживалися в усіх стилях української літературно-писемної мови. Наслідки культурної взаємодії виразно простежується в лексиці на позначення понять, пов'язаних з освітою й навчанням.

Із другої половини XVI ст. розпочинається новий етап розвитку освіти в Україні, спричинений заснуванням на українських землях, що належали Польщі, польських нових типів навчальних закладів: протестантських гімназій, єзуїтських колегій та академій. Орієнтацією українських шкіл на систему європейської освіти зумовлено запозичення найменувань навчальних закладів, їхніх керівників, форм організації навчального процесу, видів навчальної діяльності тощо. Польська мова була посередником на шляху засвоєння українською латинських запозичень, у систему педагогічної лексики увійшли також власне польські лексеми. Значна частина засвоєних назв залишилася в українській мові до сьогодні.

Ключові слова: запозичення з польської мови, українська мова XVI–XVII ст., педагогічна лексика, назви навчальних закладів, найменування форм організації навчального процесу.

Oksana Zelinska

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

**THE EXPRESSION OF UKRAINIAN-POLISH CULTURAL TIES IN
PEDAGOGICAL VOCABULARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE
OF XVI–XVII CENTURIES.**

Анотація: The loanwords from the Polish language into the Ukrainian language in the system of pedagogical vocabulary were studied in this paper. The research was done based on the material of written references of various genres (16th–17th century) using lexical-graphic works of the studied and later periods. Extra-linguistic factors influence the dynamics of vocabulary composition considerably. The appearance of new words results from inter-linguistic contacts, in particular, when they are an outcome of close interconnection with the native speakers. At the end of 16th century Ukraine was included into a political and cultural area of First Polish Republic (Commonwealth), which explained original «Polish-centric» development of numerous spheres of its social life, and the Polish language became one of the literary languages on the Ukrainian territories. This made a strong impact on the appearance of Polish loanwords which were used in all styles of the Ukrainian literary-written language. The consequences of cultural interaction were vividly seen in the vocabulary, particularly the words associated with education and teaching. From the second half of 16th century a new stage of the development of education started in Ukraine, as a result of the establishment of new Polish types of educational institutions on the Ukrainian land: protestant middle schools, Jesuit colleges and academies. The adaptation of the names of educational institutions, their executives, organizational forms of an educational process, types of educational activity and others explained the orientation of Ukrainian schools on the system of European education. The Polish language was an Interlingua for Latin loanwords into the Ukrainian language, Polish lexemes appeared in the system of pedagogical vocabulary. A great deal of the borrowed names remained in the Ukrainian language until present time.

Key words: loanwords from the Polish language, the Ukrainian language of 16th–17th century, pedagogical vocabulary, names of the educational institutions, names of the organizational forms of educational process.

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОНІМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XVIII ст.

Проблемам літературної ономастики присвячено низку мовознавчих розвідок (див. праці Л. О. Белея, Ю. О. Карпенка, М. В. Карпенко, В. М. Михайлова та ін.). Однак не всі аспекти цієї проблеми досліджені однаковою мірою. Це стосується, зокрема, розмежування онімів художнього тексту за двома полями – центральним та периферійним. Традиційно до центральних зараховують антропоніми і топоніми, зрідка – хрононіми. Усі ж інші класи онімів, наприклад зооніми, теоніми тощо, створюють тло дії персонажів, несуть додаткову інформацію про об'єкт чи суб'єкт, через що їх називають «фоновими» (термін Г. П. Лукаш). Але якщо антропоніми і топоніми проаналізовано в багатьох дослідженнях, то інші класи онімів – надзвичайно мало. У цьому аспекті показовим є дослідження Г. П. Лукаш «Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка», де, крім основних, центральних, проаналізовано допоміжні, «фонові» оніми, які, «обслуговуючи текстову ситуацію „персонаж – обставини дії“, стають одним із найвагоміших факторів у досягненні достовірності»¹.

Думку про виокремлення в художньому тексті двох онімних полів розвинула у своєму дослідженні «Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини XX століття (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)» Т. Б. Гриценко. Усі оніми аналізованих романів дослідниця поділила на центр (антропоніми, топоніми) і периферію (теоніми, міфоніми, астроніми, зооніми, назви творів і предметів, хрононіми), зазначивши, що відносно мала частота вживання є своєрідним критерієм зарахування деяких класів онімів до периферійного поля². У нашій розвідці зупинимося на периферійних класах пропріативів, засвідчених у пам'ятці історіографічного жанру «Історії русовь».

Вважаємо, що ономастична периферія – це власні назви людей,

¹ Г.П. Лукаш. *Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ 1997, с. 14.

² Т.Б. Гриценко. *Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини XX ст. (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 1998, с. 12.

предметів, явищ та ін. онімізованих об'єктів в *окремо* взятому творі чи групі творів відповідної тематики, які слугують для створення тла дії персонажів, передачі додаткової інформації про об'єкт чи суб'єкт і підпорядковуються загальним законам художнього тексту.

Дія онімів залежить від літературного роду, жанру та національних особливостей літератури. Письменник чи поет обирає жанр, проте, обравши жанр, автор підпорядковується його законам. Специфіка літературного жанру також визначає особливості вибору онімів. Цей процес ускладнюється в мові творів історіографічного жанру, тому що власні назви тут є не тільки засобом поезії, а й засобом архаїзації, передачі історико-культурного колориту описуваної епохи. Письменник використовує онім не для власного розуміння, не «для себе», а для очікуваного читача. Частотність уживання ж онімів, на основі якої деякі дослідники намагаються виокремити опозицію *центр : периферія*, зумовлена історико-культурною значущістю того чи того оніма для конкретного періоду.

Дослідивши онімію «Історії русовь», зазначимо, що до ономастичної периферії належать теоніми (з варіантами і різновидами), міфоніми, фалероніми, документоніми, хрононіми, геортоніми, хрематоніми. Звичайно, частота вживання кожного з цих класів онімів різна. Найчастіше автор послуговується теонімами, міфонімами, документонімами, рідше – фалеронімами, хрематонімами. Проте навіть одноразове вживання певного оніма слугує загальному задуму автора. Очевидним є й те, що чим рідше автор використовує будь-який онім, тим більше функціональне навантаження він [онім] має.

Теоніми – власні назви богів у будь-якому пантеоні³. Користуватися Святим Письмом, вибирати з нього цитати для підкріплення власних думок вважалося у XVIII ст. «добрим тоном»⁴. І. Я. Франко зазначав: «Біблію можна теж уважати збіркою міфів, легендарних і психологічних мотивів, які в самій Біблії опрацьовані в такий чи інший спосіб, зате сьогодні можуть бути опрацьовані зовсім інакше, відповідно до наших поглядів на світ і людську природу. В такому разі перед індивідуальністю поета відкривається справді широке поле ...»⁵.

Продовжуючи традиції давньої вітчизняної і світової літератури, автор активно використовує у своєму творі біблійні образи, уміло вписуючи їх у загальну картину тексту. До складу теонімів досліджуваної пам'ятки входять лексичні одиниці *Бог, Господь Бог, Христос, Бог Творець, Богоматерь, Святой Дух, Петро, Павел, Андрей Первозванный, панна Марія, Авель, Каїн, Афет, Ной, Іов, Давид*, різні варіанти репрезентації поняття *Бог*.

Найчастіше вживаним і основним є теонім *Бог*. Як зазначає В. І. Кононенко, «Бог у біблійному значенні 'творець усього сущого, що керує світом і вчинками людей'; в образному вживанні – носій найвищих людських ідеалів, моральної довершеності, втілення ідеї людського щастя, справедливості»⁶. Справді, часте вживання імені *Бог* підкреслює насамперед

³ Н.В. Подольская, *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва 1988, с. 131.

⁴ Я.О. Мишанич, «*Історія русів*»: історіографія, проблематика, поетика, Київ 1999, с. 165.

⁵ І.Я. Франко, *Зібрання творів*: в 50-ти т., т. 27, Київ 1980, с. 264.

⁶ В.І. Кононенко, *Символи української мови*, Івано-Франківськ 1996, с. 71.

менталітет, духовність українського народу, для якого Він є уособленням правди, сили, мудрості, кари, причому справедливої, допомоги та інших позитивних рис. Зокрема, у складних ситуаціях люди сподіваються на підтримку, допомогу Бога, вірять, що наймогутніша сила переможе зло і вони виживуть: *Несчастные сии граждане, быв не вооружены и безо всякого сопротивления, только что крестились и молились **Богу** и своим убийцам* (ІР: 43–44). Поєднання образів *Бога* і вбивць в антонімічну парадигму значень «добро» – «зло» ілюструє своєрідне протистояння: хто переможе? Наш *Бог* (віра, правда) чи вбивці-варвари (адже в них також є свій Бог)? Пор. у Самовидця: *И так **Господь Бог**, не терпячи тих злостей, отнял тую оздобу того мѣста, тоест церкви божіей* (ЛС: 125), де теонім *Господь Бог* передає сему 'покарання' (справедливе).

Обов'язковим атрибутом у козаків було помолитися після бою – подякувати *Богу* за допомогу в перемозі над ворогом: *Козаки, по сей славной побѣдѣ, воздѣвали руки к небесам и благодарили за нее **Бога**, поборающаго за невинных и несправедливо гонимых* (ІР: 54). Гетьман після вдалого походу чи перемоги йшов у духовний центр Української держави – Лавру – для принесення *Богу* молитов: *Хмельницкий ... со вѣсьм гетманским штатом отправился в город Киев, для принесения благодарственных **Богу** молений за освобождение Малоросии* (ІР: 84); *Хмельницкий ... отправился, со штатом своим и гвардией, в город Киев для принесения **Богу** благодарственных молений за дарованные им побѣды и возстановление мира и спокойствия народного* (ІР: 95). Бога прикликали на допомогу й тоді, коли вирішувалися складні політичні, державні питання: *кои, предлагая мир от гетмана и от всея Польши, молили и заклинали **Богом** гетмана Остряницу и его войско, чтобы они преклонились на мирные предложения* (ІР: 54). Бог виступає гарантом договірних умов, але коли Ним ігнорують і починають порушувати умови, Його міць і силу на допомогу закликає скривджена сторона, нехай і іншої віри: *Султан ... заключил таким изречением: «Презрѣли гяуры своего **Бога**, споручителя мирных условий; призову ж и я Его в свою помощь!»* (ІР: 13).

Завжди Бог стояв на сторожі чесних. Через те у своїх діях люди постійно опиралися на Його підтримку: *Хмельницкий, взявши **Господа Бога** на помощь и отбравши штучным образом у Барабаша привилегии королевские ...* (ІР: 73); *Свидѣтельствоуюсь небом и землею и самим **Богом** Всемогущим ...* (ІР: 79).

Наведені приклади свідчать, що теонім *Бог* використано з традиційним символічним значенням, яке складається з кількох обов'язкових компонентів – 'справедливість', 'покарання', 'доля', 'могутність', 'всеохопленість', що дозволило авторові при змалюванні певної ситуації наголошувати на одній з названих вище рис.

Зазначимо, що в пам'ятці засвідчено вживання теоніма *Бог* *Вседержитель* як контекстуального синоніма. Зокрема, у реченні *Прежде же крещения вѣсь славяне имѣли вѣру восточных язычников, и признавая единого **Бога** Вседержителя, почитали символом или жилищем его солнце, а орудием гнѣва гром или перун* цей онім ужито для найменування іншого, древнішого, язичницького божества – Перуна (у цьому випадку).

У наведеному прикладі теонім *Бог Всемогущий* репрезентує поняття ‘найвище божество’, однак його значення зовсім не дорівнює значенню теоніма *Перун*. Швидше навпаки: для описуваного періоду теонім *Бог Всемогущий* виконує роль апелятива серед назв вищих божеств язичницької віри. Можливо, цим автор хотів підкреслити традицію вірувань – язичницького і християнського: в обох вірах є вища сила, яка керує всім, яка чинить справедливий суд, якій усі підкорюються.

Варіантність теоніма *Бог* дала змогу авторові деякі конструкції використовувати лише в розповіді про православних християн, деякі – про католиків. Це, зокрема, стосується варіанта *Святой Дух*, який слугує для передачі релігійних вірувань католиків: *низпослав рускому духовенству благословение папское и дар Святого Духа* (ІР: 32); *и бить себя в груди по римски, а при чтении символа втры прибавлять извѣстное речение о Святом Духѣ* (ІР: 35).

Цю ж функцію виконує і теонім *Христос*, який є об’ємним за внутрішнім змістом образом-ідеєю, що містить компоненти ‘спасіння’, ‘страдництво’, ‘безкорисливість’, ‘милість’, ‘всемогутність’ тощо⁷. Проте на перше місце виступає інше значення теоніма – одне для двох течій християнства найвище божество, яке, здавалося б, повинно поєднати в собі всі перераховані риси: *Чрез то возываем вас всѣх, отцов церкви русской, возлюбленную братию нашу о Христѣ, и вас, чада духовные, православных мирян, соединиться к нашему единомыслию и приложиться к церкви прежней нашей вселенской римской* (ІР: 35). Саме так католики зверталися до православних, коли хотіли підписати унію.

В іншому реченні теонім *Христос* уже використано для позначення молодого *Бога* (цьому сприяє використання епітета *младенствующий*): *от трех царей или волхвов поднесенные младенствующему Христу дары* (ІР: 98).

На різні течії християнства вказують і варіанти імені матері Ісуса Христа. Зокрема, у православ’ї побутує варіант *Богоматерь: город Константинополь, спасшийся чудом Богоматери* (ІР: 3); у католицькій же – *панна Марія: часовые ... обробъли, бросали от себя ружья и, ставши на колѣни, просили себя пощады именем найсвятѣйшей панни Марии!* (ІР: 82). Отже, кожен з названих онімів в устах персонажів чи в контексті є своєрідною вказівкою віри, культури.

Теонім *Бог* та його похідні входять до складу стійких релігійних сполучень, кліше: *при всемогущей помощи Божией* (ІР: 71); *погубленных правосудием Божиим* (ІР: 119); *Но видно судьба Божия, устрояющая дѣла человеческия всегда к лучшему* (ІР: 136); *подлежащее неминуемой мести Божией* (ІР: 139); *Вручается он в покровительство Божию* (ІР: 141) тощо.

Для передачі віри татар і турків автор «Історії русовъ» послуговується теонімом *Аллах*, який входить до складу словосполучення, використаного на означення послідовників ісламської віри: *Наконец поборники Аллаховы превозмогли послѣдователей папских* (ІР: 13).

Ужиті автором пам’ятки теоніми *Павел* і *Петр*, апостоли Ісуса

⁷ В.І. Кононенко, *op.cit.*, с. 73.

Христа, зі слів П. Полуботка, прирівнюються мудрістю до свого Вчителя, також слугують символом справедливого суду: *будем судиться от общаго и нелицемѣрнаго Судии нашего, Всемогущего Бога, и скоро пред Него оба предстанем, и Петр с Павлом тамо разсудятся* (ІР: 231). Бесіда між полоненим гетьманом П. Полуботком і царем Петром I написана в стилі традиційних народних промов. Теоніми допомагають створити уявну паралель: учитель – Ісус Христос, учні – апостоли Павло і Петро (біблійний сюжет); учитель – гетьман П. Полуботок, учень – самовпевнений цар Петро I.

Традиційним біблійним символом зради є теонім *Иуда*. Саме для підкреслення цієї негативної риси Автор використовує онім у сцені прокляття І. Мазепи церквою: *И тогда повлекли обратно портрет из церкви и пѣли сей стих церковный: «Днесъ Иуда оставляет учителя и примет диавола»* (ІР: 212). У цих рядках простежується цікава образна гра: Мазепа – Іуда, учитель – Петро I, диявол – Карл XII. Змальовуючи прокляття І. Мазепи, Автор, безсумнівно, керувався, з одного боку, патріотичними почуттями, а з іншого – загальним ставленням, яке на той час було в суспільстві до переможеного гетьмана.

Теонім *Андрей Первозванный* слугує, поруч з народним коментуванням походження топоніма *Андреев холм*, для змалювання давності міста Києва, його святості: *первое у них введено во дни апостольские, благовѣстием апостола Андрея Первозванного, приплывшаго кораблем из Черного моря и рѣкою Днѣпром к той Киевской горѣ, которая и по основании города Киева всегда Андреевым холмом называлась* (ІР: 4).

Автор «Історії русовъ» продовжує давню київську літописну традицію. Як і в «Повісті временних літ», твір починається з опису земель та народів, які проживають на них. Використання ж теонімів *Афет* і *Ной* на початку книги покликане створити в читача враження прадавності походження слов'ян. Нанизуючи ці оніми, Автор вимальовує своєрідне «родовідне дерево», підносячи слов'ян на найбільші й, відповідно, найдавніші його гілки: *Народ славянский, произшедший от племени Афета, сына Ноева, назван славянами по родоначальнику и князю своему Славену, потомку Росса князя, внука Афетова* (ІР: 1).

Подибуємо в пам'ятці й теоніми *Авель* (як уособлення покірності) та *Каин* (як уособлення зради, підступності, нечесності). Їхнє функціональне навантаження зведене до двох парадигм – «страждання» і «зрада». Автор використовує ім'я *Авель* у зверненні Богдана Хмельницького до короля Владислава, тим самим підкреслюючи прагнення до миру. Українці і поляки – сусіди, з одного коріння пішли, а тому між ними не повинно бути ненависті й підступності, задрощів і зради, через які безневинно загинув *Авель: о всем погибшем от них и чрез них челоуѣчество и о пролитой невинно их крови, от самых времен братом убитого Авеля* (ІР: 80). Знову в основу покладено біблійний сюжет. Поряд із власне називною функцією теонім *Авель* виконує і хронологічну: хай і не досить точно, але вказує на віддалені часи, тим самим зазначаючи, що братовбивча війна триває довго, скільки існує світ.

В українській мові слово *Каїн* закріпилося зі значенням 'братовбивця'. Автор «Історії русовъ» не відходить від загальноприйнятого бачення: *Потом, за прошествием многих времен, в селениях своих понад Вислоу,*

в пространных тамошних чуждых землях расплодившись и умножившись, а прореченными людскими шкодами и издырствами недовольны будучи, повстали напрасно и безсовестно, яко же иногда Каин на Авеля, на русов альбо савроматов, власную с древности природную братию свою (ИР: 69).

Невідомий автор досліджуваної пам'ятки для передачі самооцінки Богданом Хмельницьким своїх дій використовує теонім *Давыд*, що дозволяє тому порівняти себе з біблійним царем, який є уособленням виваженості та мудрості: *Хмельницкий принужден нѣсколько раз повторять с прискорбием извѣстные слова царя Давыда: «Тѣсно мнѣ отвсюду!»* (ИР: 122).

Фіксуємо в „Історії русовь” і теонім *Иов*, який входить до складу метафоризованого сполучення слів *как чертуна Иова*. Фразеологічні словники не пояснюють цієї конструкції. Відзначимо вміння автора чітко підібрати ситуацію для порівняння. Звичайно, в історії України схожих і ще складніших моментів було багато. *Иов* – біблійний персонаж, багатостраждальний, який терпляче витримав усі випробування і був за це нагороджений Богом. *Иов* – це уособлення українського народу, змушений витримувати нове випробування, яке автор іронічно називає «волею»: *а дана им была такая воля от короля, как черту на Иова* (ИР: 213).

Використання теонімів є традиційною рисою, яка отримала продовження в козацьких літописах та художніх творах XVIII ст. Однак частота вживання, кількість використаних варіантів та стилістичне навантаження в кожного автора різне. За нашими спостереженнями, Самовидець у своєму літописі обмежує і частоту, і кількість варіантів, а міфонімів не використовує взагалі. З теонімів він уживає лише ті, які відбивають християнський світ (зокрема православний). Пор. (першою йде кількість уживань в «Історії русовь», другою – в літописі Самовидця): *Бог* – 34/5; *Господь Бог* – 2/7; *Господь* – 1/-; *Син Божій* – -/1; *Господь Исус* – -/1; *Господь Исус Христос* – -/1; *Святой Дух* – 4/-; *Христос* – 3/-; *Творець всѣх и Господь* – 2/-; *Бог всевидѣцъ* – 1/-; *Бог Творець* – 1/-; *Всемогущий Бог* – 2/-; *Бог Всемогущий* – 1/-; *Бог Вседержитель* – 1/-; *Цар всѣх царей* – 1/-; *Спаситель* – 2/-; *Всевышний* – 1/-; *Судья* – 1/-; *Отец* – 1/-; *Богоматерь* – 1/-; *Панна Мария* – 2/-; *Павел святой* – 2/-; *Петр с Павлом* – 1/-; *Давыд* – 1/-; *Иуда* – 1/-; *Иов* – 1/-; *Авель* – 2/-; *Каин* – 1/-; *Апостол Андрѣй Первозванный* – 1/-; *Апостол Христов, Андрѣй* – 1/-.

Міфоніми – це власні назви вигаданих, неіснуючих об'єктів, явищ, осіб, які функціонують у казках, легендах, міфах. О. О. Черепанова зазначає, що міфоніми виконують характеризує, магічну, індивідуалізуючу, функцію слова-замінника, а також прагматичну функцію⁸.

Справді, автор не копіює, не переповідає міф, а використовує його для підкреслення (якщо є) або створення, надання персонажу (якщо немає) тільки певної характеристичної риси оніма (міфоніма). Зокрема, міфонім *Кий* поряд із реальними іменами відомих князів слугує для підкреслення «знатного» походження слів'ян: *Кий, основатель города Киева и княжества сего имени* (ИР: 3), тобто несе в собі характеристичну сему «знатність».

Інший міфонім *Егей*, який став засобом увиразнення втрати, великого

⁸ О.А. Черепанова, *Роль имени собственного в мифологической лексике*, [в:] Язык жанров русского фольклора: межвузовский научный сборник, Петрозаводск 1983, с. 75–79.

горя (пригадаймо, що Егей не мав дітей від жодної з двох дружин, а єдиного сина Тесея йому народила Етра⁹), слугує для передачі душевного стану одного з головних героїв – Богдана Хмельницького, коли він втратив старшого сина Тимоша: ... к старому Хмельницкому, который, увидев тѣло сына своего, близок был к отчаянию извѣстного царя *Егея*, бросившегося в море, при появлении на нем черных знамен сына своего (ИР: 101). Порівняння горя гетьмана з горем міфічного царя підкреслює суть втрати: для батьків діти – найбільша цінність, яку замінити ніким і нічим не можна.

У реченні *Молва народная, быстрѣе всѣх Меркуриев и Гениев пронесшая общее несчастье, раздалась от предѣл России до концев ея, и наполняла обиталища народныя томным унынием* (ИР: 234) міфоніми *Меркурій* і *Геній* (Меркурій – римський бог торгівлі, пізніше ототожнений з Гермесом, який був вісником богів¹⁰; Геній – творчий дух всесвіту, а також опікунський дух людства та індивідів¹¹) використано для передачі швидкого поширення трауру за царевичем. Хоча правління Петра II і було коротким, та все ж за цей час він встиг зарекомендувати себе чесним політиком, який з повагою ставився до українців.

Документоніми – різновид ідеонімів, власні назви (важливих для народу чи народів) документів¹².

В «Історії русовъ» документоніми репрезентовані двома способами: апелятивами (*акт, грамота, договор, згода, мир, пакт, союз, статьи, трактат, универсал*) та власними назвами (*Гадяцкие статьи, Заславские статьи, Зборовский трактат, Жванский трактат, Оливский мир, Пакт Конвента, первоначальные статьи Зиновия Хмельницкаго, право Магдебургии, привилегия Короля Казимира Великаго, постановление Велавское, Статут*) та відповідними їм синонімічними контекстуальними конструкціями.

«Потрібно розрізняти, – пише О. В. Суперанська, – політичні та економічні доктрини і документи, з одного боку, і наукові і технічні закони і закономірності, з іншого. Назви перших лінгвістично наближені до назв творів мистецтва, оскільки вони називають не матеріальну річ, не лист паперу з підписами, а ідеї, в ньому закладені, і політичний курс, проведення якого зафіксовано в документі»¹³.

Нерідко в назвах документів можуть фігурувати антропоніми, топоніми або відтопонімні прикметники. Це також є одним із доказів того, що подібні утворення належать до категорії власних назв.

Структуру документонімів, зафіксованих в «Історії русовъ», можна звести до таких основних моделей:

- 1) апелятив + відтопонімний прикметник (*трактат Зборовский, постановление Велавское*);
- 2) відтопонімний прикметник + апелятив (*Зборовский трактат,*

⁹ *Словник античної міфології*, уклад. І.Я. Козовик, О.Д. Пономарів, Київ 1985, с. 91.

¹⁰ *Ibid.*, с. 65, 136.

¹¹ *Ibid.*, с. 60.

¹² Н.В. Подольская, *op. cit.*, с. 57.

¹³ А.В. Суперанская, *Общая теория имени собственного*, Москва 1973, с. 202.

- 3) *Жванский трактат, Оливский мир, Гадяцкия статьи*); апелятив (простий чи складений) + розширювач (який включає антропонім чи топонім) (*Уния, выдуманная в Римъ Папою Климентом VIII; трактат свой, в Полонном заключенный; договорных статей, с Гетманом Богданом Хмельницким заключенных; Трактат мирных условий подписан в Карловичъ*);
- 4) апелятив-термін (як контекстуальний синонім) (*занимаемья войсками его внѣ назначенных по трактату границ* (як синонім до *Зборівського трактату*); *Статьи сии было Гетману непремѣнно объявить чинам и войску* (як синонім до *Заславських (Гадяцьких) статей*)).

У досліджуваній пам'ятці найуживанішими є моделі 1 та 2. Проте всі зазначені вище моделі можуть бути замінені іншими апелятивами чи навіть моделями, тобто мають контекстуальні синоніми і виступають як контекстуальні синоніми по відношенню один до одного. Призначення синонімів у художньому тексті полягає в тому, щоб визначити всі ті смислові відтінки, без розуміння і відчуття яких неможливе сприйняття явищ у світлі авторського бачення. Адже в цьому баченні можуть бути розкриті нові і невідомі до цього сторони (риси) явища дійсності (персонажа).

В «Історії русовъ» наявний і такий спосіб творення документонімів, як конденсація¹⁴. Двослівний дериват як результат конденсації багатослівного найменування виражає те ж поняття, яке першочергово позначалося багатослівним компонентом. Наприклад: *Трактат Зборовский был заключен по настановлению и наказу Хмельницкаго и полномочными с обѣих сторон подписан* (ИР: 94); *Цього ж дня* (8 серпня 1649 року. – В. Д.) була обнародована «*Декларація його королівської милості війську Запорізькому на пункти супліки данної*», названа *Зборівським договором*¹⁵.

Документи, що містять у собі договір 1654 року, було складено і прийнято не відразу. Пригадаймо хоча б те, що на розгляд цареві Богдан Хмельницький подав 23 статті; деякі з них були затверджені й відомі в історії під назвою „березневих статей”. У пам'ятці на позначення договору 1654 р. засвідчені такі варіанти-контекстуальні синоніми: *написать договорных статей с Царем Московским и представить их на рассмотрение; договор Гетмана Зиновья Хмельницкаго, с Царем заключенных; первоначальных статей Зиновия Хмельницкаго; в договорных статьях славнаго и мудраго Гетмана Зиновия Хмельницкаго, при соединении Малоросии с державою Великороссийскою заключенных* та ін.

Безумовно, ці ономооб'єктами тільки в плані семантики рівнозначні: вони стосуються одного об'єкта, реалізують одне значення. Проте стилістична конотація репрезентації значення зумовлена не тільки семантикою, а й авторським світобаченням, світосприйманням. З цього приводу наведемо думку Р. О. Будагова: «... контекст, оточення, в яке потрапляє слово, надає йому

¹⁴ О.О. Тараненко, *Конденсація* [в:] Українська мова: енциклопедія, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко, М.П. Зяблюк, Київ 2007, с. 266.

¹⁵ *Історія України*: у 2 кн. Кн.1. Від найдавніших часів до кінця XIX століття, Л.Г. Мельник, О.І. Гуржій, М.В. Демченко та ін, Київ 1991, с. 221.

точне значення. Як би не було багатозначним слово, в тексті, у мовленнєвому потоці, в діалозі воно отримує цілком певне значення. Контекст знищує полісемію слова, кожен раз реалізуючи його лише в одному напрямку»¹⁶. На підтвердження цього дослідник наводить таку схему¹⁷:

Запропонована Р. О. Будаговим схема не повною мірою відображає явище синонімії, тому що не враховує стилістичного забарвлення і подальшого використання. Якщо врахувати цей важливий компонент, то схема набуває більш чіткої і логічної структури:

Продемонструємо це на прикладі синонімів до договору 1654 року: *договоров Гетмана Зиновья Хмелницкаго, с Царем заключенных* (ИР: 150); *первоначальных статей Зиновия Хмелницкаго* (ИР: 172); *в договорных статьях славнаго и мудраго Гетмана Зиновия Хмелницкаго, при соединении Малоросии с державою Великоросийскою заключенных* (ИР: 210); *прежняя договорная статья Гетмана Богдана Хмелницкаго* (ИР: 231). Отже, структурним компонентом у всіх наведених прикладах виступає антропонімна модель (ім'я + прізвище) з поширювачем. Зокрема, 1-й приклад передбачає знання читачем історії та вказує на особу, яка підписувала цей документ. У 2-му прикладі прикметник *первоначальных* вказує на значення, значущість

¹⁶ Р.А. Будагов. *Введение в науку о языке*, Москва 1965, с. 20.

¹⁷ *Ibid.*, с. 58.

для народу України першого варіанта договору з Московською державою. Дещо наближеним є 4-й приклад. У 3-му ж прикладі автор підкреслює значення Богдана Хмельницького, його особисті якості як дипломата, так і державного діяча.

Тож першу функцію документонімів можна визначити як *ідентифікаційну* (і в цьому неабияка роль контекстуальних синонімів).

Другою функцією, яку виконують документоніми, засвідчені в „Історії русовь”, є *хронотопна*, тобто одночасна вказівка на час і місце підписання (а в більшості випадків – і написання). Проте Т. Б. Гриценко зазначає, що досліджуваний клас пропріативів передає лише часові проміжки ситуативно. У більшості випадків виявляється семантичний синкретизм «подія» і «час»¹⁸. Але наведена діада не відводить місце документоніма, включивши його в «подію». На нашу думку, діаду варто перетворити в тріаду: подія – документ (документонім) – час. Документ (документонім) (для конкретного випадку) є підсумком, результатом певної події, наприклад: Переяславська рада – подія, договір (документонім) – підсумок. Саме таке розмежування дозволить авторові й читачеві точніше і повніше виражати своє ставлення і до події, і до результату (підписання чи не підписання договору). Безперечно, згадавши про подію, ми співвіднесемо її з певним (конкретним) часом, місцем. Документонім виконує функцію локалізації в часі і просторі.

Вступаючи в тісні зв'язки з іншими словами, документонім є однією зі складових вияву ставлення автора та читача до зображуваної події та наслідків, виконуючи тим самим емотивну функцію.

Проаналізуємо деякі документоніми «Історії русовь» докладніше.

Пакта Конвента. Цей документонім засвідчено всього 1 раз: *Сие постановление от времени до времени каждым Королем при коронации подтверждается было под названием Пакта Конвента* (ІР: 7).

Безперечно, документ такого характеру може бути підписаний у будь-який момент між будь-якими країнами (народами) в будь-якому населеному пункті. Сам вислів указує лише на значущість документа. Тому вкажемо таке: вислів належить до дипломатичної термінології, у досліджуваній пам'ятці апелював онімізувався. **Пакта Конвента** вжито під 1386 роком. Очевидно, автор так відреагував на події 1385 року – унію, коли об'єдналися Велике князівство Литовське (до складу якого входила на той час частина українських земель) і Королівство Польське в одну державу. Ця подія, як відомо, мала велике політичне і суспільне значення для тогочасної Європи і Близького Сходу, зокрема Туреччини. Перші роки співіснування трьох націй відповідали змісту **Пакту Конвента** і виражались у зрівнянні в правах верств суспільства, які мали однаковий становий поділ у трьох державних утвореннях: шляхетство, духовенство і поспільство. Усі три гетьмани – Польський, Литовський та Руський утверджували польський король та Сенат, до складу якого входили депутати від кожного стану. Отже, на основі чинного виборчого права дозволялося вносити у владні структури пропозиції і запити кожного суспільного стану. Саме для підкреслення значущості автор «Історії русовь» онімізував цей термін дипломатії. Значущість як одна

¹⁸ Т.Б. Гриценко, *op.cit.*, с. 14.

з властивостей оніма закріпила його в історії.

Крім названих функцій, документоніми виконують ще *інформаційну* та *енциклопедичну* функції. Прикладом можуть слугувати всі документоніми, засвідчені в досліджуваній пам'ятці. Особливої енциклопедичності від читача вимагають такі документоніми, як: *договоров и союзов, предками нашими с Королями Шведскими заключенных* (ИР: 204); *Договоры сии со Швециею* (ИР: 204) та інші, які не дають прямої вказівки на той чи той документонім, але передбачають знання як мінімум двох подій, що завершилися підписанням (укладанням) договору.

Документоніми наведеного типу є далекими (тобто поза конкретним текстом) контекстуальними синонімами. Як синоніми потрібно розглядати такі вислови: *Продолжавшаяся со Швециею так долговременная война, наконец, в Августъ, 1721 года, кончилась миром, и трактат мирных условий с обѣих сторон подписан в Нейштатъ, при границъ Шведской* (ИР: 226) та сучасний відповідник *Нейштадтський мир (договір); Трактат мирных условий, подписан в Карловичъ* (ИР: 195) = *Карловицький мир (договір)*.

Власна назва *Заславские статьи* (ИР: 148) не засвідчена в жодному літописі. Проте вислів *на основании статей Гадяцких или Заславских, Портою и другими державами гарантированных* (ИР: 157) дає змогу стверджувати, що документоніми *Гадяцкие статьи* і *Заславские статьи* стосуються одного документа, тобто є абсолютними синонімами. Документонім *Заславские статьи* дозволяє припустити, що матеріали цього договору готували у двох місцях: в Україні та Польщі (зокрема – Заславлі). Очевидно, це було зумовлено ретельністю розробки та підготовки до Варшавського сейму, де ці статті мали ратифікувати. В «Історії русовъ» немає підтвердження того, що згадані вище статті були підписані в Гадячі. Натомість є всі підтвердження підписання статей у Заславлі: *В Заславль сыскал он Конгрес, состоявший из многих вельмож Польских, присланных от Короля и Ръчи Посполитой, и министров Цесарского и Турецкаго. На нем предложены были Гетману договорныя с Польшею статьи, яко бы отцом его сочиненныя чрез уполномоченных Старишин Генеральных, Верещагу и Сулиму, и названныя Гадяцкими статьями* (ИР: 143). Документонімом *Заславские статьи* автор підкреслює негативне ставлення до Івана Виговського, яке на той час було в суспільстві.

Статут. Як відомо, значну частину території Польсько-Литовської держави складали землі Білорусії та України. Суспільний лад давньої Русі був перенесений сюди в майже без змін, а юридичні норми Київської держави продовжували діяти на Литовських землях аж до XVI ст.: *А коренное право Руское, извъстное под именем судных статей и собранное в одну книгу, Статут называемую, переведено послъ с Руского на язык Польскій* (ИР: 6). З погляду зовнішньополітичного статусу суверенітет України був, звичайно, обмежений владою великого князя Литовського. Внутрішній розвиток ішов за рахунок упродовження й поширення нових системних законодавств, таких, як, наприклад, Литовський статут. З одного боку, **Статут** належить до хрематонімів, проте закладені в ньому ідеї, важливі для народів, дають усі підстави зарахувати цей онім до документонімів.

Зазначимо, що «Історія русовъ» подає заслугу Польщі перед Руською

державою – *Магдебурзьке право: судились по правам Магдебургии, издавна в Польшь введенным* (ІР: 8). Магдебурзьке право на початку XV ст. значно поширилося в Галичині, котру в 1339 р. Польща визволила і приєднала, урівнявши галицький народ у правах з польським. За Магдебурзьким правом, мешканці міст вилучалися з-під юрисдикції королівської адміністрації і запроваджувалося самоврядування. Вплив же Магдебурзького права на суспільно-політичне, громадське і правове життя українців формував нові засади національної ментальності, не властиві російській міській культурі, котра ніколи не знала норм Магдебурзького права, а завжди підпорядковувалася центральній (самодержавній) адміністрації в особі намісника¹⁹. Автор «Історії русовъ» не міг не захоплюватися ідеєю самоврядування, яке надавало Магдебурзьке право містам. Уживання документоніма підкреслює наближеність України до західної культури.

Зупинимось й на документонімі *Оливский мир: Война сия продолжалась чрез три года и кончилась Оливским миром в пользу Короля Шведскаго* (ІР: 137). Цей договір було підписано в 1660 році між Швецією і Польщею, Австрією, Бранденбургом. Наведений онім є єдиним у тому аспекті, що не стосується України напряму. Усі інші договори, згадувані в «Історії русовъ», укладено безпосередньо між українською та іншою державою.

Хрононіми виконують у пам'ятці, крім власне номінативної, темпоральну функцію. Зазначимо, що для творів на історичну тематику, де власні назви одним із завдань мають дати відповідь на запитання «Хто (що)? Де? Коли?», хрононіми перебувають на межі центру і периферії, хоча за своїми функціональними властивостями значною мірою наближаються до центральних онімів.

Як зазначає Т. Б. Гриценко, час виявляється через події та учасників подій, а тому є складно організованою структурою художнього тексту²⁰. В «Історії русовъ» систему часових окреслень складають точні дати подій із вказівкою на число, місяць і рік; свята народного календаря; назви битв, війн; назви документів. Зокрема, геортонім *Шведская война* *доказывает безмърное усердие наше к тебе и России* (ІР: 229) має чіткі межі – 1700–1721 роки. Функцію часового окреслення виконують й інші геортоніми: *пред извъстною Полтавскою баталиею со шведами* = перед 27.06.1709 р.; *трагедию свою Батулинскую кончил он* = грудень 1708 р.; *На другой день баталии Жванской* = 26.09.1653 р.; *зимовавший до праздника Рождества Христова* = 7 січня (за новим стилем); *Почему и чествовали солнце воспалением огня, яко его образа, и ввержением в него начатков от всего прозябаемаго, называя праздник сей Купалою* = 7 липня (в цьому контексті геортонім виконує власне називну функцію, вказуючи на дохристиянські вірування слов'ян). Зазначимо, що автор «Історії русовъ» мало послуговується для часового окреслення народним календарем.

Використав автор і назви двох польських свят – *Панское тѣло* і *праздник Трех крулей: Наконец, казаки, дождавшись польского праздника, Панским тѣлом* *называемого, который они отправляют с пальбою и пиршествами,*

¹⁹ С. Грабовський, С. Ставроянї, Л. Шкляр, *Нариси з історії українського державотворення*, Київ 1995, с. 128.

²⁰ Т.Б. Гриценко, *op. cit.*, с. 13.

выслали в ту ночь ползком знатную часть пѣхоты своей в одну ближайшую балку (ИР: 51). В іншому ж випадку *А* нарешті, под час польського праздника **Трех крулей** (ИР: 126) геортонім виконує власне номінативну функцію (принаймні для сучасного читача).

На час указують і конструкції на зразок *апелятив + антропонім: народу рускому давши испить самую горестную чащу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всть христиане вкушали* (ИР: 32). Прийняття унії в автора «Історії русовь» асоціюється з жорстокістю, тиранствами, що й передає конструкція.

Прагматоніми, хрематоніми. Засвідчено в пам'ятці і невелику групу пропріативів – *назви творів, предметів*. Це: *Статут* (ИР: 6, 21); *Руские законы* (тобто «Руська правда») (ИР: 4); *Алкорана* (так автор називає головну книгу ісламу – Коран) (ИР: 135); *Священное Писание* (ИР: 212); *Евангелие* (ИР: 98, 213); *чудотворный образ Богородичный* (ИР: 211) = *иконы Богородичной* (ИР: 211); *образ Балькинский, Каплуновский* (ИР: 211).

Цікаве вживання хрематоніма *Алкоран*. В усіх релігіях, як відомо, у головній книзі йдеться про добрі справи, вчинки. Герой контексту – Богдан Хмельницький, відмовляючи кримському ханові у спілці, вказує, що татари слухають турків, які самочинно внесли в Коран «правило» як засіб виправдання своїх розбійницьких, підступних дій: *многими обманами, предательствами и встьх родов хищениями и наглостями, погубившими множество народа руского, с помощью протекторов своих, турков, непримиримых врагов всего христианства, которые то и дѣлают, что гонят его и истребляют без всяких причин, а по одному старанному правилу Алкорана своего* (ИР: 135). Назва книги має компонент *ал*, що надає лексемам негативного значення (наприклад, *алхімік, алхімія*). Автор цілеспрямовано вживає саме такий варіант, тим самим натякаючи на фальшивість «нових» поглядів турків і татар стосовно України, її народу та земель.

Ці пропріативи виконують номінативну функцію. Однак назви ікон автор використовує і для передачі потоптання православної віри, вони слугують кульмінацією цього контексту: *заставляли также и Мазепу поругаться оным и топтать ногами чудотворный образ Богородичный в сель Дегтяровкѣ* (ИР: 211). Назви ікон допомагають авторові передати увесь страх від війни.

Фалероніми – власні назви орденів, медалей, відзнак²¹. У досліджуваній пам'ятці фалероніми слугують для реалізації причиново-наслідкового зв'язку сем «заслуга» – «нагорода». Зокрема, автор «Історії русовь» для підкреслення заслуг Данила Апостола перед російською державою використовує цей клас онімів: *Гетман Апостол в 1731 году, по имянному указу сыскан в Москву и тамо пожалован императрицею кавалером Александра Невского* (ИР: 236). Цю ж функцію – підкреслення людини іншого, вищого, рангу – виконує й інший фалеронім – *голубая лента ордена Св. Апостола Андрея: Когда гетман, бывши в Черниговѣ, объѣзжал верхом, со многочисленною свитою, всть городовья укрѣпления, то подлѣ главного крѣпостного бастиона, при церкви Св. Екатерины, сорвал с него*

²¹ Н.В. Подольская, op. cit., с. 140.

вихрє голубую ленту ордена Св. Апостола Андрея (ИР: 247).

Отже, онімна периферія досліджуваної пам'ятки відіграє важливу роль, посилюючи реальність у змалюванні подій, допомагаючи досягти задуманого ефекту сприймання того чи того образу.

Умовні скорочення

ИР – *Исторія Русовъ или Малой Россіи*. Москва 1846, 305 с.

ЛС – *Лѣтопись Самовидца* [в:] Лѣтопись Самовидца по новооткрытымъ спискамъ съ приложеніемъ трехъ малороссійскихъ хроникъ: Хмельницкой, «Краткого Описанія Малороссіи» и «Собранія Историческаго», Киев 1878, с. 1–207.

Бібліографія

Будагов Р.А. *Введение в науку о языке*. Москва 1965.

Грабовський С., Ставроянї С., Шкляр Л. *Нариси з історії українського державотворення*. Київ 1995.

Гриценко Т.Б. *Власні назви як засіб стилетворення в українській історичній прозі другої половини ХХ ст. (на матеріалі романів про Богдана Хмельницького)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ 1998.

Исторія України: у 2 кн. Кн.1. Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття, Мельник Л.Г., Гуржій О. І., Демченко М. В. та ін. Київ 1991.

Кононенко В.І. *Символи української мови*. Івано-Франківськ 1996.

Лукаш Г.П. *Ономастикон прозових творів Володимира Винниченка*: автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ 1997.

Мишанич Я. О. *«Исторія русів»: історіографія, проблематика, поетика*. Київ 1999.

Подольская Н. В. *Словарь русской ономастической терминологии*. Москва 1988.

Словник античної міфології, уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів. Київ 1985.

Суперанская А.В. *Общая теория имени собственного*. Москва 1973.

Тараненко О. О. *Конденсація* [в:] Українська мова: енциклопедія, Русанівський В.М., Тараненко О.О., Зяблюк М. П., Київ 2007.

Франко І. Я. *Зібрання творів*: в 50-ти т. Т. 27. Київ 1980.

Черепанова О.А. *Роль имени собственного в мифологической лексике* [в:] Язык жанров русского фольклора: межвузовский научный сборник. Петрозаводск 1983, с. 75–79.

Василь Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ОНИМНИЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ XVIII СТ.

Анотація: У статті проаналізовано онімну периферію пам'ятки української історіографії XVIII ст. „Історія русовь”. Визначено, що групу периферійних онімів утворюють теоніми, міфоніми, хрононіми, документоніми, прагматоніми, хрематоніми, фалероніми. Зроблено висновок, що онімам периферійних розрядів належить важлива роль у відтворенні реальності подій. Наявність значної кількості окремих периферійних пропріативів, зокрема теонімів, документонімів, хрононімів, свідчить про ментальність автора, його прагнення зафіксувати важливі етапи в історії країни. Оніми периферійних розрядів виконують насамперед номінативну функцію, однак вони є важливим компонентом у побудові ономастичного простору історіографічного твору загалом.

Ключові слова: українська мова XVIII ст., історіографічний жанр, пропріатив, ономастична периферія, стилістична конотація.

Vasyl Denysyuk

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

ONYMIC SPACE OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF THE EIGHTEENTH CENTURY

Summary: The article analyses the unique periphery of the monuments of Ukrainian historiography of the 18th century. In “History of Russians” it was determined that the group of peripheral proper names forms theonimes, mythonimes, chrononyms, documentonimes, pragmatonimes, chrematonimes and faleronimes. It was concluded that dull peripheral discharges play an important role in the reproduction of reality events. The presence of a large number of individual peripheral proper names, in particular the theonimes, documentonimes and chrononyms, shows the author’s mentality and his desire to fix the important stages in the history of the country. The proper names of the peripheral discharges perform primarily a nominative function, but they are an important component in the construction of the onomastic space of the historiographical work.

Keywords: Ukrainian language of the 18th century, historiographical genre, proper names, onomastic periphery, stylistic connotation.

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили
(Миколаїв, Україна)

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ

Нагальним завданням свідомих представників української держави є захист рідної української мови та здійснення усіляких заходів для її подальшого розвитку в усіх сферах суспільного життя. Адже мова – суть нації, існує мова – існує й нація, із розвитком мови розвивається й цивілізація. Саме з боротьби за мову, здебільшого, починається боротьба народів за свої права. І ця теза підтверджується українською історією¹.

Одним із найважливіших кроків у напрямку утвердження ролі й значення мови є пам'ять про історичний шлях становлення й розвитку рідної мови українців, зокрема в сфері освіти. Проблемою української мови й освіти в Україні сьогодні зацікавлена низка вітчизняних дослідників (Лариса Масенко², Світлана Румянцева³, Наталя Ломінська⁴ та інші⁵). Їх позиція щодо необхідності підтримки рідного слова зрозуміла, але більш цікавим видається ставлення до окресленої проблеми закордонних учених,

¹ О. Морозова, *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України в кінці ХІХ – на початку ХХ століття*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 88, вип. 75. Історичні науки, Миколаїв 2008, с. 46–50.

² Л. Масенко, *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000; id., *Мова і політика*, 1-е вид., Київ 1999, 100 с.; *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту*, ред. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька, Київ 2005, 399 с.; id., *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001; *Мовно-культурна ситуація в Україні*, «Дивослово», 2001, № 10, с. 7–11.; *Мова і нація*, «Київський журналіст», 2004, № 1, с. 17–24.

³ С. Румянцева, *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002, 196 с.

⁴ Ломінська Н. *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*: Навч. пос. Острог–ДЕКАЛЬБ (США) 2001.

⁵ *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, за ред. Ю. Бестере-Дільгер, 2-ге вид., Київ 2008, 363 с.; О. Любар, М. Стельмахович, Д. Федоренко, *Історія української школи і педагогіки*: Навч. пос., ред. О. Любар, Київ 2003.

зокрема поляків, які не стоять осторонь українських питань. Польські науковці не лише провели ґрунтовні дослідження з вивчення українського питання (Володимир Мокрий⁶, Ярослав Мокляк⁷, Якуб Кошчолек⁸ тощо), а й здійснюють реальні кроки щодо захисту українського слова.

Отже, мета статті – висвітлити історичний шлях розвитку руху за українізацію освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) й показати позицію українських і польських науковців у цьому питанні. У статті автор робить акцент на дослідженні мовного питання в освітній сфері, як найбільш заангажованій галузі суспільної діяльності запропонованого періоду.

Так склалося історично, що український народ століттями знаходився під чужоземними впливами. Мова, освіта та інші сфери буття людини були об'єктами русифікації, полонізації, румунізації, мадяризації тощо. Особливо показовим у цьому плані є період XIX століття.

У Наддніпрянській Україні, згідно з указами 1863 р. та 1876 р. про повну заборону української мови, прикладом великодержавної сваволі можна назвати факт, коли в Миргородській гімназії (Полтавська губернія) висіла табличка зі словами: «У стінах гімназії забороняється вихованцям розмовляти малоросійською мовою». Звичайним стало побиття українських дітей за вживання в школі рідної мови з метою «викоренити» її⁹. Учителі-українофіли піддавались постійним переслідуванням та звільненням, для більш пильного догляду за порядком із 1880 р. в університетах були призначені служителі інспекції¹⁰. Давалися взнаки й грошові надбавки, які призначалися за т.зв. «обрусеніє», за новими правилами 1892 р. – швидке сходження по службовій драбині, яке чекало на російськомовних учителів. Іногородці заохочувались до проживання на території України. Постановами Міністерства народної освіти в навчальних закладах щорічно вводились нові предмети російською мовою¹¹. Таємне навчання українською мовою вважалося злочином і каралося.

⁶ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców*, red. W. Mokry, Kraków 2010.

⁷ J. Moklak, *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.

⁸ J. Kościółek, *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, 2012, № 3, с. 449–456.

⁹ *Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р.*, Центральний державний історичний архів м. Києва (далі–ЦДІАК), ф. 321, «Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ», оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 205–212.

¹⁰ *Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г., ч. 3, № 40)*, [в:] *Сборник постановлений по министерству народного просвещения*, Санкт-Петербург 1892, с. 146.

¹¹ *Справа про пред'явлення Подільського Губернатора в комісії всенідаданішого звіту про стан губернії за 1883 рік*, 2 лист. 1884 р., ЦДІАК, ф. 442 «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства», оп. 537, спр. 209, арк. 5–6-зв.; *Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам, «Настольная книга по народному образованию»*, ред. Г. Фальборк и В. Чарнолуцкий, Санкт-Петербург 1901, т. 2, с. 1356.

У 1911 р. Міністерство внутрішніх справ у своєму рапорті сенатові підкреслило, що метою державної політики є не допустити національного відродження українців¹². Сергей Щеголев із «Союзу руського народу» робить висновок: «Українська мова мало потрібна для створення рідної малоросам обласної літератури; південноросійська народна школа не потребує малоросійських підручників та викладання; підручники й книги для неї українською мовою не лише некорисні, а навіть шкідливі; націоналізація малоруських училищ необхідна для федераційного розпаду Росії; наявність малоруської орфографії шкодить народній освіченості та зупиняє культуру Півдня Росії»¹³.

Щодо західноукраїнських земель, то на кінець XIX ст. вони не лише не були єдиним цілим із землями Наддніпрянської України, а навіть були роз'єднані між собою. Після утворення в 1867 р. Австро-Угорської імперії Галичина й Буковина стали провінціями Австрії, а Закарпатська Україна входила до складу Угорщини. Різна політична, економічна та релігійна ситуація наклала відбиток і на розвиток національної самосвідомості населення цих територій, зокрема на їх ставлення щодо українського питання взагалі.

У Галичині україномовні заклади освіти перетворювалися на школи з польською мовою викладання, українські гімназії – на утравкістичні (двомовні)¹⁴. Населення Буковини зазнавало постійних утисків із боку румунів і німців, не могло домогтися визнання належного статусу української мови. Румунська мова була мовою викладання в усіх школах Буковини, українці постійно обмежувалися в праві вступу до навчальних закладів, студентам, які відвідували румунські лекції, навіть давали стипендію¹⁵. Однак, порівняно з Галичиною, наприкінці XIX ст. тут склалися кращі умови для поширення руху за права української мови.

Найзанедбанішою в національному плані серед усіх українських земель Австро-Угорщини була Закарпатська Україна. Угорці проводили жорстку політику позбавлення українців їх національних прав. Одна з впливових будапештських газет «Pesti Hirlap» заявляла: «Національних агітаторів (неугорської національності. – О.М.) треба арештовувати. Народ ми спочатку подужаємо, а потім шляхом мирної культури помадяримо»¹⁶. На переломі сторіч цей процес зайшов уже так далеко, що один угорський публіцист, подорожуючи 1901 р. по Підкарпатській Русі, міг написати про українців таке: «Вони чисті мадяри <...>, вони спілкуються тільки по-

¹² Т. Гунчак, *Україна п. п. XX ст.*, Київ 1993, с. 52.

¹³ С.Щеголев, *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, Київ 1914, с. 154–155.

¹⁴ *Статті та рецензії В. Дорошенка 1908–1911 рр.*, Центральний державний історичний архів м.Львова (далі –ЦДІАЛ), ф. 401 «Редакція журналу «Літературно–науковий вісник», оп. 1, спр. 52, арк. 329; *Інтерпеляція депутату державної Думи у Відні Олесницького Євгена австрійській владі та стаття про організацію шкіл з викладанням на українській мові*, ЦДІАЛ, ф. 309 «НТШ», оп. 1, спр. 2775, арк. 1.

¹⁵ *Духовна семінарія в Чернівцях*, «Буковина», 1886, ч. 13, с. 1–2; *Новий спосіб румунізації*, «Буковина», 1889, ч. 18, с. 6.

¹⁶ Д.Д. *Угорська Русь*, Київ 1914, с. 25.

мадярськи. Вони закінчують мадярські школи й одружуються з інтелігентними мадярськими жінками. Коротше, вони мадяри з голови до п'ят <...>¹⁷.

Однак, не дивлячись на такі несприятливі політичні умови для розвитку рідного для українців слова, свідомі представники українського населення завжди боролися за права своєї мови. У свій час С. Єфремов, один із найяскравіших виразників потреб народу щодо українізації навчальних закладів, видатний просвітитель, застерігав: «Кайдани і гніт над мовою завжди були безсилі затримати її розвиток»¹⁸.

Узагалі, зацікавлення мовою, історією рідного краю розпочалося ще наприкінці XVIII століття на Лівобережній Україні, що славилася героїчним минулим, культурною традицією тощо. Типовою рисою національного відродження в лівобережних землях була перевага літературно-наукової, культурницької праці над громадсько-політичною діяльністю українства.

Національний рух українців Галичини, який став розгортатись під впливом ідей наддніпрянських українців, розпочався кількома десятками років пізніше, ніж у Росії, але це відставання було скоро ліквідовано. Саме Галичина стала провідником боротьби за права української мови. Типова риса національного відродження в західноукраїнських землях – це його офіційний, лояльний до віденського уряду характер, адже українська народність Галичини була захищена конституцією 1867 р., що гарантувала основні громадянські права та уможлилювала політичну активність: «Усі народності держави, що належать до різних рас, рівноправні: кожна має непорушне право зберігати й плекати свою національність і свою мову»¹⁹.

Так, у Львові в цей час поширюється україномовна преса²⁰, створюються перші українські підручники, заснуються національні організації («Просвіта», 1868 р.; культурно-наукове товариство ім. Шевченка, 1873 р.). На захист рідної мови в школі встали громади, політичні діячі, студентські та вчительські організації, що мали на меті «боронити права української мови»²¹. Активним захисником вищої школи з рідною мовою навчання виступила молодь. У цей час українці вдавалися лише до легальних методів боротьби. Подавалася маса меморандумів і петицій до галицького сейму та шкільної ради, віденського уряду й парламенту з проханням змінити

¹⁷ П.Р. Магочій, *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994, с. 46.

¹⁸ С. Єфремов, *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 5, с. 203; С. Єфремов, *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 4, с. 100.

¹⁹ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус*, Мюнхен 1987, с. 18.

²⁰ *Борьба за украинский университет*, «Украинская жизнь», 1913, № 1, с. 115; *За рідною вищою школою*, «Діло», 1912, ч. 118, с. 1–3; *Меморіал львівських українських товариств до центрального керівництва з 15.04.1910 р. в справі заснування українського університету у Львові*, «Наша школа», 1910, кн. 2, с. 78–79.

²¹ *Утраквізм в школах середніх*, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 55.

дискримінаційний стан у шкільництві²².

Важливе місце займали вимоги відкриття українських початкових та середніх шкіл у Львові, паралельних українських класів при гімназіях, зрівняння права польської та української мов у шкільних закладах, зміни навчальних планів та видання українських підручників і посібників, припинення утисків українських учителів та переслідування діячів, заснування українського університету.

Результатом творчих пошуків населення Галичини стало виникнення у Львові з початком 1884–1885 шк. р. народної школи з українською мовою викладання, української чоловічої 4-класової школи, де навчання велося рідною мовою²³. У подальші роки кількість україномовних початкових навчальних закладів збільшувалася. Влада не вбачила в них великої загрози.

Українська середня освіта була в гіршому стані. Уряд не бажав виховувати національно свідому українську інтелігенцію, однак українцям вдалося домогтися певних перемог. У 1874 р. було дозволено навчання рідною мовою в середніх навчальних закладах. У 1887 р. відкрито першу українську гімназію в Перемишлі: спочатку у вигляді паралельних українських класів, згодом вона стала повною. З вересня 1892 р. цісар Франц-Йосиф дозволив заснувати державну гімназію з українською мовою навчання в Коломиї²⁴. У 1893 р. тут створено паралельні українські класи, а в 1900 р. гімназія стала повною. У 1898 р. виникла україномовна гімназія в Тернополі (1906 р. – стала самостійною)²⁵.

Щодо вищої освіти, то тривалий час австро-угорські власті були непоступливими в цьому питанні. Лише під тиском громадськості в 1894 р. у Львівському університеті була відкрита кафедра історії України, яку очолив Михайло Грушевський. Ставилося питання про відкриття кафедри математики з українською мовою викладання²⁶.

У 1880-х рр. виникли перші національні освітньо-шкільні об'єднання: «Руське Товариство Педагогічне» (РТП, Львів, 1881 р.); «Руська школа» (Чернівці, 1887 р.), які на офіційному рівні починають виступати на захист української школи. Результатом творчих пошуків західноукраїнських педагогів стала перша в історії Галичини програма розбудови української

²² Відозва, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 1–2; Внесене посла Ю. Романчука, «Школьна часопись», 1884, ч. 19, с. 148–149; Меморіал буковинського православного духовенства руської народности, Черновці 1899, с. 13; Меморіал товариства «Учительська громада» до ц. к. Краєвої Шкільної Ради в справі науки української мови й літератури в середніх школах з польською викладовою мовою, «Наша школа», 1910, кн. 1, с. 76–80; Меморіал Товариства «Учительська Громада» до міністра-президента бар. Бека й міністра Просвіти Мархета в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1909, кн. 1–2, с. 142–153.

²³ Друга народна школа з руським викладовим язиком у Львові, «Шкільна часопись», 1884, ч. 10, с. 73–75; Дело руської народної школи у Львові майже полагожене, «Шкільна часопись», 1884, ч. 17, с. 141.

²⁴ Ювілейна книга української гімназії в Тернополі (1898–1998), ред. С. Яреми, Тернопіль-Львів 1998, с. 27.

²⁵ І. Курляк, Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.), Львів 1997, с. 10–13.

²⁶ ЦДІАК, ф. 146, оп. 51-а, спр. 975, арк. 1–5.

національної школи, оприлюднена 26 березня 1884 р.²⁷

Наприкінці 1890-х рр. на західноукраїнських землях відбувається політизація національного руху, завершується перехід до масового національного руху українців. Уперше питання про українське урядування й відкриття українських кафедр публічно поставило загальноакадемічне віче в Коломиї 15 вересня 1880 р., а через два роки, 7 серпня 1882 р., це було чітко заманіфестовано на загальноакадемічному вічі за участю 130 студентів вищих шкіл Галичини²⁸.

Однак не слід забувати про одну особливість мовної ситуації в Галичині: західноукраїнське населення виступало за права живої народної мови. Це не була літературна мова, якою користувались автори Наддніпрянської України і яка вважалася взірцем для всієї країни. Однак саме ця обставина й сконсолідувала населення Галичини для ведення досить активної боротьби за права рідної мови.

На Наддніпрянщині наприкінці XIX ст. українці були одним із найбільш малописьменних народів Російської імперії. Якщо у деяких російських губерніях рівень освіченості досягав 36,1% (Ярославська), то за тим же показником українські губернії не перевищували 16,4% (Чернігівська), а подекуди він складав 10,5% (Подільська), 9,4% (Волинська) і навіть 6,3% (Овруцький повіт Волинської губернії)²⁹. Перепис 1897 р. показав, що на 100 чоловік населення було лише 13 письменних. Осіб з освітою вище початкової було лише 1,102%; із загальною середньою – 1,691%; із вищою – 0,178%³⁰. У цілому, рівень освіченості чоловіків складав 23,3%, жінок – 3,9%, у той час як у німців він становив відповідно 59,9% і 58,6%, литовців і латишів – 52% і 62,5%, євреїв – 48,9% і 28,2%, фінів – 35,2% і 26,9%, а в цілому в Російській імперії – 29,3% і 13% – відповідно³¹. На нашу думку, привілейоване становище, яке за цією ознакою займають німці, звичайно, пояснюється тим, що їм дозволялося мати школи рідною мовою. Таким чином, у кінці XIX ст. українська нація, одна з найбільших у Європі, антиукраїнськими діями уряду була зведена до становища неосвіченого кріпака, позбавленого своїх найелементарніших прав.

У 1890-ті рр. на захист рідного слова виступило вчительство. Педагоги почали самовільно впроваджувати рідну мову в навчальних закладах. Так, школи з навчанням українською були засновані в маєтку

²⁷ І. Єгорова, *Становлення системи національного виховання на Західній Україні (друга половина XIX – початок XX століття)*, «Освіта й виховання в Польщі й Україні (XIX–XX ст.)». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20–22 травня, 1998 р., Ніжин), ч. 1, Ніжин 1998, с. 248.

²⁸ Б. Якимович, *Український тасмний університет у Львові і Український Вільний університет: до питання генези*, «Науковий збірник Українського Вільного Університету», т. 16, Мюнхен-Львів 1993, с. 22.

²⁹ *Украинский вопрос*, Москва 1915, с. 140.

³⁰ Г. Н-ін, *Сторінки з історії «українського питання»* (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року, «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 182; *Русский календарь на 1908 г. А. Суворина*, Санкт-Петербург 1908, с. 227.

³¹ *Процент грамотности народов, живущих в европейской России*, «Украинский вопрос в его прошлом и настоящем», ред. О.К. Волкова, М.С. Грушевського, М.М. Ковалевського, О.Е. Корша і др., Санкт-Петербург 1916, т. 2, с. 405.

Х. Алчевської в с. Олексіївці (на Катеринослащині), де вів заняття Б. Грінченко, В. Лесевичем, українським драматургом М. Кропивницьким (садиба «Затишок» Куп'янського повіту Харківської губ.), просвітителем М. Аркасом (с. Богданівка на Миколаївщині). Відома й Брусівська школа Хорольського повіту Полтавської губ., де вчителював С. Панасенко як школа з українською мовою викладання³². Б. Грінченко писав: «Мало успіху буде мати та школа, куди дитя переходить із дому, як із раю в пекло, та з якої біжить додому, як із темного пекла, в якому все темне, чуже, незрозуміле, в світлий рай, де все ясно, зрозуміло, близьке до серця <...>»³³. Однак влада звільняла таких «небезпечних» викладачів, а такі школи довго не існували. Крім того, це все-таки були одиничні випадки, коли українці наважувалися самовільно навчати дітей українською мовою.

У цей час відкрито виступили з вимогами української школи з рідною мовою викладання вихованці навчальних закладів. Учні та студенти організовували гурти, проводили віча, зверталися з вимогою введення української мови в школах до керівників навчальних закладів, уряду країни³⁴. Із кінця XIX ст. і в подальші роки борцями за українізацію навчальних закладів виступили окремі земства³⁵. На зламі століть створюються перші нелегальні політичні партії, які починають приділяти увагу мовному питанню³⁶. Постійно порушуються питання про права української мови на численних зібраннях громад³⁷. На ім'я Голови Комітету Міністрів С. Вітте надходили листи від жителів різних міст щодо зняття обмежень для української мови³⁸. Українським питанням зацікавлюється закордонна громадськість.

У 1904 р. Академія наук, Київський і Харківський університети, а також Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатори висловилися проти обмеження вживання української мови³⁹. Від академії наук доповіді про припинення утисків щодо української мови підготувала комісія

³² Ф.М. Борис Дмитрович Грінченко, «Рада», 1910, 27 квітня (№ 94), с. 1; *Украинский вопрос*. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3-е, Москва 1917, с. 92.; *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.)*: Нариси, Київ 1991, с. 313.

³³ Б. Грінченко, *На безпросветном пути*, «Русское богатство», 1905, кн. 10, с. 1.

³⁴ ЦДАК, ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 3.; О. Пчілка, *Українські університетські кафедри*, «Рідне слово», 1906, № 46, с. 1–2; ЦДАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1.

³⁵ *Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка*, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192; ЦДАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147.

³⁶ *Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка*, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192; ЦДАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147.

³⁷ Г. Васильович, *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 24–25.

³⁸ *Докладная записка Председателю Комитета Министров С. Ю. Витте от малорусского актёра, дворянина М.Л. Кропивницкого от 8 янв. 1905 г.* – Б.м 1905, с. 1; *Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С. Ю. Витте из Одессы от 21 янв. 1905 г.*, Одесса 1905, с. 1–9; *Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г.*, Санкт-Петербург 1905, с. 1; *Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С.Ю. Витте от граждан г. Харькова*, Харьков 1905, с. 1.

³⁹ *Докладная записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского слова*, Б.м, с. 3.

під керівництвом Ф. Корша в складі академіків А. Фаміцина, В. Зеленського, Ф. Фортунатова, О. Шахматова, А. Лаппо-Данилевського, С. Ольденбурга та ін. Виступи щодо ролі та значення української мови підготували також С. Русова, О. Русов, О. Лотоцький та ін.⁴⁰ Однак на цьому етапі українці ще не були достатньо згуртовані у своїх домаганнях, не мали чіткої мети.

У ході революції 1905–1907 рр. було гарантовано громадські права українського населення, заборона української мови втратила силу. З'явилося чимало нових українських видань, серед яких «Рада», «Рідний край» та ін. На їхніх сторінках обговорювалися питання щодо розвитку української мови в Україні⁴¹. Про це йшлося й на зібраннях земств: на повітових та губернських земських зборах, на з'їздах народних вчителів, на зборах думи, у зверненнях до міністерства освіти тощо⁴². У Москві, у Санкт-Петербурзі створювались українські студентські громади, які виступали за рідномовну освіту для українців⁴³.

У результаті, у 1906 р. Міністерство народної освіти дало дозвіл вивчати українську мову в тих гімназіях, де цього схочуть. Рідна для українців мова мала викладатися як необов'язковий предмет у вільний від навчальних занять час. У такому статусі вона була введена в Кам'янець-Подільській жіночій гімназії пані Славутинської, у приватних навчальних закладах міста Одеси та ін.⁴⁴

У 1906 р. І. Стешенко в Київській школі ім. Лисенка в драматичному відділі читав для учнів-українців лекції з історії української драми українською мовою. Водночас Синод дозволив викладання української мови в Подільській духовній семінарії, у церковно-учительській школі в м. Вінниці та в усіх початкових школах єпархії⁴⁵. Але згодом під впливом загального реакційного настрою школи були позбавлені наданого їм права.

На початку ХХ ст. найбільш завзято йшла боротьба за україномовну вищу освіту. Досить наполегливими були вимоги створення українознавчих кафедр при вищих навчальних закладах⁴⁶. В університети постійно надходили прохання з різних міст України про введення в курс викладання рідної мови. М. Сумцов переконував, що, будучи забороненим владою, українське слово

⁴⁰ *Императорская Академия Наук об отмене стесненной малорусского печатного слова*, Санкт-Петербург 1905, с. 42–72.

⁴¹ Гр. К. *Рідна мова. Український буквар*, «Рідний край», 1906, № 43, с. 19; *Судьбы украинской печати*, «Украинский вестник», 1906, № 13, с. 923; *Українська шкільна справа*, «Рідний край», 1906, № 45, с. 1–2.

⁴² Безгласный. *Родной язык – родная и школа*, «Юг», 1905, 12 окт., 3; ІР ЦНБ, ф.1, спр. 6670, арк. 1; *Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса*, «Киевская старина», 1905, № 1, с. 31–32; ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 151; ЦДІАК, ф.707, оп.299, спр. 325 б, арк. 3.

⁴³ ІР ЛНБ, ф. «НТШ», оп. 2, спр. 23, арк. 1–25.

⁴⁴ *Рідна мова в гімназії*, «Рідний край», 1906, № 18, с. 12; ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк.13; *Українська мова в гімназіях*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8; *Українська мова в гімназіях*, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9; К.Г. *Вчителям дозволено розмовляти українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8.

⁴⁵ *Лекції українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9.

⁴⁶ *На педагогических курсах в Киеве*, «Украинская жизнь», 1913, № 7–8, с. 124; С. Русова, *Курсы народных учителей в Киеве*, «Украинский вестник», 1906, № 14, с. 967.

не залишилось у забутті. Викладання української мови було введено в різні курси такими викладачами, як О. Потєбня, А. Метлинський, М. Хасанський, Д. Багалій⁴⁷.

До редакції «Ради» надходили групові листи про українознавчі курси в університетах. За кілька місяців число підписів під листами сягнуло більше 10 тисяч. У 1906–1907 р. М. Сумцов у Харківському університеті почав читати курс української народної словесності, а О. Грушевський у Новоросійському – курс історії України українською мовою. У той же час у Київському університеті почав читати лекції з історії української літератури професор О. Лобода⁴⁸.

За галицьким прикладом виникали товариства «Просвіта» (понад сто) і селянські спілки. Розвиток української національної свідомості був головною метою діяльності «Просвіт»⁴⁹. Одеська «Просвіта» неодноразово порушувала питання про українські кафедри у своєму університеті⁵⁰, перша намагалася відкрити середню школу з викладовою українською мовою⁵¹. Київське товариство «Просвіта» зверталось до Ради Професорів Університету святого Володимира з проханням завести кафедри з українською викладовою мовою⁵². Голова ж Миколаївської «Просвіти» навіть зміг відкрити україномовну школу в селі Богданівка⁵³.

Неодноразово питання про навчання дітей рідною мовою піднімали й просвітницькі організації: Санкт-Петербурзький комітет письменності, Київське та Харківське товариства грамотності та ін.⁵⁴ Важливе місце в русі за права української мови займало створене в 1907 р. Українське Наукове Товариство в Києві, яке підтримувало тісні зв'язки з борцями за україномовну освіту Західної України⁵⁵.

Почався випуск українських підручників, але в школах вони майже не використовувались, бо українських шкіл, як таких, в Україні не було. Питання українізації освіти звучало в російській Державній Думі. У третій Думі невелика група українських депутатів навіть запропонувала законопроект про права української мови в школі⁵⁶. Так, навіть серед великоросів з'явилася

⁴⁷ М. Сумцов, *История и этнография Малоросси, как предметы преподавания в Харьковском университете*, «Киевская старина», 1906, № 5–6, с. 37, 39.

⁴⁸ М. Залізник, *Російська Україна й її відродженє*, Львів 1910, с. 52; С. Петлюра, *Вибрані твори та документи*, Київ 1994, с. 49.

⁴⁹ ДАКО, ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1; ДАМО, ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155; О. Лисенко, *Значення українських «просвіт» для справи шкільного навчання*, «Рідна школа», 1992, № 3–4, с. 21; С. Шелухин, *Одеська «Просвіта» (Лист до редакції)*, «Рідний край», 1906, № 44, с. 8.

⁵⁰ М. Аркас, *Подорож до Одеси*, «Рідний Край», 1906, № 46, с. 5

⁵¹ *Перша українська гімназія в Одесі*, «Киевская Старина», 1906, № 5–6, с. 49.

⁵² *В справі заснування українських кафедр в київському університеті*, «Рідний край», 1906, № 50, с. 7–8.

⁵³ О. Морозова, *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 107.

⁵⁴ *Українське питання*, Київ 1997, с. 88.

⁵⁵ ІР НБУ, ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.

⁵⁶ О. Морозова, *Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.)*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 33, вип. 24. Історичні науки, Миколаїв 2005, с. 23–25.

думка, що утиски українського слова не витримують ніякої критики. Українське питання продовжувало цікавити й закордонну громадськість.

Багатонаціональний Південь теж підтримував населення Наддніпрянщини в його домаганнях і брав безпосередню участь у боротьбі за українську школу⁵⁷, хоча активність громадян тут і не була досить високою.

У 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції. У статті 3 Зводу Основних державних законів Російської імперії наголошувалося: «Русский язык есть язык общегосударственный и обязателен в армии, во флоте и во всех государственных и общественных установлениях. Употребление местных языков и наречий в государственных и общественных установлениях определяется особыми законами»⁵⁸.

За період 1905–1914 рр. не було відкрито жодної української школи. Кілька приватних гімназій намагалися включити українську мову як дисципліну до своєї програми. Урядові чиновники «дали дозвіл»⁵⁹, але за умови, що викладачі матимуть диплом з української мови. Влада прекрасно знала, що таких дипломів в Російській імперії немає.

На Поділлі була спроба українізувати церковно-приходські школи. 12 жовтня 1907 р. Святіший Синод дав на це дозвіл. Спроба закінчилася нічим, бо місцева влада застосувала жорстокі утиски до вчителів⁶⁰.

Хоч власті й не спромоглися деполітизувати рух, проте подальше розгортання національно-політичної агітації наштовхнулося на перешкоди. На відміну від українців Галичини російські українці не досягли до 1914 р. стадії масового руху. Лише після 1917 р. почалася активна українізація навчальних закладів. Незважаючи на це, саме мова єднала українців у їх боротьбі, сприяла подальшому існуванню української нації.

Потрібно пам'ятати й те, що ідеї національного відродження плекалися перш за все серед інтелігенції, але українська нація формувалася переважно як селянська: 95% населення займалось сільським господарством, 1% – промисловістю (1900 р.). Прошарок української інтелігенції налічував не більше 15 тис. чоловік⁶¹!

На початку ХХ століття легальний стан мови в Галичині й на Буковині суттєво не змінився. 1900–1916 рр. у цих краях позначені намаганням якнайповніше реалізувати гарантовані права. Загальна освіта українських дітей у Галичині між 1900 і 1914 рр. поволи, але неухильно покращувалась. Успіхи, однак стосувалися тільки початкової школи; українських гімназій було мало, а в університетах українською мовою викладали лише суто

⁵⁷ Безгласный, *Родной язык – родная и школа*, «Юг», 1905, 12 окт., с. 3; О. Морозова, *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи*, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 17, вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 104–108; Є. Сінкевич, Н. Кузова, *Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр.*, «Південний архів»: Збірник наукових праць. Історичні науки, вип. 6, Херсон 2001, с. 85–89.

⁵⁸ *Извлечение из Свода Основных государственных законов* (Свод законов, т. 1, часть 1. Изд. 1906 г.), [в:] В. Чарнолуцкий, *Настольная книга по народному образованию*, Санкт-Петербург 1911, с. 1.

⁵⁹ *Ibid.*, с. 524.

⁶⁰ Ю Шевельов., *op. cit.*, с. 53.

⁶¹ В. Сарбей, *Національне відродження України*, т. 9, Київ 1999, с. 176.

українські предмети.

У 1911 р. у Галичині було 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою навчання і, крім того, у 1024 школах українська мова була обов'язковим предметом освіти⁶². На Буковині в цьому ж році українських народних шкіл нижчого типу було 216, а українська мова вивчалася як обов'язкова у 23. Кількість українських класів у початкових школах вищого типу складала 313 (із 696). На Закарпатті склалася значно гірша ситуація. У період із 1908 по 1915 р. тут ліквідували всі 313 українські та 82 утравістичні школи. Ішла активна мадяризація краю⁶³.

Щодо середньої освіти, то на поч. ХХ ст. у Галичині урядових гімназій з українською викладовою мовою було 5 (у Львові, Перемишлі, Коломиї, Тернополі, Станіславі)⁶⁴ й 4 утравістичні (у Бережанах, Стрию, Рогатині, Яворові) із викладанням українською мовою частини предметів. Буковина мала одну українську гімназію у Вижниці й дві українсько-німецьких (у Чернівцях і Кіцмані)⁶⁵.

Яскравою сторінкою боротьби галицького населення за права рідної мови стала боротьба за існування українського університету. Так, починаючи з 1900 р., у Львівському університеті проф. К. Студинський почав викладати історію української літератури з кінця ХV ст., проф. О. Колесса – історію української літератури ХІХ ст., проф. Кокорудзь – українську мову⁶⁶. Про потребу в заснуванні вищого україномовного навчального закладу заявили українські політичні партії, про це говорили демонстранти й страйкарі⁶⁷. Політичного забарвлення набула й так звана сецесія (відокремлення) 1902 р. – акція колективного протесту, коли українські студенти одночасно перейшли з полонізованого Львівського університету до університетів Відня й Праги⁶⁸.

На початку ХХ ст. галицька інтелігенція проявила ініціативу. У 1908 р. були створені приватні гімназії в Копичинцях і Яворові, у 1909 р. – Рогатині й Городенці. Згодом з'явилися українські приватні гімназійні курси в Буську та Збаражі⁶⁹.

Згодом відбулося поступове зниження інтенсивності боротьби українського населення за права української мови в результаті реакції. Світова війна остаточно зупинила всякі дії щодо українізації. За таких умов показово залишилася тільки кількість рідномовних початкових навчальних закладів: 1911 р. – 2514 урядових початкових шкіл з українською мовою

⁶² *Украинский вопрос*. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3, Москва 1917, с. 95.

⁶³ *Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (Х – п. ХХ ст.)*. Нариси, Київ 1991, с. 353.

⁶⁴ *Украинский вопрос...*, с. 95.

⁶⁵ М. Кугутяк, *Проблема українського університету в суспільно-політичному русі східної Галичини (1848–1918)*, [В:] *Науковий збірник Українського Вільного університету*, т. 16, Мюнхен-Львів, 1993, с. 18–19.

⁶⁶ *Украинские курсы во Львовском университете*, «Киевская старина», 1903, № 2, с. 91.

⁶⁷ В. Качмар, *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (к. ХІХ – п. ХХ ст.)*, Львів 1999, с. 34–35.

⁶⁸ *К гонениям на русинский язык в Галичине*, «Киевская старина», 1903, № 6, с. 193–194.

⁶⁹ *Українські приватні гімназії в 1910/11 шк. р.*, «Наша школа», 1910, кн. 4, с. 73–79.

навчання, 1913 р. – 2613⁷⁰. У 1912 р. тут було 7 державних українських гімназій, планувалося відкриття декількох класів української приватної середньої школи⁷¹. На початок війни в Австрії було 8 державних українських гімназій (Львів, Перемишль, Тернопіль, Коломия, Станіслав, Вижниця, Кіцмань, Чернівці) та 4 приватні (Рогатин, Яворів, Городенка, Львів)⁷². У зимовому семестрі 1912 р. у Львівському університеті читалися українською мовою 16 курсів, не рахуючи практичних занять. Перед світовою війною тут було 8 українських кафедр та 4 доцентури⁷³.

Після завоювання австрійської України царським урядом у 1914–1915 рр. українська освіта стала об'єктом русифікації. Проте не маючи змоги впроваджувати рідну мову в навчальних закладах Галичини, українці сприяли її введенню в освітніх установах інших місцевостей⁷⁴. Це свідчить про великий потяг до збереження, хоча б на іншій території, рідного слова, нації.

Отже, проблема українізації освіти виникла в українців ще з давніх часів і була пов'язана з національним рухом, що, у свою чергу, залежав від соціально-політичного, культурно-історичного розвитку окремих українських земель. Мета українського національного руху в Росії була передусім культурницькою, його організаторам так і не вдалося здобути прихильність селянських мас. В австрійській конституційно-правовій державі цілі боротьби вирішувалися переважно парламентськими шляхами. Соціально-економічні інтереси селян сполучалися в національній програмі з політико-культурними постулатами інтелігенції. Це зумовило таку ситуацію: рух за україномовну освіту на українських землях Росії розпочався раніше, ніж у Галичині, проте вже в 1848 р., а остаточно у 1860-ті рр., темпи розвитку національних процесів у Галичині випередили російські. Тільки в цьому регіоні вдалось на початку ХХ ст. перейти від фази розгортання у фазу масового руху.

Можна виділити три етапи боротьби галицьких українців за українізацію навчання:

1. 80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст. – зародження та розгортання руху (вимоги української школи ставились на офіційному рівні).
2. 1900–1910 рр. – масовий національний рух (застосовувались усі методи боротьби, у русі брали участь усі верстви населення, особливо яскраво боротьба проявилася в Львівському університеті).
3. 1910–1917 рр. – спад та згорання руху.

Та три етапи боротьби населення Наддніпрянської України за статус і права рідного слова в навчальних закладах:

1. кінець ХІХ ст. – 1905 р. – період, коли питання українізації освіти стало основним у роботі українських педагогів, громадських та просвітніх товариств, молоді, партій; відбуваються перші спроби впровадити

⁷⁰ *Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь»*, изд. 3-е, Москва, с. 95.

⁷¹ *Українська реальна школа у Львові*, «Діло», 1912, ч. 68, с. 3.

⁷² *Украинские гимназии*, «Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 91–92.

⁷³ Г. Васьюкович, *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 21.

⁷⁴ *Українські гімназійні курси у Відні в 1916–1917 рр.*, Відень 1917, с. 3–5.

- рідну мову в навчальний процес; українське питання виходить на державний рівень, ним зацікавлюється закордонна громадськість.
2. 1905–1907 рр. – період активної боротьби населення Наддніпрянської України за рідну мову навчання, українці здобувають деяких досягнень. Потужною силою виступила інтелігенція, медійною платформою для обговорення актуальних питань стала преса. У боротьбу включилися майже всі верстви населення. Активно проходив рух за українізацію вищих навчальних закладів.
  3. 1907–1917 рр. – згорання руху. Незважаючи на поживлення національного руху українців на початку ХХ ст., із 1907 р. розпочався новий наступ політичної реакції⁷⁵.

Значний внесок у напрямку підтримки рідної мови українців роблять і польські науковці. В умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року й становлення незалежної України, головним завданням польських й українських вчених стало дослідити питання спільної історії на засадах об'єктивності й розуміння. Учасниками українсько-польського наукового діалогу, а згодом й співпраці, у тому числі у культурній сфері, виступають Ягеллонський університет (Краків), Університет Марії Кюрі-Склодовської (Люблін), Варшавський університет, а також навчальні заклади й науковці Слупська, Ольштина, Зеленої Гори, Ченстохови, Вроцлава, Торуня, Гданська тощо, а також Львівський національний університет ім. І. Франка, Волинський національний університет імені Лесі Українки у Луцьку, Чорноморський національний університет імені Петра Могили у Миколаєві та багато інших⁷⁶.

Разом з питаннями українсько-польського протистояння другої половини XVII століття, визвольних змагань 1918–1921 р., трагічних сторінок часів Другої світової війни⁷⁷ мовна проблема стала предметом ретельного вивчення як українських (С. Буда, В. Сарбей, В. Качмар та ін.),⁷⁸ так і польських колег (М. Malikowski, A. Sawicz, P. Kuspyś, J. Kościółek)⁷⁹.

Характерно, що поруч із поляками, активізували свою дослідницьку діяльність і представники української меншини Польщі. Формування демократичних інститутів Третьої Речі Посполитої створило сприятливі умови для створення спеціалізованих дослідницьких інституцій (Фундація Святого Володимира у Кракові, голова – Володимир Мокрий, Південно-Східний Інститут у Перемишлі, що очолює Станіслав Степень, Інститут

⁷⁵ О. Морозова, *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України...*, с. 16.

⁷⁶ О. Морозова *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій*, «Чорноморський літопис»: Науковий журнал, Миколаїв 2011, вип. 46 с. 87–91.

⁷⁷ Я. Качмарчик, *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996; W. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651*, Warszawa 1998; *Polacy i ukraińcy podczas II wojny światowej*, red. W. Bonusiak, Rzeszów 2000.

⁷⁸ *Українське питання*, Київ 1997; В. Сарбей, *Національне відродження України*, Київ 1999, т. 9; В. Качмар, *op. cit.*, с. 34–35; *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації*, за ред. Ю. Бестерс-Дільгер, 2-ге вид., 2008, 363 с.

⁷⁹ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodu Ukraińców...*; M. Malikowski, *Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich*, Rzeszów 2010; A. Sawicz, *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010; P. Kuspyś, *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.

Центрально-Східної Європи у Любліні, голова – Єжи Ключовські⁸⁰ тощо). За сприяння цих та багатьох інших установ вийшла друком низка робіт із проблематики української мови⁸¹. Як українські, так і польські вчені переконані, що українська мова з давніх часів мала фундаментальне значення для розвитку самосвідомості й культури українців, без мови не було б народності, нації.

Серед польських учених, що займаються проблемою української мови хотілося б виділити Володимира Мокрого, професора кафедри українознавства Ягеллонського університету, автора роботи «Роль рідної української мови у збереженні ідентичності й розвитку національної культури українців другої половини XVI та перших десятиліть XVII століття» та багатьох інших. За його ж редакцією вийшла праця «Мова, культура, ментальність й національна ідентичність українців»⁸². Щиро вболіваючи за долю України й української мови, професор Мокрий щороку влаштовує міжнародні конференції за участю багатьох знаних учених України, Польщі, Росії тощо, видає часопис «Краківські українознавчі зошити», проводить активну роботу на підтримку руху українців на шляху демократизації суспільства тощо, виносячи українську проблему на міжнародний рівень.

Таким чином, проблема щодо стану й статусу української мови, зокрема в навчальних закладах, в Україні виникла ще декілька століть тому. Питання набуло особливого загострення за часів незалежності української держави через нестабільність політичного курсу країни, збільшення кризових явищ у державі, породжених духовною бідністю людей, втрату цінності національних особливостей тощо. Не дивлячись на прогресивні зрушення у сфері українізації, в останні роки українцям нагально необхідно ставити мовне питання на перший план у порядку денному. Закордонна громадськість, зокрема польська, активно підтримує українців у їх домаганнях підняти престиж української мови. Це є одним з об'єднавчих чинників української й польської наукових позицій, сприяє покращенню українсько-польських відносин тощо.

Бібліографія

Gapski H., *Instytut Europy środkowo-wschodniej w Lublinie*, [w:] *Prace komisji wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1997, t. 4.

Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców, red. W. Mokry, Kraków 2010.

Kościółek J., *Język ukraiński wobec wyzwań współczesnej sytuacji społeczno-politycznej na Ukrainie*, «Przegląd Wschodnioeuropejski», 2012, № 3, с. 449–456.

⁸⁰ H. Gapski, *Instytut Europy środkowo-wschodniej w Lublinie*, [w:] *Prace komisji wschodnioeuropejskiej*, Kraków 1997, t. 4, s. 207.

⁸¹ *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców...*; W. Mokry *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, Kraków 2010

⁸² *Język, kultura, mentalność a tożsamość narodowa Ukraińców...*; W. Mokry, *Rola rodzimego języka ukraińskiego ...*

Kuspyś P., *Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Polityka. Gospodarka. Wojsko. Sektor pozarządowy*, Kraków 2009.

Malikowski M., *Wybrane problemy stosunków polsko –ukraińskich*, Rzeszów 2010.

Moklak J., *W walce o tożsamość Ukraińców. Zagadnienie języka wykładowego w szkołach ludowych i średnich w pracach galicyjskiego Sejmu Krajowego 1866–1892*, Kraków 2004.

Mokry W. *Rola rodzimego języka ukraińskiego w zachowaniu tożsamości i w rozwoju kultury narodowej Ukraińców drugiej połowy XVI i pierwszych dziesięcioleci XVII wieku*, Kraków 2010

Polacy i ukraińcy pod czas II wojny światowej, pod red. W. Bonusiaka, Rzeszów 2000.

Sawicz A., *Problematyka ukraińska w prasie polskiej w latach 1991–1996*, Poznań 2010.

Serczyk W., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny. 1648–1651*, Warszawa 1998.

Аркас М., *Подорож до Одеси*, «Рідний Край», 1906, № 46, с. 5.

Безгласный. Родной язык – родная и школа, «Юг», 1905, 12 окт., с. 3.

Борьба за украинский университет, «Украинская жизнь», 1913, № 1, с. 113–115.

В справі заснування українських кафедр в київському університеті, «Рідний край», 1906, № 50, с. 7–8.

Васькович Г., *Шкільництво в Україні (1905–1920)*, Мюнхен 1969, с. 24–25.

Відозва, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с.1–2.

Внесенє посла Ю. Романчука, «Школьна часопись», 1884, ч. 19, с. 148–149.

Гр. К. *Рідна мова. Український буквар*, «Рідний край», 1906, № 43, с. 19.

Грінченко Б., *На безпросветном пути*, «Русское богатство», 1905, кн. 10, с. 1–27.

Гунчак Т., *Україна п. п. ХХ ст.*, Київ 1993.

Д.Д. *Угорська Русь*, Київ 1914.

Дело руської народної школи у Львові майже полагоджене, «Шкільна часопись», 1884, ч. 17, с. 141.

Державний архів Київської області (Далі - ДАКО), ф. 10, оп. 1, спр. 21, арк. 1.

Державний архів миколаївської області (Далі- ДАМО), ф. 206, оп. 1, спр. 6, арк. 155.

Доклад гласного Шрага И. и ходатайство Борзенского земства о допущении в народные школы народного языка, [в:] *Журналы заседаний Черниговского губернского земства*, Чернигов, 1901, с. 185–192.

Докладная записка Академии Наук об отмене стеснений малорусского слова, Б.м., с. 3.

Докладная записка на имя Председателя Комитета Министров Стат-Секретаря С. Ю. Витте из Одессы от 21 янв. 1905 г., Одесса 1905, с. 1–9.

Докладная записка Председателю Комитета Министров из Санкт-Петербурга от 10 февр. 1905 г., Санкт-Петербург 1905, с. 1

Докладная записка Председателю Комитета Министров С. Ю. Витте от малорусского актёра, дворянина М.Л. Кропивницкого от 8 янв. 1905 г. – Б.м 1905, с. 1.

Докладная записка Председателю Комитета Министров тайному советнику С.Ю. Витте от граждан г. Харькова, Харьков 1905, с. 1.

Друга народна школа з руським викладовим язиком у Львові, «Шкільна часопись», 1884, ч. 10, с. 73–75.

Духовна семінарія в Чернівцях, «Буковина», 1886, ч. 13, с. 1–2.

Єгорова І., *Становлення системи національного виховання на Західній Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)*, «Освіта й виховання в Польщі й Україні (ХІХ–ХХ ст.)». Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20–22 травня, 1998 р., Ніжин), ч. 1, Ніжин 1998, с. 248.

Єфремов С., *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 5, с. 183–212.

Єфремов С., *Заметки на текущие темы*, «Киевская старина», 1905, № 4, с. 81–111.

За рідною висшою школою, «Діло», 1912, ч. 118, с. 1–3.

Залізняк М., *Російська Україна й її відродженє*, Львів 1910.

Извлечение из общих распоряжений по средним учебным заведениям ведомства министерства народного просвещения, имеющих отношение к учительским институтам, семинариям и школам, «Настольная книга по народному образованию», ред. Г. Фальборк и В. Чарнолуский, Санкт-Петербург 1901, т. 2, с. 1356.

Извлечение из Свода Основных государственных законов (Свод законов, т. 1, часть 1. Изд. 1906 г.), [в:] Чарнолуский В. , *Настольная книга по народному образованию*, Санкт-Петербург 1911, с. 1.

Императорская Академия Наук об отмене стеснений малорусского печатного слова, Санкт-Петербург 1905, с. 42–72.

Інститут рукописів Львівської наукової школи (Далі- ІР НБУ), ф. «НТШ», оп. 2, спр. 23, арк. 1–25.

Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.Вернадського (далі – ІР ЦНБ), ф.1, спр. 6670, арк. 1.

Інтерпеляція депутату державної Думи у Відні Олесницького Євгена австрійській владі та стаття про організацію шкіл з викладанням на

українській мові, Центральний державний історичний архів Львова (Далі – ЦДАЛ), ф. 309 «НТШ», оп. 1, спр. 2775, арк. 1.

ІР НБУ, ф. 10, оп. 1, спр. 32409, арк. 1.

К гонениям на русинский язык в Галичине, «Киевская старина», 1903, № 6, с. 193–194.

К.Г. *Вчителям дозволено розмовляти українською мовою*, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8.

Качмар В., *За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (к. ХІХ – п. ХХ ст.)*, Львів 1999, с. 34–35.

Качмарчик Я., *Гетьман Богдан Хмельницький*, Перемишль-Львів 1996.

Кугутяк М., *Проблема українського університету в суспільно-політичному русі східної Галичини (1848–1918)*, [в:] Науковий збірник Українського Вільного університету, т. 16, Мюнхен-Львів, 1993, с. 22–25.

Курляк І., *Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.)*, Львів 1997, с. 10–13.

Лекції українською мовою, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9.

Лисенко О., *Значення українських «просвіт» для справи шкільного навчання*, «Рідна школа», 1992, № 3–4, с. 20–22.

Листи членів різних політичних партій, перехоплені Департаментом поліції та розшукувальним пунктом полтавського ГЖУ та про виявлення осіб, які згадуються у цих листах, 2 жовтня 1913 р. – 24 січня 1914 р., ЦДАК, ф. 321, «Розшукувальний пункт при Полтавському ГЖУ», оп. 1, спр. 181, ч. 2, арк. 205–212.

Ломінська Н. *Мовна політика в галузі освіти в Україні та національна свідомість: історичний аналіз*: Навч. пос. Острог–ДЕКАЛЬБ (США) 2001.

Любар О., Стельмахович М., Федоренко Д., *Історія української школи і педагогіки*: Навч. пос., ред. О. Любар, Київ 2003.

Магочій П.Р., *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*, Ужгород 1994.

Масенко Л., *Мова і суспільство: Постколоніальний вимір*, Київ 2000; Л. Масенко, *Мова і політика*, 1-е вид, Київ 1999.

Масенко Л., *Мовна ситуація Києва: День сьогоднішній та прийдешній*, Київ 2001.

Меморіал буковинського православного духовенства руської народности, Черновці 1899.

Меморіал львівських українських товариств до центрального керівництва з 15.04.1910 р. в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1910, кн. 2, с. 78–79.

Меморіал Товариства «Учительська Громада» до міністра-президента бар. Бека й міністра Просвіти Мархета в справі заснування українського університету у Львові, «Наша школа», 1909, кн. 1–2, с. 142–153.

Меморіал товариства «Учительська громада» до ц. к. Красевої Шкільної Ради в справі науки української мови й літератури в середніх школах з польською викладовою мовою, «Наша школа», 1910, кн. 1, с. 76–80.

Мова і нація, «Київський журналіст», 2004, № 1, с. 17–24.

Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації, за ред. Ю. Бестерс-Дільгер, 2-ге вид., 2008.

Мовно-культурна ситуація в Україні, «Дивослово», 2001, № 10, с. 7–11.

Морозова О. *Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій, «Чорноморський літопис»: Науковий журнал, Миколаїв 2011, вип. 46 с. 87–91.*

Морозова О., *Місце і роль М.М. Аркаса у відродженні національної школи, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 17, вип. 4: Історичні науки, Миколаїв 2002, с. 104–108.*

Морозова О., *Мовний фактор як головний принцип цивілізаційного розвитку України в кінці XIX – на початку XX століття, «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 88, вип. 75. Історичні науки, Миколаїв 2008, с. 46–50.*

Морозова О., *Питання про україномовну освіту в Державній Думі Російської імперії (1906–1917 рр.), «Наукові праці: Науково-методичний журнал», т. 33, вип. 24. Історичні науки, Миколаїв 2005, с. 23–25.*

На педагогических курсах в Киеве, «Украинская жизнь», 1913, № 7–8, с. 124–125.

Н-ін Г., *Сторінки з історії «українського питання» (Промова, виголошена Петровським на засіданні Державної Думи 20 травня 1913 року, «Червоний шлях», 1930, № 2, с. 175–189.*

Новий спосіб румунізації, «Буковина», 1889, ч. 18, с. 6.

Об инспекции в университетах, управляемых по общему уставу (Дело Департамента Народного Просвещения. 1880 г., ч. 3, № 40), [в:] Сборник постановлений по министерству народного просвещения, Санкт-Петербург 1892, с. 146.

Перша українська гімназія в Одесі, «Киевская Старина», 1906, № 5–6, с. 49–50.

Петлюра С., *Вибрані твори та документи, Київ 1994.*

Постановления Полтавского губернского земского собрания, касающегося украинского вопроса, «Киевская старина», 1905, № 1, с. 31–32.

Процент грамотности народов, живущих в европейской России, «Украинский вопрос в его прошлом и настоящем», ред. О.К. Волкова, М.С. Грушевского, М.М. Ковалевского, О.Е. Корша и др., СПб. 1916, т. 2.

Пчілка О., *Українські університетські кафедри, «Рідне слово», 1906, № 46, с. 1–3.*

Рідна мова в гімназії, «Рідний край», 1906, № 18, с. 12.

Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – п. XX ст.). Нариси, Київ 1991.

Румянцева С., *Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900–1917 рр.)*: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01, Київ 2002.

Русова С., *Курси народных учителей в Киве*, «Украинский вестник», 1906, № 14.

Русский календарь на 1908 г. А. Суворина, Санкт-Петербург 1908.

Сарбей В., *Національне відродження України*, т. 9, Київ 1999.

Сінкевич Є., Кузова Н., *Питання про викладання українською мовою в навчальних закладах Херсонської губернії в 1890–1917 рр.*, «Південний архів»: Збірник наукових праць. Історичні науки, вип. 6, Херсон 2001, с. 85–89.

Справа про пред'явлення Подільського Губернатора в комісії всепідданішого звіту про стан губернії за 1883 рік, 2 лист. 1884 р., ЦДІАК, ф. 442 «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернаторства», оп. 537, спр. 209, арк. 5–6-зв.

Статті та рецензії В. Дорошенка 1908-1911 рр., ЦДІАЛ, ф. 401 «Редакція журналу «Літературно–науковий вісник», оп. 1, спр. 52, арк. 329

Судьбы украинской печати, «Украинский вестник», 1906, № 13, с. 923

Сумцов М., *История и этнография Малоросси, как предметы преподавания в Харьковском университете*, «Киевская старина», 1906, № 5–6, с. 37–43.

Украинские гимназии, «Украинская жизнь», 1913, № 3, с. 91–92.

Украинские курсы во Львовском университете, «Киевская старина», 1903, № 2, с. 91.

Украинский вопрос, Москва 1915.

Украинский вопрос. Составлено сотрудниками журнала «Украинская жизнь», изд. 3, Москва 1917, с. 95.

Українська мова в гімназіях, «Рідний край», 1906, № 48, с. 9

Українська мова в гімназіях, «Рідний край», 1906, № 49, с. 8

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту, ред. Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька, Київ 2005.

Українська реальна школа у Львові, «Діло», 1912, ч. 68, с. 3.

Українська шкільна справа, «Рідний край», 1906, № 45, с. 1–2.

Українське питання, Київ 1997.

Українські гімназійні курси у Відні в 1916–1917 рр., Відень 1917.

Українські приватні гімназії в 1910/11 шк. р., «Наша школа», 1910, кн. 4, с. 73–79.

Утраквізм в школах середніх, «Школьна часопись», 1886, ч. 7, с. 55.

Ф.М. Борис Дмитрович Грінченко, «Рада», 1910, 27 квітня (№ 94), с. 1–2.

ЦДІАК, ф. 146, оп. 51-а, спр. 975, арк. 1–5.

ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 13

ЦДІАК, ф. 442, оп. 857, спр. 43, арк. 1.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 229, спр. 122, арк. 147–151.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 41, спр. 79, арк. 3.

ЦДІАК, ф. 707, оп. 299, спр. 325 б, арк. 3.

Шевельов Ю., *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941)*. Стан і статус, Мюнхен 1987, с. 18.

Шелухин С., *Одеська «Просвіта» (Лист до редакції), «Рідний край», 1906, № 44, с. 7–8.*

Щёголев С., *Современное украинство. Его происхождение, рост и задачи*, Київ 1914.

Ювілейна книга української гімназії в Тернополі (1898–1998), ред. С. Яреми, Тернопіль-Львів 1998.

Якимович Б., *Український тасмний університет у Львові і Український Вільний університет: до питання генези*, «Науковий збірник Українського Вільного Університету», т. 16, Мюнхен-Львів 1993.

Ольга Морозова

Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.) У РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ

Анотація: Стаття присвячена одній із важливих проблем сучасної української держави – проблемі розвитку україномовної освіти та її висвітленню українськими та польськими науковцями. Дослідження є досить актуальним, адже, на жаль, в Україні до кінця ще не вирішено мовне питання, зокрема питання україномовної освіти. Поширення російської мови на сході та півдні країни, маніпулювання проблемою української мови в російсько-українському конфлікті стимулює до ретельного вивчення теми.

Ключові слова: українська мова, українізація освіти, українська історіографія, польська історіографія.

Olga Morozova

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolayiv, Ukraine

**MOVEMENT FOR THE UKRAINIZATION OF THE EDUCATION IN
UKRAINIAN LANDS (AT THE END
OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES) IN
THE RECEPTION UKRAINIAN AND POLISH SCIENTISTS.**

Summary: The article discusses one of the most important problems of modern Ukrainian state - the problem of development of Ukrainian education and its coverage of Ukrainian and Polish scientists. The research is very important, because, unfortunately, in Ukraine the language issue is not fully solved yet, this includes issues of Ukrainian education. The spread of the Russian language in the east and south of Ukrainian government and the manipulation of the problem of the Ukrainian language in the Russian-Ukrainian conflict encourage to a thorough study of the topic.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainianization of education, Ukrainian historiography, Polish historiography.

RECENZJE I ...

Norbert Morawiec

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

**Recenzja: Д. Куштан, В. Ластовський,
АРХЕОЛОГІЯ ТА РАННЯ ІСТОРІЯ ЧЕРКАС,
Київ–Черкаси, Інст. археології НАН України, 2016,
ss. 290, іл. ISBN 978-966-02-7869-1.**

Przeglądając dokonania ukraińskiej nauki historycznej okresu ostatniego ćwierćwiecza zaobserwować można wzmożone zainteresowanie badaczy dziejami miast i aglomeracji miejskich współczesnej Ukrainy¹. Niewątpliwie jest to spowodowane potrzebą nowego, naukowego zrozumienia ich przeszłości, wobec zaistnienia nowej, niepodległej ukraińskiej rzeczywistości. Przy czym badacze pragnęli patrzeć na miasta z różnych perspektyw. Rozpatrywali proces ich powstawania/upadku, rozwoju urbanistycznego, demograficznego, śledzili ich rolę polityczną, ekonomiczną, militarną, opisywali ich zabytki historyczne, kompleksy architektoniczne. Również ukazywali je jako zjawisko kulturowe, mające niezaprzeczalny wpływ na egzystencję zamieszkującej je społeczności².

W 2016 r. pojawiła się książka Dmytro Kusztana i Walerego Łastowskiego pt. „Archeologia i wczesna historia Czerkas”. Autorzy poświęcili miastu wiele naukowych publikacji. Dr Dmytro Kusztan jest archeologiem, pracuje w Instytucie Archeologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Pełni także funkcję naczelnika inspekcji archeologicznej Wydziału Kultury i Turystyki Okręgowej Administracji Miasta Czerkasy oraz przewodzi regionalnemu oddziałowi Narodowego Związku Archeologów Ukrainy. Przedmiotem zainteresowania badacza w szerszym kontekście jest epoka późnego brązu na terenach półwyspu krymskiego, północno-

---

¹ О. Д., Ісайкіна, *Побут і дозвілля міського населення України в повосенний період (1945–1955 рр.)*, Київ 2006; Я.В. Верменич, *Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики*, „Український історичний журнал”, 2004, № 3, с. 21–38;

² О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий, *Історія Луцька*, Львів 1991; В. В. Грабовецький, *Історія Коломиї. З найдавніших часів до початку ХХ ст.*, Коломия-Вінниця 1996; І. Ярмошик, *Житомир древній. Спроба реконструкції історії міста до кінця ХІV ст.*, Житомир 1997; Ю.С., Крючков, *Історія Миколаєва*, Миколаїв 2006 *Історія Львова. У трьох томах*, ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій, Львів 2006–2007; М. І. Бушин, О. І. Гуржий, А. Г. Палій, *Місто Умань: історичні портрети, події, факти*, Черкаси 2010.

zachodniego Morza Czarnego i środkowego Dniepru³, w węższym – dawne dzieje Czerkas i okolic⁴. W 1997 r. w ramach ekspedycji archeologicznej zajmował się wykopaliskami starożytnych kurhanów w pobliżu wsi Drabów (Drabiv), a w latach 2000–2003 prowadził wykopaliska cmentarza kultury czerniachowskiej w samym mieście Czerkasy. Natomiast Walery Łastowski jest historykiem, archeologiem i prawnikiem, pracownikiem Narodowego Uniwersytetu Kultury i Sztuk Pięknych w Kijowie oraz autorem znacznej liczby rozpraw badawczych poświęconych historii państwa i prawa⁵, dziejom kozactwa, historii i historiografii ukraińskiej Cerkwii prawosławnej⁶ (jest jednym z pomysłodawców cyklicznej konferencji naukowej „Cerkiew-nauka-społeczeństwo: pytania o wzajemność⁷”). Ważne miejsce w jego studiach zajmuje także tematyka związana z dziejami miasta Czerkasy⁸, natomiast prezentowana książka autorstwa obu badaczy była pokłosiem ich wieloletniej współpracy naukowej.

Jak wskazują sami autorzy inspiracją do napisania książki była 700. rocznica powstania miasta, a właściwie chęć naukowej polemiki z tak ustanowioną przez wcześniejszych badaczy datą. Sama książka zawiera wykaz prac archeologicznych na terenie Czerkas i okolic oraz analizę znalezionych zabytków, także studia nad kwestią etnicznej przynależności założycieli miasta, jego powstawania i rozwoju oraz rekonstrukcję czerkaskiego zamku i fortyfikacji obronnych w okresie XIV–XVIII w.

Narrację autorów charakteryzuje przejrzysta artykulacja tytułów poszczególnych części i rozdziałów, logiczny ciąg dygresji ukazujących inspiracje badawcze oraz wysuwane z nich autorskie wnioski. Książka składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i wniosków. Wstęp informujący o pomysle i celu pracy klarownie przybliży niezbędnym czytelnikowi podstawowe dane na temat miasta, omawia wykorzystane źródła i opracowania. Na końcu rozprawy czytelnik znajdzie obszerną bibliografię zawierającą różnorodną publikację, indeks

³ Д.П. Куштан, *Південь Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи*, Донецьк 2013.

⁴ Id.: (współautor: О.В. Петраускас) *Могилиник черняхівської культури Черкаси-Центр (за матеріалами розкопок 2000-2003 рр.)*, „ОІУМ”, 2011, № 1: Черняхівська культура: матеріали досліджень, s. 178–230; id., *Кам'яні хрести Черкащини*, [в:] *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наук. статей*, вип. 21., ч. 1, ред. І.П. Бондаренко і ін., Київ 2012, с. 191–197.

⁵ В. Ластовський, *Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. Посібник*, Київ 2004.

⁶ Id., *Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія)*, Черкаси 2002; id., *Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII-му ст.: історіографічні аспекти*, Київ 2006.

⁷ *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії (2003–2016)*.

⁸ В. Ластовський, *Легенда про походження міста Черкаси та її реальність*, „Часопис української історії”, 2015, 32, с. 7–11; id., *Походження міста Черкаси в контексті нумізматичних матеріалів*, [в:] *Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей IV міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 червня 2016 р.*, ред. В.П., Коцур і ін., Кіровоград – Київ – Переяслав-Хмельницький 2016, с. 45–47; id., *Українські «Черкаси»: поява на історичній арені в контексті цивілізаційних процесів та історіографічного міфу*, „Українознавчий альманах”, 2015, № 18, с. 179–181; id., *Перша згадка Черкас як проблема використання джерел в історіографії*, „Переяславський літопис”, 2016, № 9, с. 83–87; id., *Документ 1926 р. про охорону місця знаходження Черкаського замку*, [в:] *Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць*, ред. В.І. Акуленко і ін., вип. 15, Київ 2009, с. 139–144.

imienny i geograficzny, treściwie zaprezentowane wnioski, streszczenia w języku rosyjskim i angielskim oraz dodatek z fragmentami wykorzystanych źródeł. Pierwszy z rozdziałów pracy pt. „Archeologiczne badania na terytorium miasta Czerkasy oraz jego okolic od XIX stulecia do współczesności” poświęcony jest dziejom archeologicznych poszukiwań przeprowadzonych w mieście i okolicach. Zainaugurowały je już w XIX w. prace rosyjskiego działacza politycznego, cywilnego gubernatora w Kijowie (1839–1852), jednocześnie poszukiwacza starożytności, Iwana Fundukleja (1799–1880). Kontynuowane były przez krajoznawcę i historyka Ławrentija Pochiliewicza (1816–1893), francuskiego etnografa na służbie carskiej Dominique’a Pierre’a de la Flise (1787–1861), polskiego historyka i etnografa Edwarda Leopolda Rulikowskiego h. Korab (1825–1900) oraz ukraińskiego historyka, profesora Uniwersytetu Kijowskiego Wołodymira Antonowycza (1834–1908) (s. 15–16). W okresie międzywojennym ośrodkiem badania i zbierania zabytków archeologicznych stały się Historyczno-Pedagogiczne Muzeum Okręgowe im. Tarasa Szewczenki oraz Powiatowy (później Okręgowy) Komitet Ochrony Zabytków Dawności, Sztuki i Przyrody w Czerkasach. Najbardziej znanym wydarzeniem z tamtego okresu jest znalezienie w wiosce Wasilica przez młodego chłopca, Mychajła Czemersy „skarbu” srebrnych monet i ozdób z XIII-XIV w. „Skarb” został przywłaszczony przez znalazcę i częściowo rozdzielony wśród okolicznych mieszkańców, natomiast dzięki staraniom członka Komitetu, Aleksandra Aleksandrowa (1886–?) udało się go odzyskać (obecnie przechowywany jest w Narodowym Muzeum Historii Ukrainy i jego oddziale – Muzeum Historycznych Kosztowności Ukrainy) (s. 18). W latach 50. XX w. rozpoczęto pierwsze archeologiczne wykopaliska w samym mieście na miejscu czerkaskiego zamku. Zorganizowano ekspedycję naukową na czele której stał – znany archeolog i krajoznawca – Michaił Ponomarienko (1920–2010). Zorganizowano także ekspedycję Instytutu Archeologii Akademii Nauk Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki w strefie prac nowobudowanego Zbiornika Krzemieńczuckiego. W jej rezultacie odkryto wiele pozostałości kultury czernichowskiej w rejonie wsi Czerwona Słoboda (s. 20). Natomiast w latach 70. XX w. kontynuowali badania – szczególnie na terenach brzegowych rzeki Dniepr leżących w obrębie miasta Czerkasy – miejscowi archeolodzy i krajoznawcy, m.in. Oleg Prychodniuk (1941–2004), czy wspomniany Michaił Ponomarienko. Odnaleziono trzy grody, w jednym z nich ruiny zamku, w drugim pozostałości kultury zarubinieckiej, w trzecim natomiast – oprócz śladów tejże kultury – przedmioty z neolitu, eneolitu, okresu brązu (s. 23). Impulsem do przeprowadzenia nowych badań była zbliżająca się rocznica założenia miasta w 1986 r. W 1981 r. zorganizowano ekspedycję naukową „Czerkasy”, do której dołączyli pracownicy miejscowego muzeum, a nawet uczniowie szkół. Ekspedycja przeprowadziła eksplorację i wykopaliska w historycznej części miasta. Główny cel tych prac – jak podkreślali autorzy – był polityczny, a mianowicie – odnalezienie archeologicznych dowodów na 700-letnie istnienie Czerkas. I choć nie odnaleziono potrzebnych świadectw, to pod naciskiem partyjnym uroczystie ogłoszono, że założenie miasta nastąpiło w latach 80. XIII w. (s. 24–25). Natomiast kolejne zainteresowanie starożytnościami Czerkas wystąpiło w okresie niepodległej Ukrainy. Było to związane z działalnością tzw. czerkaskiej leśno-stepowej ekspedycji archeologicznej, zorganizowanej pod auspicjami Instytutu

Archeologii Ukraińskiej Akademii Nauk oraz pracami kolejnych ekspedycji pod nazwą „Czerkasy” (s. 25–30).

Liczne materiały archeologiczne uzyskane podczas badań pozwoliły prześledzić autorom wczesną historię miasta. Zostały one przeanalizowane w drugim rozdziale książki, zatytułowanym „Archeologiczne zabytki na terytorium miasta Czerkasy oraz jego okolic”. Zdaniem badaczy znaleziska świadczą o zasiedleniu terytorium Czerkas i okolic już w okresie późnego paleolitu (ok. XX–XV tys. p.n.e.). Myśliwi tundro-stepu polowali tutaj na megafaunę okresu zlodowacenia. Na stanowiskach pochodzących z okresu mezolitycznego (ok. VIII–VII tys. p.n.e.) odkryto liczne narzędzia krzemienne, natomiast okres eneolitu reprezentowany jest przez naczynia ceramiczne, znaleziska kamienno-krzemienne (ok. IV tys. p.n.e.) (s. 57–60). Dla epoki brązu (ok. III–II tys. p.n.e.) charakterystyczne są znaleziska kurhanów licznie odnajdywane w okolicy (przykładem dla okresu późnego brązu są ziemne przykurhanowe mogiły odkryte we wsi Werhuny) (s. 60–66). Wczesną epokę żelaza (I tys. p.n.e. – V w. n.e.) reprezentują osady, grody, kurhany, z czasów przedscytyjskich i scytyjskich oraz znaleziska kultury zarubinieckiej i czerniachowskiej (m.in. naczynia formowane na kole miejscowej produkcji). Prócz wyrobów z żelaza, znajdowane są przedmioty importowane ze świata antycznego (amfory, monety). Wiele znalezisk z tego okresu odnaleziono na cmentarzysku Czerkasy-Centrum (s. 66–75). Natomiast z okresu w którym pojawili się Słowianie (związany z kulturą pieńkowską z VI–VIII w.) pochodzi ceramika i ozdoby typu „anckiego” (Antowie). Stosunkowo nieliczne są znaleziska staroruskie z XI- poł. XIII w. (skarby monet). Znacznie bardziej reprezentowany jest okres pomongolski (kilka osad, mogił i sławny „Wasylicki skarb”). Natomiast na kolejnych stronach pracy autorzy wymieniali znaleziska okresu litewskiego i polskiego (s. 77–90).

Niezwykle ciekawym jawi się rozdział trzeci pt. „Czas pojawienia się miasta i pochodzenie nazwy Czerkas”. Kusztan i Łastowski postanowili zweryfikować ustalenia dokonane przez badaczy sowieckich lat 80. XX w. Dowiedli, iż partyjnym decydom zależało w tamtym okresie na narzuceniu wizji, iż dzieje miasta mają 700 lat. Potwierdzenie rocznicy umożliwiłoby przyznanie miastu znacznych środków finansowych na rozbudowę infrastruktury, budownictwa, polepszenia zaplecza kulturowo-socjalnego. Zatem do 1986 r. uroczyście „otwarto”: muzeum krajoznawcze, place, pomniki, kinoteatr, szkołę muzyczną, dworzec autobusowy, lotnisko itd. (s. 157). Na kolejnych stronach pracy autorzy przedstawili dotychczasowe poglądy historyków, archeologów i krajoznawców na kwestię początku miasta, zaprezentowali analizę najwcześniejszych podań i legend, przede wszystkim „czerkieską”, tj. „wschodnią” teorię pojawienia się Czerkas. Wielu bowiem badaczy, przeglądając latopisy, materiał archeologiczny i lingwistyczny łączyli pojawienie się miasta z kolonizacją kaukaskich Czerkiesów (s. 157–165). Odwołując się do Jana Długosza, badając „Wasylicki skarb”, poszukując etymologii słowa „Czerkasy”, przede wszystkim śledząc sytuację w polityczną XIV w. na tych terenach, autorzy doszli do przekonania, iż owa „wschodnia”, „czerkieska” teoria pochodzenia Czerkas nie ma historycznych podstaw i zbudowana jest na płątaniu faktów i domysłów wynikających z podobieństwa terminów „Czerkasy”/ „Czerkiesi” (s. 165–175). Zdaniem badaczy wszelkie analizy świadczą o tym, iż miasto założono po bitwie nad Sinymi Wodami w 1362 r., w której litewsko-

ruskie wojska uwolniły spod panowania Złotej Ordy południową kijowszczyznę i Podole. Ziemie od Dniestru do Dniepru wielki książę litewski Olgiędz przekazał książętom Koriatowiczom, a z ich panowaniem łączyło się budownictwo linii przygranicznych zamków na południowych rubieżach Podola (Kamieniec, Skala, Winnica, Braclaw, Sokolec, Zwienigródek). Czerkasy stanowiły najbardziej na wschód wysuniętą forpocztę tejże linii. Za bezpośredniego założyciela miasta Czerkasy badacze uznali litewskiego księcia Jerzego Koriatowicza (1330–1374) (s. 175–176).

Czwarty rozdział pt. „Historia miasta Czerkasy w czasach późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych (XIV–XVIII stulecia)” omawia losy miasta i fortecy. Do chwili obecnej nie zachowały się materialne świadectwa obronnych fortyfikacji Czerkas. Jak dowodzili Kusztan i Łastowski przyczynił się do tego fakt ich budowy z nietrwałych elementów (drewno, ziemia). Często były one rujnowane, odbudowywane, lub na nowo budowane w innych miejscach (s. 187). Z badań archeologicznych i analiz źródeł historycznych wynika, iż mogło istnieć aż siedem obronnych fortec-zamków. Poczynając z końca XIV do połowy XVII w. ich typy ewoluowały wraz z rozwojem europejskiej wojskowej fortyfikacji: od niewielkiego zamku z donżonem, tj. wieżą łączącą w sobie funkcje mieszkalne i obronne, przez okrągły drewniany gród, „regularny” drewniano-ziemny zamek z klasycznymi wieżami narożnymi, do ziemnej fortecy typu bastionowego.

W okresie litewskim występowało „zamczyszcze”, tj. teren na którym stał zamek oraz „posad” zamieszkiwany przez kupców, rzemieślników itp. W latach 1549–1552 zbudowano „nowy” zamek, większy od poprzedniego i otoczony nowym rowem. Forteca miała trójkątną w planie formę z czterema wieżami: trzema narożnymi i jedną nadbramną. Mury miasta zbudowane z drewna, miały bojową nadbudowę zaopatrzoną w otwory strzelnicze w czołowej ścianie i otwory w podłodze, przez które można było łąć np. gorącą smołę czy wodę na szturmujących zamek wrogów lub razić ich kamieniami lub innymi pociskami (tzw. hurdycje). Miasto leżące dookoła zamku było otoczone rowem oraz ostrogiem tj. ogrodzeniem z ostrych pali i wikliny. W tym samym czasie niejaki Oszpan zbudował nowy zamek, który znajdował się poza granicami ówczesnego miasta i miał wygląd ziemnego czteronarożnego bastionu (s. 187–201). W okresie przynależności Czerkas do Królestwa Polskiego jako zamek służyła – pierwsza z omówionych – drewniana forteca litewska. Natomiast po spaleniu miasta w czasie kozackiego powstania przez samozwańczego hetmana Pawła Pawluka, fortecę i administrację przeniesiono do „zamku Oszpana”. Poza tym na tzw. Greckiej Górze wybudowano niewielkie umocnienie w formie drewnianego ostroga, a dookoła „posadu”-przedmieścia – mur (s. 201–207). Szybki rozwój miasta został zahamowany na skutek wojen w XVII w. Na początku XVIII w. miasto wyludniło się, a demilitaryzacja tej części granicy Rzeczypospolitej nie sprzyjała rozwojowi fortyfikacji. Czerkasy stały się miasteczkiem, dziedziczną posiadłością polskiej szlachty, a pozostałości fortecy nie były w stanie obronić go przed niewielkimi zagonami hajdamaków. Nie lepiej było po przyłączeniu Czerkas do Rosji (1793 r.), a pozostałości ruin zamku zastał w XIX w. Taras Szewczenko (s. 207–214).

Każdy z przedstawionych rozdziałów kończy pokaźna ikonografia, zdjęcia, mapy, plany, rekonstrukcje (s. 31–54, 91–153, 177–184, 215–238). Poczynione opisy miasta i twierdzy potwierdzają przetłumaczone z języka polskiego fragmenty

wykorzystanych źródeł: opis czerkaskiego zamku 1552 r., lustracja starostw województwa kijowskiego 1570 r., lustracja starostwa czerkaskiego za lata 1631–1633, lustracja starostw województwa kijowskiego i powiatu 1765 r.; inwentarze starostw województwa kijowskiego 1789 r. (s. 247–262).

Jak zatem widać praca badaczy przedstawia zarówno historię samego miasta Czerkasy, jak i dzieje kształtowania się naukowego namysłu na jego temat. Wpisuje się doskonale – w istniejący przecież do chwili obecnej – dyskurs badawczy wśród archeologów i historyków, dotyczący daty powstania samego miasta, jak i losów wybudowanych w nim fortec. Wywody autorów zaciekały mnie przede wszystkim jako historyka historiografii. Moim zdaniem w znakomity sposób ukazują przykłady podporządkowania ludzi nauki decydom politycznym. Chęć otrzymania środków finansowych w celu wsparcia rozwoju miasta Czerkasy sprawiła, iż partyjni decydenci „odgórnie” nadzorowali i inspirowali prace badawcze archeologów i historyków, wręcz narzucali im poprawne – ich zdaniem – dziejowe interpretacje, stając się swoistymi „konstruktorami” historii. Myślę, iż w celach badawczych warto przyrzeć się pracom innych „konstruktorów” wiedzy na temat historii miasta Czerkasy. Jakże bowiem przesłanki wyznaczały badania carskiego intelektualisty, ale i milionera-mecenasa Fundukleja. Jakże – piszącego w duchu „oficjalnej cerkiewności” – prawosławnego duchownego/historyka Pochiliewicza? Jakże francuskiego etnografa, ale i lekarza prowadzącego badania w czasie epidemii cholery de la Flise’a. To samo pytanie możemy zadać w przypadku polskiego historyka i etnografa, ale i zamożnego szlachcica-ziemianina, dziedzica Motowidłówki, Rulikowskiego h. Korab. To samo w przypadku ukraińskiego, jednak polskiego pochodzenia historyka, jednocześnie pracownika „carskiego” przecież uniwersytetu – Antonowycza. Twórczość powyższych badaczy konstruowana była przez szereg kulturowych determinantów. Poznanie ich pokazać może stopień ideologizacji, ale i kulturowego zakorzenienia wszelkich relacji dotyczących dziejów Czerkas. Wspomóc może – dodajmy – także namysły współczesnych badaczy i uzmysłowić im, iż skoro stanowią produkt kultury, to kulturowo konstruują dziejową rzeczywistość.

Pewnym niedosytem może być brak materiałów pochodzących z archiwów polskich czy rosyjskich. Poszczególne rozdziały stanowią rozważania historyka archeologii, archeologa oraz historyka historiografii i historyka. Warto jednak dostrzec „interdyscyplinarny” problem badaczy przy tworzeniu bibliografii i podziale jej na źródła i literaturę. Otóż w „źródłach” znajdziemy materiały pochodzące z Archiwum Państwowego w Czerkasach, czy drukowane w „Aktach Południowo-Zachodniej Rosji”, zbiory latopisów, ale także prace archeologów i historyków badań archeologicznych, także samego Kusztana (opisujące źródła archeologiczne). Zabieg ten nie umożliwi czytelnikowi, a szczególnie recenzentowi, szybkiego wglądu w podstawę naukową pracy, co więcej nie ułatwi czytelnikowi prowadzenia własnych badawczych namysłów. Pamiętajmy, iż czym innym będą „źródła” dla archeologa, czym innym natomiast dla historyka, historyka archeologii, czy historyka historiografii. W przedstawianej rozprawie „Roczniki” Jana Długosza mogą być źródłem historycznym, poświadczającym pierwsze informacje o mieście jako forpoczcie budowanej przez Koriatowiczów linii obronnej (historia), ale i źródłem historiograficznym, doskonale ukazującym zainteresowanie miastem dawnych historyków (historia historiografii). Publi-

kacje Kusztańa mogą stanowić opis źródeł archeologicznych odnalezionych w Czerkasach (archeologia), ale jednocześnie stać się źródłem ukazującym rozwój wiedzy na temat archeologii miasta (historia archeologii). Wyjście z trudnej sytuacji jest dwojakie. Można „dyscyplinarnie” opisać źródła oddzielnie dla historii, historii historiografii, archeologii i historii archeologii, lub „interdyscyplinarnie” zrezygnować z jakiegokolwiek podziału. W jednym i drugim przypadku o wyborze należy poinformować czytelnika. Wszelako właśnie owa próba ukazania miasta z różnych perspektyw jest najbardziej interesująca.

Podsumowując można stwierdzić, iż prezentowana przeze mnie monografia dwóch ukraińskich badaczy, Dmytro Kusztańa i Walerego Łastowskiego jest pierwszą pracą naukową tak szeroko omawiającą historię miasta Czerkasy (do końca XVIII w.) oraz dzieje archeologiczno-historycznych badań na jego temat. Sprawia wrażenie gruntownej rozprawy, pisanej odpowiednim warsztatem i namysłem metodologicznym oraz niechybnie stanowić będzie impuls do nowych naukowych rozważań. Rozprawa może zainteresować zarówno archeologów, jak i historyków, badaczy zajmujących się dziejami miast ukraińskich, historyków studiujących dawne tereny Rzeczypospolitej, czy historyków historiografii/historyków badań archeologicznych.

ISBN: 978-83-947379-2-4